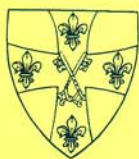
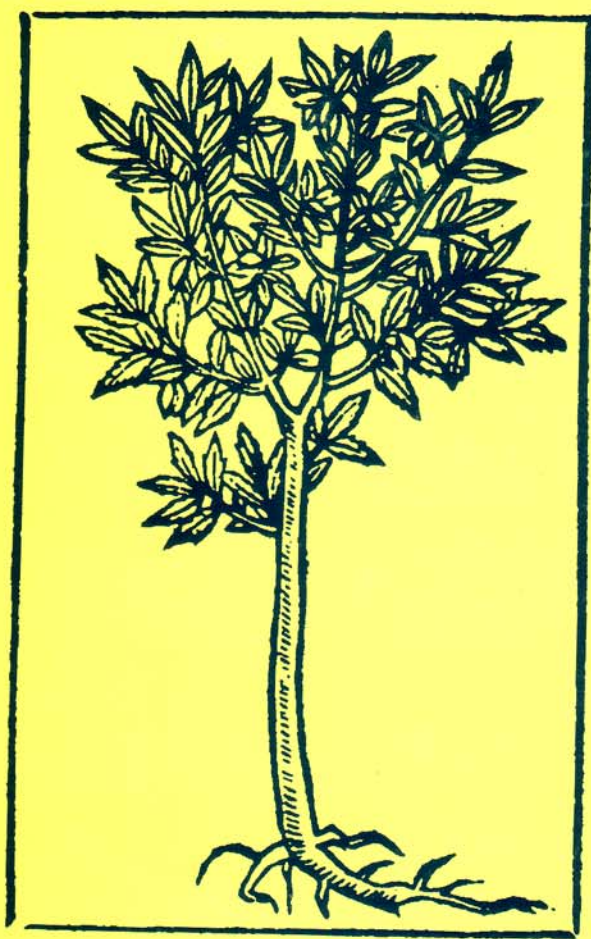

*NEOLATIN IRODALOM
EURÓPÁBAN ÉS
MAGYARORSZÁGON*

*NEOLATIN IRODALOM
EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON*

*NEOLATIN IRODALOM
EURÓPÁBAN ÉS
MAGYARORSZÁGON*

Szerkesztette
JANKOVITS LÁSZLÓ
KECSKEMÉTI GÁBOR

JANUS PANNONIUS TUDOMÁNYEGYETEM

PÉCS, 1996

ISBN 963 641 487 4

© Jankovits László, Kecskeméti Gábor, 1996

Felelős kiadó: Dr. Barakonyi Károly rektor
Nyomta: Bornus Nyomdaipari Szolgáltató Kft., Pécs

Előszó

Tisztelt Olvasó,

a kezében fekvő könyv papírborítóján és e lapon olyan képek láthatók, amelyek magyarázatra szorulnak, saját korabeli szabályaik szerint is: mindketten embléma részei, olyan rejtett értelmű képek, amelyeket a hozzájuk fűzött epigramma, az *explicatio* magyaráz meg. Kezdjük Andrea Alciato itt következő emblémájával:

Cur properans foliis praemittis, amygdale, flores?
Odi pupillos praecocis ingenii.
(Mandula, miért, hogy lombod sincs, s máris kivirágzol?
Rosszallom, ha korán érnek a gyermekeink.)

Önre bízunk, hogyan értelmezi a képet, amelyről a hagyományban olykor eltűnt a földön fekvő gyerek, a könyv, a koponya, a kereplővel közelítő férfiú, s megmaradt – mint Giovanni Marquale borítónkon látható, 1551-es lyoni olasz nyelvű kiadásának képén – a mandulafa.

A képnek a magyar reneszánsz irodalom olvasói számára is jelentése van: a Ianus havában korán virágzó mandulafáról író, korán érkezett nagy északi humanista, Janus Pannonius epigrammájára emlékeztet. Kötetünk egyik szerzője, Török László révén ismerjük a mandulafa-epigramma forrásait. Az általa idézett idősebb Plinius megtalálható Alciato emblémáskönyvének 1621-es padovai kiadásában, Claude Mignault kommentárjában is. Lám, hányféleképpen térnek el és találkoznak régi és új, európai és magyarországi humanista művek, magyarázatok.

Kötetünk nagyrészt a *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon* címmel 1996. május 24–26-án Pécsen megrendezett konferencia előadásait tartalmazza. A konferencia nem jöhetett volna létre a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, a Janus Pannonius Tudományegyetem, a Bölcsészkar, a Baranya Megyei Közgyűlés és Pécs Város Önkormányzata mecénatúrája nélkül; a kötet készítésében pedig a megújulásának hetvenötödik évét ünneplő Egyetem, valamint az Esztétika és az Irodalomtörténeti Tanszék nyújtott ilyen segítséget.

A magyar reneszánsz kutatók konferenciáján elhangzott 21 előadás közül 16-nak írott változatát sikerült közlésre megszerezni. A konferencia előadásai mellett a szerkesztők örömmel vették az itt megjelenő három új Janus Pannonius-tanulmányt is: így került be a kötetbe Ritoókné Szalay Ágnes, Mayer Gyula és Török László munkája. A kötet elején a Janus-tanulmányok állnak; a következő rész a magyarországi neolatin irodalom három évszázadának korpuszával, szöveghagyományával és európai kapcsolataival foglalkozó munkákat tartalmazza; ezekhez csatlakoznak a kötetet egészzé kerekítő, részint a neolatin hagyomány hatását a XX. századig kísérő, részint az emblematikus ábrázolásokkal, jelképekkel, képekkel foglalkozó tanulmányok.

Amiképpen előszavunkat is egy kép zárja. Olyan kép, amely nem szerepel a könyvben; miért is szerepelne, amikor bárki láthatja, aki felkeresi a pécsi Barbakánkert Janus Pannonius-szobrát. Ezen a képen humanista püspök áll, kezében könyvvel, mellette mandulafa. Az egyik lehetséges képaláírás nyilvánvalóan a Janus-epigramma: ezért ültették el a fácskát 1972-ben, a szobor felavatásakor. Ámde azóta, csodálatosképpen, évről évre jó korán s dúsan virágzik, és bőven is terem. Jelentheti talán a kép, hogy a korán érkezett tehetség által képviselt szellem egykor otthonra talál az északi földön, s ez az idő nincs nagyon távol? Ez a kötet talán méltó arra, hogy ennek a képnek ilyen magyarázata lehessen. Ekképpen bizakodva ajánljuk az Ön figyelmébe és pártfogásába.

Jankovits László – Kecskeméti Gábor

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES Humanisták verses levélváltása

„Cosa di rara eleganza” – így jellemzi Aeneas Silvius és Janus Pannonius verses levélváltását Guido Martelotti.¹ Ugyanerről Frank-Rutger Hausmann azt írja: „Derartige Wechselspiele schätzten die Humanisten sehr.”² És valóban, a humanista versantológia-kéziratok tanúskodnak arról, hogy milyen kedvelt volt ez a szellemi labdajáték egykor. Bruni, Beccadelli, Marrasio, Guarino, Strozza, Porcellio, Zovenzoni csak a legnevesebbek, de szinte valamennyi „rimatore” a XV. században minden lehető alkalmat megragadott arra, hogy a kapcsolatteremtésre a verses formát is fölhasználja. Ezek után azt várhatnók, hogy az utókor is vette a labdát, és a jelenségre fölfigyelt. Hát nem így van. A fentebbi két, kétségtelenül kiváló szaktekintélytől származó sommás megállapításon kívül ezen két irodalmi műfajjal kapcsolatban a vizsgálatoknak nyomára sem bukkantam.

A jelenség magyarázata nagyon egyszerű, az egészen a legutóbbi időkig szokásos filológiai gyakorlatban rejlik. A szövegkiadások, akár életművet, akár levelezést adtak közre, mindig csak a „tőle” való darabokra korlátozódtak. A „hozzá” írtakra legjobb esetben is csak a jegyzet vagy a kommentár hívta föl a figyelmet. Így a valaha összetartozó párdarabok csonkán kerültek kiadásra. Ludwig Bertalot humanista antológiákat vizsgáló tanulmányai erre bőséges példatárat nyújtanak.³ Ma már más a helyzet. Csak utalok Besomi–Regoliosi mintaszerű Lorenzo Valla-levelezéskiadására, ahol a szám- és betűkombináció segítségével megoldották a sorszámozás kérdését is.⁴ Itt már a teljes levélpárok vannak. Nyilvánvalóan így kell eljárni a verses levelezések kiadásánál is. A szövegközlés így a filológiai támaszkodás mellett az esztétikai vizsgálódásra is alapot nyújthat.

1 Guido MARTELOTTI recenziója Frank-Rutger Hausmann cikkéről (lásd a 2. jegyzetet), *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Ser. III, 7(1977), 1562, idézi Scevola MARIOTTI, *La corrispondenza poetica di Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini = Umanesimo e rinascimento: Studi offerti a Paul Oskar Kristeller*, Firenze, 1980, 45.

2 Frank-Rutger HAUSMANN, *Martial in Italien*, *Studi medievali*, Ser. III, 17(1976), 194.

3 Ludwig BERTALOT, *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, 2 Bde, Roma, 1975, *passim*.

4 Laurentius VALLA, *Epistole*, edd. Ottavio BESOMI, Mariangela REGOLIOSI, Padova, 1984.

A műfaji kérdéssel én a Janus Pannonius-kiadás munkálatai során kerültem szembe. Janus is művelte ezt a műfajt. Az oda-vissza versek, szerencsére, nagyrészt fönnt is maradtak. Mivel előmunkálatokat nem találtam, első kísérletként, és csak néhány megfigyeléssel teszek próbát a téma körülhatárolására. Úgy látom, hogy ha egy versnek címzettje van, valakihez szól, akkor az lehet kísérője valamilyen műnek, esetleg ajándéktárgynak, de a szerző ajánlhatja így önmagát is. Lehet a vers tárgya köszönet, meghívás, öröm, esetleg részvét kifejezése, vagy éppen gyalázkodó invektíva – amire még vissza is vágnak. Mindezeket nem sorolnám a verses levélváltás műfajába, bár kétségtelenül az emberi kapcsolattartás irodalmi változatai. Témánkat leszűkítem az olyan verses levélre, amelyre válasz is érkezett, vagy legalábbis vártak rá: azaz az *epistola* elküldött poétai változatára. A műfajt csak körülírni tudjuk, nincs rá terminus. Az *epistola* ugyanis foglalt fogalom. A humanista kézikönyv szerint: *epistola est oratio pedestris*.⁵ Ez tehát az orátor irodalmi tevékenységének körébe tartozik. Ha a poéta házikabátot ölt, akkor verses levéllel keresi meg barátját.

A humanista irodalom gyökereit kutatva járt út az ókori minták keresése. A biztos fogódzó ebben az esetben hiányzik. Az ókori irodalomban a verses levél egyoldalú, nem jött, vagy nem maradt fönnt a rá adott válasz. Egyébként Horatius és Ovidius is az *epistola*, *littera* vagy *scriptum* megjelölést használták. Ez pedig mindegyik foglalt fogalom volt már az ókorban, és a XV. században is.⁶

Ha nem is előzmények nélkül – és itt Petrarcára gondolok – a verses kapcsolattartás a XV. századi Itáliában lett triviális műfajjá. Ott, ahol a fejedelemségek egymással ádáz ellenségeskedésben voltak, ez az eszköz szabadon járt-kelt. Távol-ságok számára nem léteztek, mert a *respublica litteraria* hálójá átszötte egész Itáliát. De átmerészkedett az Alpokon is. Az egy nyelven beszélő *vatesek* üzengettek vele egymásnak. A személyes kapcsolattartás formái ezek, és ezért nem sorolom közéjük Basinio Ovidiust imitáló Isotta–Malatesta levélváltását.

Úgy tűnik, hogy az ókori fiktív verses levelezés a humanisták körében született e világra, valóságos alakot öltött. A műfajt ők egymás között sokszor egyszerűen Camenáknak vagy Musának nevezték. Aki ilyenkor valóban „pedestris”, az üzenet gyalogpostása. Leggyakrabban, úgy tűnik, mégis a „tabellae” megnevezést használták. Ez a sokjelentésű szó az ókorban a sebtében rótt prózai üzenetváltás hordozója is volt. Közvetítését – mint Festus szabatos leírásából tudjuk – a „tabellariusra” bízták. Verses formát, tehát irodalmi műfaj rangjára emelést a humanistáknál talán a propertiusi (3,23) hely alapján nyert. Ókori örökségként továbbra is megtartotta, talán éppen a várakozó tabellarius miatt azt, hogy a sietve rótt sorokra ugyanolyan gyors választ vártak.⁷ Így írja például Marrasio Guarinónak:

⁵ Vat. Borg. Lat. 214, f. 177.

⁶ I. SYKUTRIS, *Epistolographie*, RE Suppl. V, 207–208; Peter Lebrecht SCHMIDT, *Epistolographie* = *Der Kleine Pauly*, II, München, 1979, 327.

⁷ Festusnál például (FEST. p. 490, 492): „Tabellis pro chartis utebantur antiqui, quibus utro citro, sive privatim sive publice opus erat, certiores absentes faciebant. Unde adhuc tabellarii dicuntur, et tabellae missae ab imperatoribus.”

Postquam tu nostris respondes, dive, tabellis⁸

Vagy Aeneas Silvius:

Petre, tuas legi, quam longa est nocte, tabellas.⁹

Janus Pannonius éppen a műfaj elleni vétség: a késlekedés miatt szabadkozik:

Tardavere meae nimium, Timothee, tabellae¹⁰

Vannak ennek az új műfajnak külső formai jegyei is, amelyek éppen a nagy példaanyag segítségével megfigyelhetők. Mint a prózai levélnél, itt is az élen sokszor a küldő és a címzett szerepel a S(alutem) P(lurimum) D(icit), vagy csak a S(alutem) formulával. Ha ez hiányzik, talán csak a másolás során maradt le. Zárást nem mindig találunk, ha mégis, az ilyenféle:

Nec dare te pudet mihi ad hoc responsa, Guarine¹¹

Vagy:

Falsane sic igitur de Iano fabula cantet,
Scire cupido mihi est, dirige, Iane, velim.¹²

De az ide-oda üzengetést a gyökerekre mutató ovidiusi formulával le is lehet zárni:

Nec mihi rescribas, sed magis ipse veni.¹³

A versforma az alkalomhoz illeszkedett, de függött a költő verselőkészségétől is. A válasz ugyanabban a formában íródott, mint amilyenben a címzettet fölkeresték. Disztichonra disztichonnal válaszoltak, és a hendecasyllabus is visszatért a küldőhöz. Más forma is akad, még az igazán lírai sapphói strófával is megtisztelték egymást.

8 *Epistolario di Guarino Veronese*, raccolto da Remigio SABBADINI, I-III, Venezia, 1916, II, 153.

9 Aeneae Silvii PICCOLOMINI[...] *Opera inedita*, descr. J. CUGNONI, Roma, 1883, Nr. XLV.

10 Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 612.

11 SABBADINI, *i. m.*, II, 675.

12 ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, Bp., 1880, 120.

13 IANI PANNONII *Poëmata*[...] *omnia*, pars 1, Traiecti ad Rhenum, 1784 (a továbbiakban: *Poëmata*), Epigr. II,14; JANI PANNONII *Opera omnia*: JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, közrebocsátja V. KOVÁCS Sándor, átdolg. bőv. kiad., Bp., 1987 (a továbbiakban: V. KOVÁCS), 27. epigr., 20.

De a versre olykor a prózai válasz is megengedett volt, ahogy Marrasius írja Leonardo Bruninak:

Nec pigeat nostris te respondere tabellis
sive velis prosa, carmine sive velis.¹⁴

A témát az alkalom adta. Talán csak annyit érdemes megjegyezni, hogy gyászos hír közlésére nem ez volt a szokásos forma. A verses levélváltás játékos műfaj, amelyhez nélkülözhetetlen volt, hogy művelője könnyed fölénytel birtokolja a latin költői nyelvet. A klasszikusokból átemelt formulákból nem lehetett mindig az alkalom-szülte verset fölépíteni.

Hogy ez a levelező-hálózat térben eddig terjedt a XV. században, arra Janus Pannonius költői életpályáját hozzuk föl például. Tizenegy itáliai tanulóéve (1447–1458) és az ezt követő tizennégy itthoni év bővelkednek e kapcsolattartás produktumaival. Érdekes megvizsgálni azt, hogy e kapcsolati, majd utóbb kapaszkodó forma keretében hogyan rejtőzik a lírikus Janus.

Az itáliai kortársak maguk közé fogadták az Alpokon túlról, barbár földről érkezett tehetséges ifjút, ezt magától Guarinótól is tudjuk. A tanítványára büszke mester „gente Pannonius, Italicus moribus, doctrina mirandus immo vero stupendus”-nak jellemezte.¹⁵ Képességei közül éppen könnyed versszerző készségét csodálták leginkább. Battista Guarino, a tanuló társ szerint akár ezer sort is képes volt egy nap emlékezetből este leírni.¹⁶

A ferrarai költőket is reprezentáló modenai Bevilaqua-kódex megőrizte Janus két egészen ifjúkori levélváltását is.¹⁷ Az első egy iskolai versenyföladat sikeres megoldását követte. Tanulótársa, Francesco Durante verssel ünnepelte sikerét, és buzdította a további tanulásra.¹⁸ Válaszversében Janus erre ígéretet is tesz. A gyerekkori próbálkozásnál jelentősebb a másik, a Strozzával való levélváltás: a gyűrű-certamen.¹⁹ Az alkalmat Tito Strozza verse szolgáltatta, amelyet az a kedvesétől kapott gyűrűre írt. Janus a nála tíz évvel idősebb barátot inti, hogy a gyűrűvel együtt vesse el a szerelmet is, meg az ilyen témájú verseket is. Válasszon nemesebb témát. Akár az ókor, akár saját kora bővelkedik ilyenekben. Ott az igaz hitért küzdő Pannonia. Az elesett hősök között maga a király is, méltó téma a megörökítésre. Ő maga, Janus erre még nem érez elég erőt magában:

14 Johannis MARRASII *Angelinetum et carmina varia*, a cura di Gianvito RESTA, Palermo, 1976, 112.

15 SABBADINI, *i. m.*, 675.

16 ÁBEL, *i. m.*, 206.

17 Modena, Est. Lat. 1080, ff. 31v–42v.

18 *Poëmata*, *i. m.*, Eleg. II, 11; V. KOVÁCS, *i. m.*, 6. eleg.; ÁBEL, *i. m.*, 145–146.

19 *Poëmata*, *i. m.*, Eleg. II, 7–10; V. KOVÁCS, *i. m.*, 3, 5. eleg. (csak Janus versei).

Quippe ego non possum tantis me accingere rebus
Cum meus in primo pulvere sudet equus.²⁰

Janus 230 soros levelére Strozza késlekedve 378 sorral válaszolt. Janus újabb válasza a műremeket méltányolja, de a késést nehezményezi:

Sic tu, sera meis reddens responsa tabellis
Misisti dignos posteritate sonos.²¹

A levélváltás bővelkedik tanulságokban. Guarino körében a szerelmi lírát nem becsülték. Szerintük ez elvonja az erőt a nagyobb témák megverselésétől. Ugyanakkor a valódi élményt nélkülöző, papír-erotikus epigrammákat a mester tűrte, a diáktársak mint ujjgyakorlatokat élvezték. Akinek megadatott a verselés tudománya, az nagyobbra hivatott, a nagy epikus mű megírására. Ez volt minden valamire való vates kitűzött terve. A még Leonello herceg idejében keletkezett gyűrű-certamen tanúsítja, hogy már Janus fejében is fölöttlött a terv. Egy társa biztatta is az „ardua” téma megverselésére, de kora miatt ezt még ekkor elutasította.²² Strozza udvari hőskölteménye, a *Borsias* végül is elkészült. De mivel a nyolcvanadik évét is megért költő azt haláláig csiszolta, a kortársak nem láthatták, az utókor is csak újabban fedezte föl.²³ Annál nagyobb volt a hatása a levélváltásnak, amely a század második felében iskolai tananyag volt Ferrarában. A diákok buzgón másolták.

Korábban a ferrarai Studio tanára volt, de Veronába távozott a később híres jogtudós Bartolomeo Cevola. Janus verses levelet írt neki, mert:

Vivimus absentes, nec amatos cernere vultus,
Nec dare, nec verbis reddere verba licet.
Quod loqueris mecum, solae sunt causa tabellae,
Quod mea dicta legis, littera sola facit.²⁴

Már mint hírneves verselőt kereste meg Janust Ferrarában a veronai Timoteo Maffei, valószínűleg ő is verses levéllel. Maffei egykor szintén Guarino tanítványa volt, Janus idejében már nagyhatású egyházi szónokként ünnepelték. Védőíratot szerkesztett, amelyben a humanizmust igyekezett összeegyeztetni az egyházi szolgálattal. Ennek megverselését kérte Janustól, aki kitért a fölkérés elől:

Tardavere meae nimium, Timothee, tabellae
Polliciti dudum praeteriere dies

20 *Poëmata*, i. m., Eleg. II,8; V. KOVÁCS, i. m., 3. eleg., 195–196.

21 *Poëmata*, i. m., Eleg. II,10; V. KOVÁCS, i. m., 5. eleg., 7–8.

22 *Poëmata*, i. m., Epigr. II,20; V. KOVÁCS, i. m., 63. epigr.

23 *Die Borsias* des Tito STROZZI, hrsg. Walter LUDWIG, München, 1977.

24 ÁBEL, i. m., 96; V. KOVÁCS, i. m., 19. eleg., 41–44. Bartolomeo Cipolláról: C. RUFFINO = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 25, Roma, 1981, 709–713.

és mert nem ért a témához, nem vállalkozik a megverselésére.²⁵

1455-ből való a híres, Aeneas Silviuszal való verses levélváltás.²⁶ Ez év elején a már húsz éves Janust egy időre hazarendelték Itáliából, hogy tisztességes egyházi javadalmát, a váradi custodiatust átvegye. Ez Janus számára véget vetett a diákévek anyagi függőségének, és a társadalomban is státust jelentett. Ezt tudnunk kell, hogy a versek magabiztos hangvételét megértjük. Aeneas Silviusnak már korábban is volt alkalmja az ifjú költőt megismerni, amikor Frigyes császárt kísérte Itáliába 1452 tavaszán. Akkor Janus császárt köszöntő verse a ferrarai udvar reprezentációjának része volt. Most nagybátyját, Vitéz János kancellárt kísérte a Wiener Neustadt-i diétára. Vitéz és Aeneas Silvius bensőséges kapcsolata ismert, így megvolt a lehetőség arra, hogy találkozzanak. A verseléssel már fölhagyott Aeneas Janus verseit szerette volna látni. Verses levelére Janus ugyanúgy válaszolt. Védekezik, nem mérhető össze a kettejük teljesítménye, különben is csak az imént jött Itáliából, nem is hozott mindent magával. Küldje el inkább Aeneas az övét:

Ne dubites: censor non ero, lector ero.²⁷

Majd újabb verses üzenetében egy Martialis-kötetet kér tőle. Ezeknek a verses leveleknek már az ókortól kedvelt tárgya a könyvkérés. Martalist meg különösen szívesen kéregettek. Aeneas válasza: nem kíván verseivel az ifjúval megmérkőzni:

Dum iuvenes fuimus, Pegaseo e fonte liquors
hausimus, et nullum scribere pondus erat.
nunc oblita mihi sunt carmina, friguit aetas,
atque sepulcralis unica cura mihi est.²⁸

Ami Martalist illeti, jobban tenné, ha a Szentírást olvasná, benne Krisztus tanításait. Visszaválaszában Janus visszautasítja a mentegetőzést: a nála jóval idősebb férfi most van a csúcson, nem lefelé megy:

Nos petimus, tu summa tenes; spes lubrica nobis
spondet adhuc, quod iam res dedit ipsa tibi.

Martalist pedig, ha megkapja, úgy fogja olvasni, hogy szeme átsiklik a pajzán sorokon.

„Tavaszi és őszi találkozója” – írja e versekről Huszti József.²⁹ A nála harminc évvel idősebb diplomata főpap talán egy kicsit példakép is volt Janus előtt. Azt írja egy helyen: „Nunc, nunc studendum esset et componendum, cum per aetatem sensus

25 Ifj. HORVÁTH, *i. m.*, 612; V. KOVÁCS, *i. m.*, 454. epigr., 1–2.

26 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,381–384; V. KOVÁCS, *i. m.*, 179–181. epigr. (csak Janus versei).

27 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,384; V. KOVÁCS, *i. m.*, 181. epigr., 8.

28 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,382, 7–10.

29 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 38.

viget, ingenium valet, et animus nihil fastidit, senectutis si quid accesserit, dandum erit non tam litteris, quam moribus, non tam gloriae mundi, quam animae saluti. haec ipsa, in quibus nunc iuveniliter exultantes ludimus aut omittenda erunt, aut mutanda, et ad bene vivendum a bene dicendo penitus transeundum.”³⁰

Itáliába visszatérve, megismerkedett Velencében Giovanni Sagundinóval, Niccolo Sagundino fiával. Tőle szerzett tudomást Pontano verseiről, és ezeket tüstént el is kérte tőle. Pontano 1451-ben járt ugyan Ferrarában, de Janus akkor éppen Magyarországon volt, így nem találkozhattak. Sagundino és Janus versei, 2-2 verspár, követik formában a kért Pontano-verseket:

Ioannem pete, Musa, Chalcidensem
Pontani hendecasyllabos poetae
Ad nos mittere ne moretur, insta.³¹

A válasz:

Fer nunc, Musa, tuo meoque Ianno
Pontani hendecasyllabos poetae.³²

1458-ban, amikor Mátyás került a trónra, Janust hazarendelték. Jogi tanulmányait lezárta Padovában. A nyár elején hivatalos látogatást tett Rómában új egyházi méltósága, a titeli prépostság megerősítése ügyében. Ekkor ismerkedett meg a Kúria humanistáival, Perottival és Agapito Cincióval. Az előbbit magasztalta, az utóbbitól elkérte verseit.³³ Az egyetem körül csoportosulók közül Pietro Odi verssel magasztalta,³⁴ Pomponio Leto viszont eldugta előle irományait. Ezért két korholó epigrammát meg egy hendecasyllabust is kapott.³⁵ Nyilván valamennyi versére válasz is érkezett.

1458 a nagy változás éve, Janus kiszakad itáliai barátainak közösségéből. Folyamatos kapcsolatban ezután már csak ferrarai tanulótársával, Galeotto Marzióval marad. Ezt a két külsőre is, belsőre is annyira eltérő alkatú férfit más-más érdek fűzte egymáshoz. Durva egyszerűsítés volna, ha emögött egyik részről csak az anyagiakat, másik részről meg a nosztalgiát föltételeznénk. Levelezésük versben és prózában folyamatos volt.³⁶ Janus orvost kért tőle, és a verseit küldte neki javításra. Valójában a társtalan költő próbálkozásai ezek, hogy újra összekösse a szétszakadt szálakat.

30 IANI PANNONII *Opusculorum* [...] pars 2, Traiecti ad Rhenum, 1784 (a továbbiakban: *Opuscula*), 100–101.

31 ÁBEL, *i. m.*, 99–100, 1–3.

32 ÁBEL, *i. m.*, 100, 1–2.

33 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,32, I,71.

34 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,252.

35 *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,367, I,368, I,371.

36 ÁBEL, *i. m.*, 144–145; *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,35, I,65, I,138–139; V. KOVÁCS, *i. m.*, 458, 405, 408, 370. epigr.

Galeottótól javítatlanul kapta vissza küldeményeit, a válaszok is késve érkezhettek. Mindenesetre Janustól e levelezés több darabot tartalmaz, mint a lusta Galeottótól.

Megmaradt a kapcsolat Battista Guarinóval is. Az apjára írt *Panegyricus*, a humanista *pietas*nak ez a méltán híres emléke Battistát hálára készítette. Verses levelekkel kereste föl Janust, köszönte a Magyarországról jött ajándékokat, amelyek aligha mentek kísérő vers nélkül.³⁷

1465-ben újra Itáliában járt Janus. A király orátoraként, fényes kísérettel ment Rómába. Megrohanták a hízelgő haszonlesők. Porcellio, e műfaj gátlástalan mintapéldánya, sietett ajándékkal és verssel is üdvözölni:

Sume, pater divine, tui munuscula vatis

Janus is verssel, és nemcsak verssel honorálta a figyelmességet.³⁸ Porcellio igen sok fennmaradt autográfja között ez a vers is tanúsítja, hogy egy-egy ilyen műalkotás hányszor került még fölhasználásra. Az átvilágítás segítségével még látható, hogy a vers első címzettje Janus Pannonius volt. De a pergamen csaknem lukas a sok átjavítástól. Az újabb meg újabb címzettek között kardinális is részesült a megtiszteltetésben.³⁹

Rómából hazafelé tartva Ferrarában találkozott a hajdani Guarino-tanítvánnyal, Gaspare Tribraccóval. Ez elhalmozta verseivel. Verses levélváltásuk egyike e műfaj kedves és szellemes változatának. Az történt, hogy Janust, valószínűleg Rómában, meglopták. Tribracco kérdése az volt, hogy hogyan eshetett meg ilyesmi a „bifrons” Janusszal. Janus válasza: Argosnak száz szeme volt, mégis áldozatul esett Hermés kardjának. Tribracco új szál volt, amely Janust a sóvárgott múltjához kötötte. Levelezésük folytatódott. Janus Tribraccónak vallotta meg, hogy itt, a háború szaggatta Pannoniában mennyire hiányzik neki Itália, a műzsák ottani közössége:

Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui; externi barbara turba sumus.
Nec Geticum, Pallas colit aut Cyllenius, Histrum,
sed Phaethontei, brachia amoena Padi.
Istrum concreto vectantem praelia dorso,
Mars colit, et Martis sanguinolenta soror.⁴⁰

Itthon a kortársak között kevés rokonlélekre talált, bár az ifjabb nemzedékben már akadtak, akiknek eszményképül szolgált. Tőle várták a nagy nemzeti hőskölteményt. Két ifjú költőtársa verses buzdítását fáradtan utasította el.⁴¹ Hivatala, a szlavón bánóság egyúttal a déli végek védelmét róta rá, a költő Mars „milese” lett. Az

³⁷ ÁBEL, *i. m.*, 146–150.

³⁸ *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. II,17–18; V. KOVÁCS, *i. m.*, 48. epigr. (csak Janus verse).

³⁹ Vat. Lat. 1670, f. 119r.

⁴⁰ *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,49; V. KOVÁCS, *i. m.*, 12. epigr., 7–12.

⁴¹ *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. I,88, II,21; V. KOVÁCS, *i. m.*, 432, 448. epigr.

egészségében is megrokkant Janus a valóságban került szembe a háborúval. A jeges Duna mellől a vérben gázoló Mars nagyon is megtapasztalt tetteit kellett volna a poézis szintjére emelni.

Még egyszer, utoljára 1470-ben adatott meg neki, hogy Apollo papjaként verssel mérje össze erejét egy ifjú költővel. Csak az újabban előkerült Sevilla I. kódex őrizte meg két versét is Henricushoz, a germán poétához. Henricus versei egyelőre ismeretlenek, csak Janus válaszverseit ismerjük.⁴² Ezekből annyi tudható, hogy a germán poéta Vitéz Jánost készült egy nagyobb művel dicsőíteni. Janus Henricust kívánta ugyan eligazítani, de tollát elragadta a hév. A hendecasyllabusokból ő írt dicsőítő ódát a főpapra. A második vers, amelyet Henricushoz intéz, már formájában is óda. Janust az ifjú Orpheushoz hasonlította, ez ellen tiltakozik. Biztatja, bátran folytassa a megkezdett utat.

Tu tamen tantam teneris in annis
indolem praefers, fore te poetam
ut rear summum, modo in alta coepto
limite pergas.⁴³

Ő maga a költészet világától már messze került:

Turbidi me sors miseranda regni
tristibus curis tenet involutum
nec sinit dulcis meminisse rhythmos
metraque Phoebus.⁴⁴

A második vers formája elgondolkoztató. Az életműben csak ez az egyetlen lírai alkotás. Mivel válaszvers, föltételezhető, hogy a hozzá intézett mintát követi, úgy, ahogyan ezt a verses levelek íratlan szabálya megkövetelte, amint azt fentebb láttuk. Mégis, az sem zárható ki, hogy a költői pályának épp ez a vers egy fordulója. Amikor a szembesülés a fölemelkedéssel és a hanyatlás beismerése új formát követelt.

Nagyon valószínű, hogy ezek Janus utolsó költői sorai. Az utolsó versek címzettjéről Janus válaszverseiből csak annyit tudunk meg, hogy Henricus germán poéta valahonnan a Rajna vidékéről származott, és 1470-ben még ifjú volt. Annyi bizonyos, hogy a német föld ekkor még nagyon kevés humanista költőt produkált, közöttük Henricus nem található. Ha a helyet és az időt vizsgáljuk, ez leginkább Mátyás király bécsi tartózkodásával hozható kapcsolatba, ahol Janus is jelen volt. Nem könnyen volt azonosítható az ifjú költő a Siegmund von Tirol környezetében tartózkodó Heinrich von Gundelfingennel.⁴⁵ Ő valóban rajnai, Konstanzból száрма-

⁴² Ifj. HORVÁTH, *i. m.*, 610–611; V. KOVÁCS, *i. m.*, 452–453. epigr.

⁴³ Ifj. HORVÁTH, *i. m.*, 611; V. KOVÁCS, *i. m.*, 453. epigr., 29–31.

⁴⁴ *Uo.*, 41–44.

⁴⁵ J. F. RUEGG, *Heinrich Gundelfingen*, Diss. Freiburg (Schweiz), 1910; Dieter MERTENS, *Heinrich Gundelfingen = Verfasserlexikon*, 3, 1981, 306–310.

zott. Heidelbergben a Guarinót mesterének valló Peter Luder tanítványa volt. Majd a freiburgi egyetemen, ahol a humanizmus már ugyancsak otthonra lept, folytatta tanulmányait. Első mestere, Peter Luder 1470-ben a bécsi egyetemen tűnt föl⁴⁶ – és nagyon valószínű, hogy Vitéz meghívta a pozsonyi egyetemre. Ekkor járhatott Esztergomban is, és vele tanítványa, Henricus. A poéta ugyanis Vitéz építkezéseit magasztalta. 1471-ben Heinrich von Gundelfingen már a freiburgi egyetemen tanított. Először mint „poeta”, majd „in oratoria arte” tanított. Mindkét tárgy a *studia humanitatis* része volt. Jelentős költői művet ugyan nem hagyott hátra, de ismerjük tanári működését. Tanítványai között szép számmal akadtak olyanok, akik a humanizmus jeles képviselőivé váltak. Talán a legnevesebb a Conrad Celtis köré csoportosulók bécsi köre volt.⁴⁷

A Guarino-tanítvány Peter Luder indította útjára az ifjú Henricust. Költői próbálkozásaihoz ő a legkiválóbb Guarino-növendéktől, Janus Pannoniustól kapott bátorítást. Majd tovább az ő tanári működésének eredménye a Sodalitas Litteraria Danubianáig követhető. E bonyolult európai kapcsolatrendszer két véletlen-fönntartotta Janus-vers háttéréből volt kibontható. Így szőtték át a *res publica litteraria* szálai az Alpokon túli Európát is.

Ha egyszer valaki Janus költői világához, vagy egyszerűen csak az e világhoz való viszonyához akar közelebb férkőzni, akkor a költőtársakkal való levelezésben ehhez lépésről lépésre biztos fogódzót talál. Nincs is abban semmi csodáltnivaló, hogy éppen e pályatársakkal való kapcsolat dokumentumaiból tudjuk meg a legtöbbet a poétáról és a poézishez való viszonyáról. Csodálatos talán csak az, hogy az emlékek állomásról állomásra fönn is maradtak.

Azt remélem, hogy ez a nagyon töredékes vázlat, amelynek célja egy új humanista műfaj filológiai megközelítése volt, ráirányította a figyelmet a további, elmélyült vizsgálódás lehetőségeire.

46 Frank BARON, *Peter Luder* = *Verfasserlexikon*, 5, 1985, 954–959; H. REINALTER, *Der Wanderhumanist Peter Luder und seine Beziehungen zu Herzog Siegmund von Tirol*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 26(1973), 148–167; Rudolf KETTE-MANN, *Peter Luder* = *Humanismus in deutschen Südwesen*, hrsg. Paul Gerhard SCHMIDT, Sigmaringen, 1993, 13–34.

47 Ágnes RITÓÓK-SZALAY, *Humanismus-Forschungen in Ungarn nach Schallaburg* = *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, hrsg. Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, 1996, 165–166.

TÖRÖK LÁSZLÓ
Adalékok a Guarino da Veronát dicsőítő
Janus-epigrammák nyelvi-gondolati háttéréhez

Lorenzo Valla 1440-ben megírt, művészi igénnyel megfogalmazott *Elegantiae* című művét Janus Pannonius valószínűleg már ferrarai diákévei alatt megismerte (elolvasta), sőt a műből saját (kéziratos) példánya is volt¹. E jeles munka bevezetőjében (*In sex libros Elegantiarum Praefatio*)² Valla a latin nyelv szépségéről, múltbeli nagyságáról-méltóságáról, egyetemes emberi értékeket megőrző-hordozó szerepéről elmélkedve a *lingua Romana* (*quae eadem Latina a Latio ... dicitur*) jelenkori helyzetét aggasztónak látja, keserűen, szinte „könnyezve” állapítja meg: a *lingua Latina* végveszélybe került:

„Nam quis litterarum, quis publici boni amator a lacrymis temperet, cum videat *hanc in eo statu esse, quo olim Roma capta a Gallis? Omnia eversa, incensa, diruta*, ut vix Capitolina supersit arx.”³

E gyászos, katasztrófa-közeli állapotban a latin nyelvnek egyetlen menedéke, túlélési esélye maradt, ha jelenkori művelői Camillusokká válnak (*Camillus nobis, Camillus imitandus est, ...*). A latin nyelv megmentése érdekében Valla a legnemesebb versenyt

1 Prothasius de Czernahora, olmtüzi püspök, Janus egykori tanuló társa (*scolastici olim coniuncti fuerimus, aetas iam et dignitas maior redderet coniunctiores ...*) 1461. május 1-jén Budán keltezett, Janushoz írt leveléből tudjuk, hogy Janus még Padovában kölcsönadta Prothasiusnak Valla két művét (*Elegantiae, Invectivae in Poggium*). Prothasius Janushoz írt levelét Ábel Jenő adta ki (ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Bp., 1880, 92–94). E levélből kiderül az is, hogy Prothasius újra szeretné kölcsönkérni az említett Lorenzo Valla-i műveket: „Si habes *Elegantias Laurentii Vallae* cum *Invectivis in Poggium, quas mihi Patavii accommodaveras*, cum aliquo certo cursore aut alio trans mitte.” (ÁBEL, *i. m.*, 93.)

2 Lorenzo VALLA *Elegantiae* című művét az alábbi kiadás alapján idézem: *Prosatori latini del Quattrocento*, V, a cura di Eugenio GARIN, Torino, 1977, 594–630. A *Praefatio* az 594–600. lapon található.

3 Valla Camillus-metaforájára Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmemet a Janus-epigrammák kritikai kiadása kapcsán az Irodalomtudományi Intézetben lezajlott beszélgetés keretében. Szíves engedelmeivel, jóváhagyásával nagyszerű észrevételét jelen írásomban is hasznosítom.

hirdeti meg: vajon ki lesz az, aki a jelenben a haza, a nyelv visszaszerzésében a legméltóbb követője a camillusi tettnek:

„Certemus, quaesio, *honestissimum* hoc *pulcherrimumque certamen*; non modo ut patriam ab hostibus recipiamus, verum etiam ut in ea recipienda *quis maxime Camillum imitabitur* appareat.”⁴

Aki e versengésben, e küzdelemben a legvitézebbül harcolt, a legkiválóbb tettet hajtotta végre, az lesz igazán, joggal méltó e névre:⁵

„Difficillimum quidem praestare quod ille praestitit, omnium imperatorum mea sententia maximus riteque secundus a Romulo conditor urbis appellatus. Ideoque plures pro se quisque in hanc rem elaboramus, ut saltem multi faciamus quod unus effecit. *Is tamen iure vereque Camillus dici existimarique debet, qui optimam in hac re operam navaverit.*”

Janus Ferrarában írt korai epigrammáiban Lorenzo Valla *Praefatiójának* elegáns metaforái rendre megelevenednek az *optimus praeceptor*, Guarino dicséretét variáló panegirikus motívumok visszatérő kellékeként. E versek mondanivalója egyértelmű értékítélet: a XV. század közepének humanista irodalmárai (írók, filozófusok, fordítók, szónokok, tanárok, költők) közötti képzeletbeli versengésnek Guarino a győztese, őt illeti meg legnemesebb szolgálataiért a „*latin nyelv Camillusa*” titulus.

A Janus-filológiában már régóta ismert, sokak által publikált felfedezés az, hogy Janus Guarinót méltató-ünneplő epigramma-ciklusának *De Guarino* című kétsorosát a martialis *Apophoreta* 195. darabja inspirálta.⁶

Mart. 14,195: *Tantum magna suo debet Verona Catullo,
Quantum parva suo Mantua Vergilio*⁷.

Epigr. I,56: *Quantum Roma suo debet reparata Camillo,
Tantum Guarino lingua Latina suo.*

A Janus által elcsent formai-gondolati motívumot Martialis ugyancsak klasszikus forrásból, Ovidius verseiből merítette:

Ov. am. 3,15,7: Mantua Vergilio gaudet, Verona Catullo,

⁴ VALLA, *i. m.*, 600.

⁵ Uo.

⁶ A martialis párhuzam tényét először BAKOS József regisztrálta (*Martialis a magyar irodalomban*, Debrecen, 1935, 16), majd HORVÁTH János (*Janus Pannonius műfajai és mintái = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 345), végül Marianna D. BIRNBAUM (*Janus Pannonius: Poet and Politician*, Zagreb, 1981, 44).

⁷ A Martialis-epigramma (14,195) pentameterének második felét Janus felhasználta az *Ad Prosperum* (Epigr. I,148) című epigrammájában (I,148,6: *crassa dedit tenuem Mantua Vergilium*).

rem. 395–396: Tantum se nobis elegi debere fatentur,
quantum Vergilio nobile debet epos.

Martialis több epigrammában is alakítja, formálja e gondolatot (6,83,1–2; 10,103,5; 12,59,1–3), amelynek eredete talán Catullusra (37,12; 87,1–2) és Sidónios Antipatrosra (Anth. Pal. 7,15) vezethető vissza. A vers megírására mindenképpen ösztönzőleg hatott Beccadelli Guarinóról írott négysoros⁸.

Becc. app. 3: *Quantum* Romulidae sanctum videre Catonem,
quantum Cepheni volitantem Persea coelo,
Alciden Thebae pacantem viribus orbem,
tantum laeta suum vidit Verona Guarinum.

Legutóbb Mayer Gyula közölt egy ugyancsak Guarinót méltató ötsoros költeményt egy XV. századi itáliai kéziratból⁹, amely az *In eundem Guarinum* című *pentastichont* Janusnak tulajdonítja. Mivel a kéziratban a fenti Beccadelli-vers („*Quantum Romulidae...*”) után egy Janusnak attribuírt négysoros következik (*Tetrasticon Jani Pannonii in cl. v. Guarinum Veronensem* – Ábel p. 98/1), s ezt követi az *In eundem Guarinum* című ötsoros, valószínűsíthetjük Janus szerzőségét, bár Beccadelli ugyancsak joggal pályázhat e dicsőségre.

Sidoniae *Baccho* laetantur et *Hercule Thebae*,
Delos Apollineis gaudet celeberrima curris,
Gradivus Thracas, Cyllenius Arcadas ornat,
Aethereum regem *Crete* genuisse superbit,
Muciberum Lemnos, celebrem Verona Guarinum.

Janus dicsőítő epigrammaiban gyakorta hasznosítja Claudianus panegyricusait, s e fenti versben is egy claudianusi részletet idézhetünk párhuzamként:

Claud. 8,132–134: *Herculis et Bromii* sustentat gloria *Thebas*,
haesit *Apollineo* Delos Latonia partu
Cretaque se iactat tenero reptata *Tonanti*;

Az ötsoros szerzője valószínűleg ismerhette Guarinónak a hét görög bölcsről írott versikéjét (*Epist. Guar.*, vol. II, no. 830, p. 549):

8 *Epistolario di Guarino Veronese*, vol. III, no. 519, 254. Remigio Sabbadini kommentárjából kiderül, hogy a verset Beccadelli akkor írta, amikor 1426 végén sokan (szerencsére tévesen) Guarino halálhírét keltették. Bartolomeo Facio a verssel kapcsolatban a következőket írta: „Eius (Guarini) quoque praestantiae singulare testimonium est epigramma hoc nobile Antonii Panormitae editum ab illo cum vita functum audivisset.”

9 MAYER Gyula, *Per l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius*, Rivista di Studi Ungheresi, 4(1989), 98.

Nomina septenum sapientum Graecia cantat
 Partibus et natos diversis orbis honorat.
 Inclyta nam *genuit celebrem* Bianta Prienne;
 Inde Solone suo clarae *laetantur* Athenae.
 Miletus generat perdoctum antiqua Thaletem
 Atque Mitylena praeclarum Pittacon edit.
 Se genitum rigida *gaudet* Lacedaemone Chilon;
 Te, Periandre, creat laudabilis aere Corinthos.
 Lindon et in caelum cum laude, Cleobole, tollis¹⁰.

A Guarinóra írt epigramma-ciklus egy másik darabjában (*Laus Guarini* – Ábel p. 124/5) Janus megismétli az előbbieken megismert 1,56. epigramma kettős gondolatát, azzal a lényeges módosítással, hogy Guarinónak a latin nyelv feltámasztása, megőrzése terén végzett tudós fáradozását a camillusi honmentés elé helyezi. A vers kezdősora ezúttal egy lucanusi sor (Lucan. 1,44: *multum Roma* tamen *debet* civilibus armis) vázára épül:

Epigr. Ábel p. 124/5: *Multum Roma suo debet reparata Camillo,
 sed plus Guarino lingua Latina suo.
 Illa truci non prorsus erat calcata ruina,
 haec cum servata est, barbara prorsus erat.*

Camillus, aki legyőzte a Róma kifosztása után hazatérőben lévő gallokat, méltán kapta a „*Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis*” (Liv. 5,49,7) titulusokat a megmentett, megszabadított rómaiaktól. Janus kompozíciójába Claudianus két Stilichót ünneplő panegyricusa alapján kerül be a Guarinóval szemben *alulmaradó* camillusi tett. A Stilicho második konzulságára írt dicsőítő költeményben Brutus és Stilicho érdemeit veti össze Claudianus:

Claud. 22,322–327: sic trabeis *ultor* Stilicho Brutusque *repertor*.
 Libertas populi primo tum consule Bruto
 reddita per fascis: hic fascibus expulit ipsis
 servitium, *instituit* sublimem *Brutus* honorem:
*asservit Stilicho. Plus est servasse repertum,
 quam quaesisse.*

A *Bellum Geticum*-ban Stilicho és Camillus Rómának, a *barbár* támadással szemben (Brennus, Alaricus) végveszélybe került hazának nyújtott *isteni segítsége* kerül a claudianusi *comparatio* két serpenyőjébe:

¹⁰ Vö. Mart. 1,61.

Claud. 26,430–434: celsior o cunctis unique aequande Camillo!
 vestris namque armis Alarici fracta quievit
 ac Brenni rabies; confusis rebus uterque
 divinam tribuistis opem, *sed tardior ille*
iam captae vindex patriae, tu sospitis ultor.

Csaknem azonos tartalommal építi be Janus a fenti részletet a *Panegyricus in Renatum* történelmi példái közé, igaz, Fabius Maximus és Camillus segítségével itt egyforma elismerést kap:

Pan. in Ren. 251–254: Tantum Romano Fabium tardasse morantem
 Profuit imperio, quantum celerasse Camillum.
 Ambo in supremis patriam iuvare periclis;
 Hic *ultor* lapsae, *vindex* fuit ille ruentis.

Amiként Claudianus patrónusának, Stilichónak adja az elsőbbséget Brutusszal és Camillusszal szemben is, ugyanúgy Janus is mestere, Guarino tettét-érdemeit értékeli többre, mert a latin nyelv többel tartozik (*plus debet*) megmentőjének (= *suo Guarino*), mint Róma „második megalapítójának” (= *suo Camillo*), hiszen a *lingua Latina* megmentése-feltámasztása egy olyan állapotban következett be, amikor az már teljességgel barbárrá lett (*prorsus barbara*), míg a Camillus által helyreállított Rómát (*Roma reparata*) a gallok barbár támadása, pusztítása nem teljesen döntötte (*non prorsus calcata*) romokba. A gallok által feldúlt Róma képe (*truci calcata ruina*) Livius ide vonatkozó leírásának ismeretéről árulkodik¹¹. A *De Guarino* (Epigr. I,113) című epigrammában ugyanilyen tartalmú összehasonlítást olvashatunk, s természetesen ezúttal is Guarino tette minősül értékesebbnek:

Epigr. I,113: Guarinum *meritis parem Camillo*
 quis non censeat? *Ambo reddiderunt,*
 is regnum Latio, *sed iste linguam.*

Silius Italicus hasonlóképpen méltatja a zámai ütközetben győztes Scipio Africanust:

Sil. Ital. 17,651–652: salve invicte parens, non concessure *Quirino*,
 laudibus ac *meritis non concessure Camillo!*

A Guarino–Camillus versengés a *Guarino-panegyricus*-ban tűnik fel újra, s Guarino dicsősége ezúttal Róma *mindent megalapítóját* (*Quirinus* [= Romulus], *Camillus*) háttérbe szorítja:

11 Vö. Liv. 5,50,8: ... ut relictis *ruinis* in urbem paratam Veios transmigrarent, ...;
 5,53,1: Sed res ipsa cogit *vastam* incendiis *ruinisque* relinquere urbem, ...;
 5,49,4: instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur in *semitae* solo *urbis*.

Pan. in Guar. 907–910: Alta *Quirinus*
 fundavit Romae, reparavit regna *Camillus*.
Sed tantum ambobus maior tua gloria, quantum
 cedunt arma togae, concedit laurea linguae.

Ez utóbbi cicerói gondolattal (Cic. de off. 1,77: Cedant arma togae, concedat laurea laudi) újra csak Guarinónak, a latin nyelvet halottaiból feltámasztó tudós humanistának soha el nem évülő érdemeit magasztalja.

A *De Guarino* (Epigr. Ábel p. 125/1) című négy soros versében Janus egy burkolt, rejtvénytűszerű összehasonlítással méltatja mesterét. Az évszázados halotti álomból Guarino fáradozása, áldozatos-kitartó szorgalma (*Guarini studio*) révén támad fel, s virul újra (*viget*) a latin nyelv.

Epigr. Ábel p. 125/l: Rursus, io, quae tot iacuit sopita per annos,
 Guarini studio *lingua Latina viget*.
 Dulcia *Maenaliae* cedant inventa *parentis*:
 progenerare leve est, *vivificare* grave est.

Egy Ovidiustól ellesett kifejezés (Ov. fast. 1,627: *Tegeaeae parenti*) adja a tudóskodó mitológiai rébusz, a filológiai fejtörő megoldásához a kulcsot. Ezúttal ugyanis Carmentával (= *Maenalia parens* = Carmentis v. Nikostraté), Euander jóstehetségű anyjával (Verg. Aen. 8,313–341) állítja párba Janus Guarinót, illetve tettét. Carmenta a hagyomány szerint a 13 mássalhangzóból álló pelaszg ábécét 15 mássalhangzóból álló latin ábécévé alakította át¹². A *comparatio* logikáját követve a *dulcia inventa* kifejezés olyan találmányt takar, amely szoros összefüggésben áll a latin nyelvvel, azaz a fentebb említett latin betűket (*Latinae litterae*) rejtő a janusi jelzős szerkezet¹³. Az expozíció nyelvi szövetében az *Anthologia Latina* egy Ciceróról írott (Hilasius) hatsorosának (hexastichon) hangsúlyos gondolatát fedezhetjük fel:

Anth. Lat. 144,13–18: Unicus orator, lumenque decusque senatus,
 servator patriae, conditor eloquii,
cuius ab ingenio laude illustrata perenni

12 Vö. Isid. etym. 1,4,1: *Latinas litteras Carmentis nympha prima Italia tradidit*. Carmentis autem dicta, quia carminibus futura canebat. Ceterum proprie vocata (est) Nikostrate. Hygin. fab. 277,2: has autem (Graecas) [sc. litteras] Mercurius in Aegyptum primus detulisse dicitur, ex Aegypto Cadmus in Graeciam, quas Euandrus profugus ex Arcadia in Italiam transtulit, *quas mater eius Carmenta in Latinas commutavit numero XV*. Epist. Guar., vol. II, no. 813, p. 505, 72–74: Necdum eos mater Euandri Nicostrata ex Arcadia veniens erudierat, *quae prius litterarum notitiam ad nostrates detulisse fertur*.

13 A vers értelmezésével, fordításával kapcsolatos egyéb észrevételeket lásd: TÖRÖK László, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításának birodalmában* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 76–77.

culmine praeclaro *lingua Latina viget*.
Occidit indigne manibus laceratus iniquis
Tullius ac tumulo subditus exiguo est.

Janus tudatosan adományozza Guarinónak a cicerói érdemet, hisz a jeles tanító, szónok, tudós, levélíró, fordító titulusokat méltán kiérdemlő Guarino Cicerót tartotta legtöbbre az antik szerzők közül, az ő babérjaira tört szónoklataival, leveleivel, fordításaival¹⁴. Guarino tette valóságos isteni teremtés (Io 5,12: Sicut enim Pater suscitavit mortuos et *vivificat*, sic et Filius quos vult *vivificat*.), s ezért joggal szorítja háttérbe Carmenta görögöktől átvett találmányát. A *Guarino-panegyricus*ban e motívum – hasonlóan a korábbiakhoz – ugyancsak megtalálható:

Pan. in Guar. 900–902: ... Ipsa tuis titulis *Euandria mater*
cesserit Arcadio vates afflata Lycae;
illa bis octonas Latio intulit hospita formas,

Ludovico Carbone a Guarino érdemeit-életét bemutató temetési beszédében¹⁵ idézi Tito Strozzi Guarino halálára írt epitaphiumait, amelyek közül a harmadik vers alábbi sorai azt bizonyítják, hogy Strozzi tudatosan Janustól kölcsönözte a fentebb elemzett gondolatot:

Veronensis eram, nomen dixere Guarinum;
ore est melliflue Musa locuta meo.
Me propter *studiis* mea candida floruit aetas,
ingeniis per me *lingua Latina viget*.

Janus eddig tárgyalt összehasonlításai kapcsán megemlítendő Petrarca nem éppen szerénységről, költői alázatról tanúskodó összevetése, amelyben költői öntudattól büszkén önmagát és saját eposzát (*Africa*) kedvesebbnek értékeli Scipio Africanus szemében, mint Enniust, illetve *Annales*-ét.

Petr. Afr. 2,441–450: Cernere iam videor genitum post saecula multa
finibus Etruscis iuvenem qui gesta renarret,
nate, tua et nobis veniat velut *Ennius alter*.

14 Guarino da Veronát gyakran jellemzik a korábban Cicerónak adományozott jelzőkkel, titulusokkal:

Epist. Guar., vol. I, no. 857, p. 574, 1–2:

Romani Graiique simul celeberrime *princeps*
eloquii, patriae decus ingens, noster alumne,

(Vö. Quint. inst. 8,6,30: ... et „*Romanae eloquentiae principem*” pro Cicerone potuisse non dubitem.; Lucan. 7,62: *Romani maximus auctor*, Tullius, *eloquii*.)

15 Ludovico CARBONE, *Oratio habita in funere praestantissimi oratoris et poetae Guarini Veronensis*. GARIN, *i. m.*, 382–416. Tito Strozzi versét lásd: *uo.*, 410.

Carus uterque michi, studio memorandus uterque:
iste rudes Latio duro modulamine Musas
intulit; ille autem fugientes carmine sistet:
 et nostros vario cantabit uterque labores
 eloquio, nobisque brevem producere vitam
 contendet; *verum multo michi carior ille est,*
qui procul ad nostrum reflectet lumina tempus.

A versciklus egy újabb darabjában (*De eodem* – Epigr. Ábel p. 124/6) a hendecasyllabusok mögött ezúttal is az asszociációk gazdag holdudvara rejlik.

Epigr. Ábel p. 124/6: *Priscae* lingua Latina *dignitati*
 Guarino faciente *restituta est.*
 Hunc laudent veteres, novi, futuri,
huic nam quilibet obligatur *uni,*
unus sit licet, obligamur *omnes.*

Az epigramma bevezető részében Guarino egyik levelének Manuel Chrysolorast magasztaló sorai, gondolatai tűnnek fel (*Epist. Guar.*, vol. I, no. 25, p. 70, 251–258):

„Optimas ego semper iudicavi arbores, quae plurima ac generosa paucis annis poma ediderint, sicut *a Manuele nostro factum est*, qui ut de plurimis et maximis unum dicam, alieno enim loco tota hominis explicanda vita est, *tantum Latinae linguae splendoris et dignitatis reddidit*, ut quoad in Italia immo in toto terrarum orbe humanitatis et doctrinae studia colentur, immortales illi habendae gratiae durent et per doctorum hominum ora volaturus sit.”

Baptista Guarino, a mester legtehetségesebb fia a Guarino által szerkesztett *Chrysolorinát* méltatva a következőket írja Manuel Chrysolorasról:

„Quid ipsius animi virtutes recensere opus est? Nam ut eius prudentiam magnanimitatem iustitiam religionem omittam, nonne ipsius doctrinam saxa quoque proloqui deberent? qui suo in Italiam adventu *cadentes et iam prorsus extinctas litteras sustentavit et in pristinum fulgorem revocavit.*” (*Epist. Guar.*, vol. II, no. 863, p. 587–588, 112–116.)

Látható tehát, hogy Janus tanítómesterének adományozza, neki tulajdonítja mindazokat az emberi, illetve humanista tudósi-tanári értékeket, amelyeket korábban Guarino Plinius tanácsát megfogadva (nat. praef. 21: est enim benignum, ut arbitror et plenum ingenui pudoris fateri per quos profeceris, ...) Manuel Chrysoloras nevének említésekor őszinte hálával, minden alkalommal, mindenütt felsorolt. A Guarinót dicsérő három nemzedék (*laudent veteres, novi, futuri*) Catullus Ciceróhoz írott kétértelmű dicsszólásával (Cat. 49,1–3: Dissertissime Romuli nepotum, / Quot sunt quotque *fuere*, Marce Tulli, / quotque post aliis *erunt* in annis¹⁶) ellentétben valóban

16 Vö. Mart. 8,80,7–8:

sic nova dum condis, revocas, Auguste, priora:
debentur quae sunt quaeque fuere tibi.

lekötelezettje, adósa a cicerói nyelvet régi méltóságába, fényébe visszaállító veronai mesternek. Az epigramma múltat, jelent és jövőt ovidiusi segítséggel (trist. 3,1,63: quaeque viri docto *veteres* cepere *novique*; Ibis 83: denique ab antiquo divi *veteresque novique*) elegánsan tömörítő megfogalmazása (*veteres, novi, futuri*) a *Guarino-panegyricus*-ban hármass alliterációja (*praeterita, postera, praesens*) miatt vívja ki elismerésünket:

Pan. in Guar. 782–785: *Viventes hinc ore mones, per scripta futuros,
ut iam uni triplex aequae tibi debeat aetas;
praeterita, extinctos veterum quod reddis honores,
postera quod calamo, praesens, quod voce laboras.*

Az epigrammát lezáró ismétlések (*obligatur uni – obligamur omnes*) Martialis 10,35. epigrammájának formai megoldását, játékát idézik:

Mart. 10,35,1–4: *Omnes Sulpiciam legant puellae,
Uni quae cupiunt viro placere;
Omnes Sulpiciam legant mariti,
Uni qui cupiunt placere nuptae.*

A Guarino dicséretét variáló epigrammasorozat bemutatott darabjaiban Janus rendre úgy jeleníti meg mesterét, mint akinek élete, munkássága elválaszthatatlanul összeforrt a latin nyelvvel. Nélküle a *lingua Latina* az éji homályban, a bús feledékenységben maradt volna örökre, de az égi Atya által küldött messiásként új életre keltette a századok óta szunnyadó (*sopita*) görög és latin nyelvet. E motívum feltűnik az *Epithalamium in Liberam Guarinam et Salomonem Sacratum* (El. II,16) című költeményben, illetve a *Guarino-panegyricus* több részletében is¹⁷. E gondolatok hátterében is Guarino Manuel Chrysolorast jellemző, érdemeit a jelennek-jövőnek megőrző, méltató szavai állnak¹⁸.

(Domitianust [= *Auguste*] az ősi latin szokások felújítása és a régi templomok helyreállítása miatt említi hálával a múlt és a jelen nemzedék.)

17 Vö. Pan. in Guar. 892:

mersarum in tenebris animarum publica lampas

904–905:

tu, quicquid veterum dederat sollertia patrum

reddis et in lucem longa e caligine promiss,

979–980:

..... nunquamne resurget

clara sub obscuris facundia mersa tenebris

1028–1029:

... tu vitae mortua reddes

nomina ...

18 Vö. *Epist. Guar.*, vol. I, no. 5, p. 16, 37–39; vol. I, no. 21, p. 58, 50–56; vol. I, no. 206, p. 328, 43–44.

El. II,16,45–46: Quem nisi de summo nobis misisset Olympo
Iuppiter, *in tenebris lingua Latina* foret.

Epist. Guar., vol. I, no. 21, p. 58, 50–55:

„Quoniam cum praeter ceteras Italiae calamitates *immensas* etiam *tenebras* atramque noctem Graecae ignoratio disciplinae late sparsisset, is ex insita benignitate et ingenii excellentia non parvum splendorem attulit hominibus nostris, ad quos pristina litteratura longum per intervallum profuga huius clarissimi viri ductu auspicio redire quasi postlimino coepit.”

A *Tetrastichon in Guarinum Veronensem* (Epigr. Ábel p. 98/1) című epigrammában Janus a kor legjelesebb alakjaival veti össze sokoldalú praeceptorát. Az egyes humanista műfajok reprezentáns alakjait felsorakoztató négysoros csattanójában (zárósorában) Guarino tudományos érényeit dicséri Janus. Verona szülötte (= Guarino) a humanista irodalom fontos részterületein hírnevet szerzett alkotók (Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Antonio Beccadelli) mesterségbeli tudását egyesíti magában, ő egyszemélyben fordító, költő és szónok, azaz túltesz mindhárom kortársán.

Epigr. Ábel p. 98/1: Interpres *Graios* vertis, Leonarde, *libellos*,
Blanda *Panormigenam* delectant *carmina vatem*,
Poggius *Arpinae* sectatur *fulmina linguae*,
at *Verona*, *tuus* transfert, canit, orat *alumnus*.

Leonardo Bruni a görög könyvek latin nyelvre fordításával vívott ki elismerést magának. Fordítói tevékenységét méltatja Giovanni Marrasio is, aki az *Angelinetum* címmel 1443-ban megjelent (kiadott) könyvecskéjének első versét Leonardóhoz írta (*Marrasii Siciliensis ad Leonardum Aretinum in Angelinetum*):

Marras. Ang. 1a,17–18: Quid reticem *libros* te *traduxisse pelasgos*
innumeros, totidem et composuisse novos?

Christophoro Landino Leonardo halálára (1444) írt sírverse (*Epitaphium in Leonardum Arretinum*) szintén a görög filozófiai irodalomból (Platón, Aristotelész) fordított műveit méltatja:

Land. Xandr. 1,18: Hic cui frondenti nectuntur tempora lauro
Romanae linguae dos, Leonarde, erat;
qui Florentini descripsit gesta Leonis,
transtulit et Latiis *dogmata Graeca* viris.

Poggio Bracciolini sokoldalú irodalmi munkásságából Cicerót követő prózai írásait ragadja ki Janus. A merész és szokatlan *Arpinae linguae* kifejezés mintáját valószínűleg Martialisnál találta Janus:

Mart. 10,19,16–17: hoc quod saecula posterique possint
Arpinis quoque comparare *chartis*.

A cicerói nyelv (*Arpinae linguae*) villámairól Cicero maga is ír egyik levelében (Cic. ad. fam. 9,21,1: „... insanire tibi videris, quod imitere *verborum* meorum, ut scribis, *fulmina*?”), míg Silius Italicus *Punica* című eposzában Arpinum híres szülöttének legnagyobb érdemét abban látja, hogy nyelvének (szónoklatainak – vö. *Orationes in Catilinam*, *Orationes Philippicae in Marcum Antonium*) villámaival az esztelen-őrült polgárháborúkat megfékezte.

Sil. Ital. 8,408–410: ille, super Gangen, super exauditus et Indos,
implebit terras voce et furialia bella
fulmine compescet *linguae*. ...

Francesco Filelfo egyik szatírájában Poggio Bracciolinit invektívák, szidalmak özönnével árasztja (*áztatja el*), mert az mindig gyalázkodik, s a tiszta-erényes embereket folyton kigúnyolja, ócsárolja tollával (= írásaival, invektívaival), mivelhogy *nyelvének villáma* erre aligha képes, ugyanis azt durva-otrombává tette a mértéktelen borvedelés, s a féktelen bujaság.

Franc. Phil. sat. tantum maledicere semper
2,3,7–11: edoctus, cunctos decoret quos aurea virtus
insequeris calamo, nequeas quos *fulmine linguae*,
quam nimius crassam potusque et crapula fecit
immanisque Venus. ...

Filelfóval ellentétben Christophoro Landino Poggio érdemeit méltatja az *Ad Petrum Medicem de laudibus Poggi* című versében:

Land. Xandr. Nec satis est ex se quod scripsit quodque vetusta
3,17,105–108: eruit e tenebris multa labore suo;
verum etiam *Graios* nostro sermone *libellos*
vertit in antiqua nobilis historia.

A kor nagyhírű költői közül a nyájas-játszi dalok (*blanda carmina*) poétáját, Antonio Beccadellit választja Janus a költészet par excellence képviselőjének. A *Hermaphroditus* szerzőjének antikizáló formában körülírt nevét ugyanilyen metrikai helyzetben találjuk Pontano egyik korai versében (*Ad Balbum sodalem, de munere libelli editi per Antonium Panbormitam*):

Pont. app. 1,15: Sacra *Panbormigenae* facimus cum *carmina vati*,

A vers zárósora, amelyben Janus Guarinót Verona *neveltjének*-fiának (*alumnus*) nevezi, talán azokra a versekre utal vissza, amelyekben szülővárosa, Verona a távoli, „sűrű levegőjű” (*crasso sub aere*) Ferrarában időző Guarinót hazahívja (*Epist. Guar.*, vol. II, no. 857, p. 574, 1–5):

Romani Graiique simul celeberrime princeps
Eloquii, patriae decus ingens, *noster alumne*,
Huc ades, expectate, tuamque revise parentem.
Te voco, nate, redi: venerabilis ecce senatus
Te vocat ipse meus, vocat ipsa scholastica pubes,

Az *Ad Guarinum* (Epigr. I,344) című asklépiadési metrumban íródott kétsorosában Janus az *Iliás* agg szónokának, a bölcs Nestórnak homérosi jellemzését (Hom. Il. 1,249: „nyelvéről a beszéd, mint a színméz édesen ömlött.”) idézi fel, s az „édesszavú püloszi öreggel” szemben a szónoki babért mesterének, Guarinónak adja.

Epigr. I,344: *Non te mellifluae Nestor Homericus
linguae dulciloquo nectare vicerit.*

A homérosi sort Cicero tolmácsolásával együtt (de sen. 31: „ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio”) maga Guarino is igen gyakran idézte beszédeiben¹⁹ és leveleiben²⁰, s ugyancsak sűrűn használt motívum volt már a klasszikus irodalomban (Plin. epist. 4,3,3; Auson. comm. 21,22–24; grat. act. 4,19; epist. 10,14; Ven. Fort. carm. 1,15,102; 4,8,15–16; 4,16,6; 7,1,20). A felsorolt párhuzamok közül Venantius Fortunatus egyik hasonló megfogalmazású sorát emelhetjük ki lehetséges nyelvi mintaként:

Ven. Fort. carm. Aedificas sermone favos, nova mella ministras,
7,1,19–20: *dulcis et eloquii nectare vincis apes.*

A homérosi epika jellegzetességét, a rendkívül gazdag jelző-kompozíciókat nagyszűrűen érzékelteti Janus a *mellifluae linguae* és a *dulciloquo nectare* kifejezésekkel, amelyek az említett homérosi sort (Il. 1,249) asszociálják Boethiushoz hasonlóan (vö. Boeth. cons. 5, carm. 2,3: *mellifui canit oris Homerus*). Ugyancsak a Nestorra vonatkozó sort plagizálja Basinio az V. Miklós pápa dicséretét tartalmazó versében (*Basinii Parmensis aegloga in laudem Nicolai Quinti summi pontificis*):

19 Karl MÜLLNER, *Acht Inauguralreden des Veronesers Guarino und seines Sohnes Battista*, Wiener Studien, 18(1896), 291, 297, 305.

20 *Epist. Guar.*, vol. I, no. 113, p. 198, 58–59; vol. I, no. 213, p. 344, 47–49; vol. II, no. 697, p. 293, 46–47.

Basin. carm. var. *non me* nec maximus aevo
 19,60–66: Nelides *Pylius*, quem tertia viderat aetas,
Cuius ab ore viri divino nectare verba
Dulcia melle magis, nivis instar ab ordine lapsae,
 Quam nullo ad terras demittunt nubila vento,
Non me nec vincet, novit qui cuncta poeta
 Meonides versu, non me scelerosus Ulysses.

Az *Ad Guarinum* (Epigr. I,180) című verstöredék ugyanezt a motívumot variálja:

Epigr. I,180: Dulce nec *eloquium* linguae, quo *Nestora vincis*,
 nec qua *praecellis Nirea*, *forma* decens,

A fragmentum első sora kapcsán egy Odysseus szónoki képességeire utaló ovidiusi sort formált át Janus:

Ov. met. 13,62–63: sic est metuendus Ulixes,
 Qui licet *eloquio* fidum quoque *Nestora vincat*,

Nireusról, aki „legszebb volt mind közt, aki Trója alá jött” (Hom. Il. 2,673), Horatius egyik epódosának megfogalmazását kiaknázva ír Janus:

Hor. epod. 15,21–22: nec te Pythagorae fallant arcana renati,
formaque vincas Nirea,

Az elemzett homérosi motívum a *De laudibus Guarini* (Epigr. I,177) című epigrammában egy Martialistól átvett versrészlet (vershelyzet) beillesztésével új asszociációs tartalommal gazdagodik:

Epigr. I,177: Si mihi *gemma* propinet Iuppiter *auro*²¹,
dulcia Dardania pocula mixta manu,
 non ego divinos malim potare liquores,
 quam quod Guarini *nectar ab ore fluit*.

Martialis az *Epigrammák* nyolcadik könyvének 39. versében Domitianus új ebédlőjét ünnepli lelkesült hangon:

21 Az epigramma expozíciójának nyelvi párhuzamát az *Anthologia Latina* egyik versének (Vomani *de livore*) alábbi részlete inspirálhatta: Anth. Lat. 152,14–16:

nec si *pocula Iuppiter propinet*
 atque haec porrigat et ministret Hebe
 aut tradat Catamitus ipse *nectar*;

Mart. 8,39: Qui Palatinae caperet convivia mensae
 ambrosiasque dapes, non erat ante locus;
 hic *haurire* decet *sacrum*, Germanice, *nectar*
 et *Ganymede* pocula mixta manu.
 Esse velis, oro, serus conviva Tonantis:
 at tu si properas, Iuppiter, ipse veni.

Janus epigrammája bravúros módon megszerkesztett asszociációk egész sorával egészíti ki a martialisi téma (vershelyzet) apró részleteit. Martialis valósággal az égben érzi magát a domitianusi lakomán (Statius hasonló elragadtatással számol be e mennyei conviviumról²²), a palatinusi vendégasztalt az istenek lakomájához hasonlítja, akiknek ezúttal a *földi Jupiter*, Domitianus (= *Germanice*) tart lakomát. Egy másik epigrammájában (Mart. 9,91) büszkén hirdeti, hogy ha Jupiter és Domitianus egyszerre hívnák meg ebédre, s ráadásul a csillagok közelebb lennének, mint a Palatium, ő mégis a császár (= *meus Iuppiter* = Domitianus) lakomáját választaná inkább, visszautasítva az *égi Jupiter* meghívását.

Mart. 9,91: Ad cenam si me diversa vocaret in astra
 Hinc invitator Caesaris, inde Iovis,
 Astra licet propius, Palatia longius essent,
 Responsa ad superos haec referenda darem:
 „Quaerite qui malit fieri conviva Tonantis:
 Me meus in terris Iuppiter, ecce, tenet.”

Janus epigrammája mindkét martialisi szituációt megjeleníti: az égi lakomát, illetve a Jupiter által felkínált-kitöltött, ganymedési (= *Dardania manu*) kézzel (= pohárnoki tudománnyal) kevert édes égi ital (*sacrum nectar*) visszautasítását a földön (*in terris*) édesebb szellemi étekek-nedűvel bíró *guarinói nektár* gyönyöréért. A kompozíciós hasonlóságok mellett a részletek nyelvi kidolgozásában is Martialist követi Janus. Jupiterhez scythiai smaragdokkal kirakott aranyos serleg illik. Erről két Martialis-epigrama is informál bennünket:

Mart. 12,15,3–7: Miratur Scythicas virentis auri
 flammis Iuppiter, et stupet superbi
 regis delicias gravesque luxus.
Haec sunt pocula, quae *decent* Tonantem,
 Haec sunt, quae Phrygium decent ministrum.

22 Stat. silv. 4,2,10–12:

... mediis videor discumbere in astris
 cum Iove et Iliaca porrectum sumere dextra
 immortale merum! ...

Calices gemmati

Mart. 14,109: *Gemmatum* Scythicis ut luceat ignibus *aurum*,
Aspice. Quot digitos exuit iste calix!

(Statiusnál szintén megtalálható a *gemmato auro* kifejezés – Stat. silv. 3,4,94: *nobile gemmato speculum portaverat auro* –, igaz, más jelentéssel, de a Janusival azonos metrikai pozícióban.) Jupiter kedves pohárnokára utalva Janus nemcsak a fentebb idézett martialis sort (8,39,4: et *Ganymedeia pocula mixta manu*) aknázza ki, hanem ötletes formai megoldással és bámulatos memóriával a pentameter első felét (*dulcia Dardania*) egy hasonló megfogalmazású Martialis-sorból elcsenve alkot új sort:

Mart. 11,104,19–20: *Dulcia Dardanio* nondum miscente ministro
Pocula Iuno fuit pro Ganymede Iovi.

Martialis alkalmi verseinek (görögös epigrammáinak) Domitianust magasztaló gondolatait költőnk szeretett és tisztelt tanítómestere dicséretévé formálta át, az égi, a palatinusi lakoma isteneknek kijáró nektárja (*sacrum nectar* = *divinos liquores*) helyett Guarinónak az *édesszavú Nestót* (Il. 1,247–248) túlszárnyaló, tudást, szellemet tápláló tanítói szavait, nektárját (*Guarineum nectar*) választja. Az *Ad Leonellum* (Epigr. I,185) című epigramma csattanójában ugyanez a *guarinói nektár* úgy jelenik meg, mint a Ferrarába érkező Janus „mindentudásra vágyakozó füleinek” (*avidas pascere aures*) szellemi tápláléka (*cibus*), tudásszomjat oltó édes itala.

Epigr. I,185: Quod, Leonelle, tuam, princeps, accessimus urbem
Arctoi gelido nuper ab axe poli,
da veniam: non nos rerum inclita fama tuarum,
nec domus augustis splendida traxit avis,
nec tua praefulgens vario Ferraria cultu,
nec septemgemi brachia amoena Padi.
Non oculos, *avidas huc pascere venimus aures*,
*quarum Guarini manat ab ore cibus*²³.

Kardos Tibor a korai versek, az 1448-as esztendő lehetséges darabjaként elemzi az *Ad Guarinum* (Epigr. I,181) című epigrammát²⁴.

23 Vö. *Epist. Guar.*, vol. I, no. 495, p. 687: Guarinus Veronensis Antonio Regino. „Hodie te in cenam voco, quam verbis magis quam herbis paratam conspicies; veni igitur *non tam ori quam auribus* cibum sumpturus. Vale.” Pontano Szent Ágostonról írja a következőket (de laud. div. 13,16): et verum et pietas *manat ab ore* tuo.

24 KARDOS Tibor, *Janus Pannonius bivatástudata és költészete* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, i. m., 24.

Epigr. I,181: Phoebum Graecia, gens Latina Faunum,
Hammonem Libye, Pharos Serapim,
consultum in dubiis, Guarine, *adibant*.
Te toto simul orbe confluentes
accedunt populi, tua ut beata
tingant arida corda disciplina.

A vers metaforikus képalkotásának megértéséhez Kardos Tibor két összetevőt említ. Az első támpontot Guarino 1447-es tanévnyitó beszéde (*Artium commendatio et adolescentium ad eas exhortatio Guarini Veronensis*²⁵) adja, amelyben Guarino a testvérháborúk dúlta Itáliát szembeállítja Leonello békés Ferrarájával. Leonello az általa kormányzott várost a Múzsák otthonává, a szabad művészetek forrásává (*liberalium artium fons*) tette, amelyből nemcsak saját városa számára árad a dicsőség és a siker, hanem a szomszédos és a távoli népeknek is lehetőség adatik szomjuk oltására. A vers másik komponense Macrobius *Saturnaliā*ából nyeri eredetét. Guarino – akárcsak a *Guarino-panegyricus* neoplatonista szellemiséget árasztó Nap-himnuszában (Pan. in Guar. 920–930) – itt is a Napban megtestesülő újplatonista *abszolút szellemmel* azonosul, az egy és oszthatatlan szellemi princípium földi letéteményeseként jelenik meg, akinek jósdájához (*oracula*), azaz iskolájához való-ságos isteni szeretet és imádat vezeti a tökéletes tudásra szomjazó szíveket (*arida corda*). Ugyanez a motívum hasonló megfogalmazásban olvasható a *Guarino-panegyricus* alábbi részleteiben:

Pan. in Guar. 493–496: Qualiter in mediis reddens oracula Delphis
gentibus a cunctis acceditur augur Apollo,
hunc Notus et Boreas nec non Occasus et Ortus
consultit in dubiis, et rerum abscondita discit
.....

504–507: sic *ad te* toto certatim *ex orbe profecti*
agrestes animos et barbara corda reponunt.
Nec *tuus* assiduo *fons* unquam deficit haustu,
purior et maior sed in omnia pectora *manat*.

Az expozíció macrobiusi eredetű (Macr. Sat. 1,20,13,18; 1,21,19) képsorát Janus egy Vergiliustól származó szöveghellyel színesíti, konkretizálja. A Pánnal azonos latin istenség, Faunus (Serv. Aen. 6,775) itáliai jósdájáról a következőket olvashatjuk:

Verg. Aen. 7,81–86: at rex sollicitus monstris *oracula* Fauni,
fatidici genitoris, *adit* lucosque sub alta

25 R. SABBADINI, *Una prolusione di Guarino Veronese sulle arti liberali*, La Biblioteca delle Scuole Italiane, Verona, 7(1897)/3, 33–37.

*consult Albunea, nemorumque quae maxima sacro
fonte sonat saevamque exhalat opaca mephitim.
Hinc Italiae gentes omnisque Oenotria tellus
in dubiis responsa petunt;*

A *guarinói forrás* a Francesco Barbarónak dedikált *Celebratio nuptiarum Jacobi Balbi et Paulae Barbarae* (Ábel p. 109–119) című epithalamium ajánlóversében (*Janus ad Francescum Barbarum*) a fiatal költő első (még csiszolatlan-kiforratlan) zsenyéinek ösztönző forrásaként szerepel:

Ábel p. 108–109: Francisce, Venetae maximum gentis decus,
cognomen ipsis moribus fallens tuum
ac ore docto. Cuncta quo vultu soles,
rudes Camenae sume primitias meae.
Quodsi quid istic non satis comptum leges,
veniam iuventae gratia vati dabis.
Sin quid sonabit auribus *dignum tuis*,
Guarinus Italae splendor eloquentiae
erit probandus: quicquid in nostris fluit
apte libellis, *fonte manavit suo*²⁶.

Erről a bővizű forrásról Battista Guarino a Giovanni Bertuccióhoz írt (Janus dicséretét részletesen kifejtő) levelében²⁷ a már ismert janusi-guarinói metaforák megidézésével úgyszintén beszámol²⁸:

„Cuius (sc. Iani) ne animus otio torpesceret, ad Guarinum parentem meum, qui tunc unicus habebatur et erat infundendorum ingenuorum morum *liberaliumque doctrinarum receptaculum* et iuventutis instituendae praeceptor optimus, *e cuius ludo velut ex uberrimo fonte in diversas orbis partes doctissimi viri quasi scatentes rivuli* prodibant, Ferrariam erudiendus missus est.”

A Francesco Barbaróhoz írt ajánlóvers egyik érdekessége, hogy abban Guarinónak egy 1405-ből származó, Manuel Chrysolorast méltató levelének gondolatai tűnnek elő (*Epist. Guar.*, vol. I, no. 2, p. 4–5, 17–24):

26 A *guarinói forrás (fons Guarineus)* a *Guarino-panegyricus* alábbi részleteiben is megjelenik:

Pan. in Guar. 5–6:

iure, Guarine, tibi nos carmina nostra dicamus
fontibus hausta tuis

329–330:

... et duplicem praestet sitientibus haustum.
Curritur *ad bifidi* suavissima flumina *fontis*.

27 ÁBEL, *i. m.*, 203–211.

28 ÁBEL, *i. m.*, 205.

„*Mearum igitur lucubrationum primitias babe, in quibus si qua latine prolata tuo visa gustu ciboque digna fuerint, laudandos ipsos crede Chrysoloras, florentissima Graecae nostraeque ornamenta litteraturae, hinc scilicet patrum illinc nepotem, a quibus nullum est vitutis genus alienum penitusque ubique deesse putato quod illis non insit, e quorum in me mellita facundia velut ex caelesti rore in arentes herbulas e caelo ipso emanasse puta si quid in me frugi clarumque conspexeris*”²⁹.

Pályája kezdetén a fiatal Guarino mesterének, Manuel Chrysolorasnak engedte át őszinte szerénységgel azt a dicsőséget, amelyet fordításaival, írásaival méltán vívott ki magának. Mintegy fél évszázaddal később, már túl a nyolcvanadik életévén, Janustól, a hűséges tanítványtól ugyanezt a soha el nem múló hálás köszönetet (olykor saját, ismerős-régi szavait, mondatait visszahallva) olvashatta a fentebb elemzett epigrammákban, illetve a *Guarino-panegyricus*-ban. A büszkeség és az öröm érzése mellett egy kicsit el is érzékenyült talán, és saját korai metaforikus gondolatát látta igazolva: „... *optimas ego semper iudicavi arbores, quae plurima ac generosa paucis annis poma ediderint, ...*”.³⁰ Janus, a „Pannóniában született mandulafa” gazdag és nemes gyümölcsökkel ajándékozott meg bennünket; költői értékét méltatva Guarino érdemeiről mi sem feledkezhetünk el sohasem...

29 Vö. *Epist. Guar.*, vol. I, no. 135, p. 254, 21–22:

Igitur tenerum hoc capies carmen
Veluti *ingenioli primitias*

Pan. in *Guar.* 672–673:

Interea has tenerae tibi me sacrare *iuventae*
primitias triplici iubet haerens Gratia nexu,

30 *Epist. Guar.*, vol. I, no. 25, p. 69–70, 251–258.

BODA MIKLÓS
A „két Róma” vonzásában
(Adalékok Janus Pannonius Itáliájához)

A cím talán többet ígér, mint amennyit adhatok valójában. Az alábbiakban még csak kísérletet sem teszek arra, hogy módszeresen feltérképezzem Janus Pannonius Rómával kapcsolatos, ismert és sokat idézett megnyilatkozásait. Arra sem vállalkozom, hogy általánosabb érvennyel próbáljam megragadni, láthatóvá tenni azt a Róma-képet, melyet olvasmányélmények vagy közvetlen tapasztalatok alapján alakíthatott ki magának Janus a cézárok és pápák városáról, a „két Rómáról”. De akkor mire vállalkozom egyáltalán? Csupán arra, hogy köztegyek néhány – továbbgondolásra talán érdemes – gondolatot, előbb az itáliai diák, majd a magyarországi püspök-diplomata, végül az „összeesküvő” Janus Rómájáról. Ez utóbbi esetben persze csupán feltételezés, hogy az Örök Város lett volna a menekülés útjának végállomása, ha közbe nem szól a „menetrend” Medvevárban.

Vizsgálódásaimhoz az indítékot hol egy szövegrész, hol egy életrajzi elem szolgáltatja, hol pedig maga az Urbs, ma is látható vagy felidézhető emlékeivel. Mindenesetre a magam Itália-élménye is részes lehet abban, hogy esetenként egyfajta helyrajzi megközelítés került előtérbe az anyag közreadásánál.

Munkám, mint az elmondottakból is kitűnik, elsősorban életrajzi indíttatású. Mindazonáltal bízom abban, hogy egyik-másik gondolatát a Janus Pannonius-szöveghagyomány avatott kutatói is hasznosíthatják.

I.

Janus Itáliája, főbb állomásait tekintve, igazodni látszik az ő idejébeli pápák uralkodásához.

Leutazása az Esték és Guarino Ferrarájába egybeesik IV. Jenő halálának és a humanisták által olyannyira kedvelt V. Miklós megválasztásának évével (1447) és talán a hónapjával is (február, illetve március). Továbbá: épp az idő tájt, hogy az

1455 márciusában elhalálozott Miklós pápa helyét elfoglalhatta a trónon III. Callixtus, Janus – az újabb kutatások szerint – hazalátogat Itáliából.¹

Ez a látogatás, közéleti szempontból legalábbis, fontosabb lehetett, mint a négy évvel korábbi. Hisz nagybátyja kíséretéhez csatlakozva ez alkalommal ott lehetett a bécsújhelyi birodalmi gyűlésen, ahol akár személyesen is köszönthette azt az Aeneas Silvium, aki néhány év múlva már mint II. Pius erősíti meg őt pécsi püspökségében. Nem lehetetlen egyébként, hogy neve már 1455-ben felmerült az épp hazalátogatása idején megüresedett és a következő év elejéig lényegében betöltetlen pécsi püspökséggel kapcsolatban. 1455. őszén-telén talán ezért kezdik rebesgetni az itáliai iskolatársak és barátok, tanúság erre Giorgio Valagussa két levele is, Janus állítólagos püspöki kinevezését. (András pécsi püspök utóda, tudjuk, a László királyhoz talán közelebb álló „Bánfalvi” Miklós – Nicolaus Barius – lett: 1456 januárjában erősíti meg hivatalában a pápa.)²

Érdekes egybeesés az is, hogy költőnk első ismert római látogatására nem sokkal azelőtt került sor, hogy az 1458 augusztusában elhalálozott Callixtus pápa helyére még ugyanabban a hónapban megválasztották II. Piust. A verscímbe foglalt dátum tanúsága szerint ugyanis 1458. június 9-én, a Városból – vagyis Rómából – visszatérve írta Janus a nevezetes Feronia-elégiát, Galeotto szülővárosa, az umbriai Narni csodás hírben álló forrásánál.³ S mint tudjuk, Janus – akkor már III. János pécsi püspök – 1465. évi római küldetését eredetileg ugyancsak egy pápaválasztáshoz, II. Pál 1464. augusztusi megválasztásához igazították, de bizonyos diplomáciai események is késleltették az indulást. Csak zárójelben jegyzem meg: lehetséges, hogy annak a Szécsi Dénes bíboros érseknek az egészségi állapota is közrejátszott ebben, aki az előző három pápaválasztáson (1447-ben, 1455-ben és 1458-ban) személyesen részt vett. Jó lenne, ha útjait – megfelelő adatok birtokában – összevethetnénk Janus Pannonius itáliai itineráriumával! Az mindenesetre bizonyos, hogy Szécsi 1465. február 1-jén bekövetkezett halála és ezt követően Vitéz János (és vele talán Janus) Budára rendelése, illetve Vitéz gyors „beültetése” az esztergomi érseki székbe nem volt elhanyagolható tényező a Janus Pannonius által vezetett küldöttség február végi indulásánál.⁴

1 Scevola MARIOTTI, *La corrispondenza poetica fra Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini = Umanesimo e rinascimento: Studi offerti a P. O. Kristeller*, Firenze, 1980, 52–53; vö. HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 141–146.

2 Gianvito RESTA, *Giorgio Valagussa umanista del Quattrocento*, Padova, 1964, 234/1, 235/1; HUSZTI, *i. m.*, 1931, 144–145; Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, Posonii, 1784, III, 414.

3 IANI PANNONII *Poëmata* [...]*omnia*, pars 1, Traiecti ad Rhenum, 1784 (a továbbiakban: *Poëmata*), Eleg. I,1; IANI PANNONII *Opera omnia*: JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, közrebocsátja V. KOVÁCS Sándor, átdolg. bőv. kiad., Bp., 1987 (a továbbiakban: V. KOVÁCS), 20. eleg.

4 HUSZTI, *i. m.*, 1931, 227; vö. KUBINYI András, *Szécsi Dénes bíboros prímás = Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára: Tanulmányok*, Bp., 1993, 102.

De visszatérve az Itáliától és diákéveitől búcsúzó Janus 1458 derekán történt – Rómát is érintő – látogatására: nem állítható teljes bizonyossággal, hogy az említett Feronia-elégia közvetett utalásán túlmenően más nyoma is van költőnk életművében ennek a látogatásnak. Az antik Róma nagyságát idéző-visszasíró epigrammákat (a fordításokkal is számolva) a helyszínen szerzett benyomások ugyanúgy inspirálhatták, mint iskolai olvasmányélmények Ferrarában. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a pápák valóságos Rómájába való valóságos vágyakozás érződik az Antonius Maria nevű – Rómába igyekvő – iskolatársat búcsúztató elégia⁵ soraiból, mely talán azért sikeredett csupán epigramma-méretűre, mert írás helyett a legszívesebben csomagolt volna maga Janus is. S mintha efféle „kívánczosságra”, s nem csupán az ifjú szabadgondolkodás kifejezésre juttatásának szándékára utalna az is, hogy egész kis versciklust⁶ produkált Janus a jóbarát Galeotto római zárándoklatának ürügyén. Meglehet, egyszer még kiderül, hogy az idősebb társ védőoszárnyai alatt elzarándokolt Rómába Vitéz János védenca is, legfeljebb nem verte nagydobra vállalkozását az akkoriban még csak 16 éves, de szellemileg ugyancsak felcseperedett ifjú.

S ami az egyéb forrásokat illeti: költőnk 1458-as római látogatásának sajnos nem akadt a firenzei Vespasiano da Bisticcihez hasonló krónikása. A magam részéről, mert jobbat nem tehetek, Balogh Jolánnal együtt hiszek abban, hogy Janusra vonatkoznak Vasari ismert sorai a Rómában „csövező” magyar „püspökről”, aki (Zsámboki Zoltán fordításában idézem) „igazán ostoba ember volt, egész nap Rómában csavargott, aztán éjszaka, mint az állatok, valamelyik istállóba húzódott be aludni.”⁷ Hogy Vasari *püspökről* beszél, nem lehet akadály annak, hogy utalását Janus 1458-as római látogatásával hozzuk kapcsolatba, hisz egy későbbi tisztség visszavetítése korábbra, miként ez Vespasiano da Bisticci Vitéz János-portréjánál is látható,⁸ teljesen megszokott ekkortájt. Ezt a datálást valószínűsíti az is, hogy 1458 előtt 1-2 évvel fejezte be Mantegna a padovai Eremitani Szent Kristóf ciklusának festését, melynek egyik jelenetében – Vasari szerint – az „ostoba” magyar püspök is látható. (Balogh Jolán a szent testének elszállítását ábrázoló jelenet előterében, az egyik láb megemelésével kísérletező ifjúban véli felfedezni Janus Pannoniust.⁹ Nem csoda, hisz erről a széparcú ifjúról lerí, hogy a költészet sokkal inkább a kedvére való lehet, mint a „transportatio”.) Ráadásul éppen 1458-ból való Janus és Mantegna kapcsolatának egyetlen verses bizonyítéka, a Galeottóval közös portrét és festőjét dicsőítő elégia. Mindazonáltal nem kizárt, hogy Janusunk már püspök korában, az 1465. évi követjárás alkalmával, a rég látott Rómát fölhabzsolni akarván keveredett a tisztével „összeférhetetlen” kalandba. Így aztán volt miről pletykálkodnia a királynál

5 *Poëmata*, Eleg. II,13; V. KOVÁCS, 12. eleg.

6 *Poëmata*, Epigr. I,246–251; V. KOVÁCS, 171–176. epigr.

7 Giorgio VASARI, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*, Bp., 1973, 390–391.

8 *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, kiad. ÁBEL Jenő, Bp., 1880, 221–228.

9 BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Bp., 1966, I, 711.

a pápai követ krétai püspöknek és Galeottónak, hogy Janus egyik legismertebb – Galeottóhoz írott – levelére emlékeztessenek.¹⁰

Hogy végül is mi történt valójában, talán sohasem fogjuk megtudni. Annyi azonban bizonyos, hogy Vasari mesternek a Rómát járó magyar püspök alkalmi szálláshelyeire utaló sorait olvasva merült fel bennem a kérdés: vajon nem volt-e megfoghatóbb valóságalapja Janus *Ubi asini exonerantur* címmel fennmaradt epigrammájának, mint a pusztá asszociáció vagy imitáció? Íme a mindössze kétsoros opusculum:

Dura, viatores, deponite pondera lassí,
Nam iubet hic asinos exonerare locus.¹¹

Mario Romani gazdaságtörténeti tanulmányát¹² áttekintve kiderült, hogy a XV. században *volt* Szamár (Asinus) nevű vendégfogadó az Örök Városban. A tanulmány pontos helymegjelölést nem ad, így csupán feltételezem, hogy az egykori Porta Asinaria, a mai Porta San Giovanni közelében „üzemelt”. Ha valahova, hát erre a környékre minden bizonnyal többször is elzarándokolt Janus, akit most nevezzünk inkább Jánosnak, hisz itt állott és áll ma is Keresztelő Szent János (és János apostol) lateráni bazilikája. S ne felejtjük: költő-püspökünk augusztus 29-én, a Keresztelő Szent János fővetélére emlékeztető ünnepnapon jött a világra 1434-ben, így lett maga is János. Ugyanezen meggondolásból feltételezhető, hogy máig hiába keresett síremléke is a pécsi székesegyház Keresztelő Szent János kápolnájában vagy a várbeli Keresztelő Szent János káptalan egyházában állott egykor.

II.

Első megközelítésre hihetetlennek tűnik, hogy itáliai tartózkodásának 11 éve alatt Janus mindössze egyszer küzdhetett le az Appenninek hágóit, hogy eljusson Közép-Itáliába, mindenekelőtt Firenzébe és Rómába.

Szünidei barangolásainak észak-itáliai állomásai is inkább csak valószínűsíthetők a legtöbb esetben: a Ferrarához, illetve Padovához közeli városokba (Bologna, Modena, Verona, Mantova, Vicenza, Verona, Velence; a kisebb helyek közül Montagnana) minden bizonnyal ellátogatott.¹³ Gondolatai azonban szabadon szárn-

10 IANI PANNONII *Opusculorum* [...] pars 2, Traiecti ad Rhenum, 1784 (a továbbiakban: *Opuscula*), 95–101.

11 Minthogy jól összecseng az eredetivel, Jankovits László fordítását idézem, köszönve szívességét:

Súlyos terheteket, fáradt utazók, letegyétek,

Mert a számának ehelyt mind kipakolnia kell.

12 Mario ROMANI, *Pellegrinaggi e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII. secolo*, Milano, 1948, 58–59.

13 HUSZTI, *i. m.*, 1931, 42–43.

yalhattak délre olvasmányélmények, bizonyos személyekkel való találkozások és különböző események hatására.

A feltehetőleg olvasmányélmény hatására született Róma-versekről és az Örök Városba induló barátokat, Antonio Mariát, Galeottót mintegy elkísérő gondolatokról már esett szó az előbbieken. Fontosabbak lehettek azonban Janus számára az olyan személyiségekkel való találkozások, akik mintegy megelőlegezték a majdani püspök számára a „pápák Rómáját”. A későbbiek ismeretében kiváltképp fontosnak ítéltető, hogy már Ferrarában Janus látókörébe került a nála mintegy négy évvel idősebb Niccolo Perotti, aki az újabb kutatások szerint csupán 1447 végén vagy 1448 elején távozott a városból,¹⁴ s aki Janus 1465. évi követjárása idején a „Patrimonium Petri” rektora Viterbóban. A Márkák-beli Fano városában született, ugyanúgy, mint a Mátyás nevében hozzá írott Janus-versből (1464) jól ismert Antonio Costanzi,¹⁵ aki viszont két évvel volt fiatalabb magyar iskolatársánál.

Perottit egyébként szoros, levelekkel is dokumentálható szálak fűzték Iacopo Costanzinhoz, Antonio édesapjához. Tekintettel a Colocci-féle Janus-életrajzban és a két Janus-vers Colocci által birtokolt kéziratában szereplő rejtélyes Faliscusra,¹⁶ érdemes megemlíteni, hogy az egyik Iacopóhoz írott levelet – Civita Castellánában, az itáliai faliscusok központi területét megöröklő városban – ekképp záradékolta Perotti: „ex Faliscorum colonia, pridie Idus Novembris”. (Ma már tudjuk, hogy a levél 1465-ben, Janus követjárásának évében íródott a Viterbo melletti városkában, éspedig november 12-én.¹⁷) Ez a tény önmagában még nem mond túl sokat. Perotti „ex Faliscorum colonia”-ja azonban ráirányítja a figyelmünket az említett „másik” Faliscusra, aki mint Guarino-tanítvány és mint, Huszti értelmezésében, *rokon* (Phaliscum gentilem meum) szerepel a Colocci-kéziratok közt fennmaradt kis életrajzi összeállításban.¹⁸ Az összeállító – Huszti szerint – maga Colocci volt. Éspedig az a – ha nem is Fanóban, de ugyancsak a Márkákban, éspedig a Fanóhoz közeli Jesiben született – Angelo Colocci (1474–1549), akinek – ma már tudjuk – fontos szerepe volt a Janus Pannonius-szöveghagyomány átörökítésében.¹⁹ Hogy ki volt, létezett-e a valóságban Faliscus, akinek a neve utólagosan két Janus-epigrammába is beleerőszakoltatott, ezt a kérdést nálam hivatottabbnak kellene megválaszolnia, ha egyáltalán megválaszolható. Egyetlen feltevés azért talán megkockáztatható az elmondottak alapján: lehetséges, hogy a „Faliscum gentilem meum” nem a rokona, hanem a Márkákból származó földije volt az életrajz összeállítójának, hiszen a „gentilis” így is értelmezhető

14 John MONFASANI, *Il Perotti e la controversia tra Platonici ed Aristotelici* = *Collectanea Trapesuntiana*, Binghampton–New York, 1984, 225–229. A szerző Perotti születési évét 1430-ra teszi, míg Mercati az 1429. évet tartja valószínűnek. Vö. Giovanni MERCATI, *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolo Perotti*, Roma, 1925, 16–18.

15 *Dizionario biografico degli italiani*, 30(1984), 370–374.

16 HUSZTI József, *Humanista kézirati tanulmányok*, II, *Angelo Colocci Janus Pannonius-tanulmányai*, Szeged, 1931, 65–79.

17 MERCATI, *i. m.*, 17, 136, 140; MONFASANI, *i. m.*, 197.

18 KOLLER, *i. m.*, IV, 131.

19 HUSZTI, *i. m.*, 1931, 78–79.

ebben az összefüggésben. Magára Perottira is gondolhatunk, bár az ő nevét külön megemlíti a szóban forgó életrajz, s halála évében, 1480-ban Colocci még csak a hatodik életévében járt. Némiképp más a helyzet az 1490-ben elhalálozott Antonio Costanzival, aki a már tizenhat éves Coloccival is érintkezhetett, így akár személyes szerepe is lehetett a szöveghagyományozásban.

A Ferrarát és Rómát képletesen összekötő személyiségek közül talán elsőként kellett volna említeni Giovanni Aurispa nevét, aki hosszú élete (1376–1459) során, mint ő maga írja, tizenhárom pápát látott. A szicíliai születésű humanista, a kor egyik legjelentősebb könyvgyűjtője és kitűnő kereskedelmi érzékkel rendelkező „kódex-forgalmazója”, akit az 1420-as évek végén Guarino hívott meg Ferrarába, Janus idejében már csak alkalmi vendég volt a városban. Mindenesetre itt érezte magát otthon a leginkább, földi maradványait is az egyik itteni szentegyház falai rejtik.²⁰ IV. Jenő és utóda, V. Miklós pápasága idején szentszéki titkár, így szerepe lehetett abban is, hogy Miklós pápa Guarinót bízta meg a Strabón-fordítással, miként barátja, Beccadelli *Hermaphroditus*ának is egyik szálláscsinálója lehetett az Esték városában. (Janus idejében főképp, hisz Guarino ekkoriban már nem kedvelte annyira a szicíliai szerzőt.) Ismerjük Janus két csípős epigrammáját, melyekben a rendkívül művelt, de az irodalmi alkotást illetően terméketlen Aurispát állítja pellengérré.²¹ A magam részéről megkockáztatom azt a feltevést, hogy az „Estei Borsóhoz, Ferrara Őrgrófjához” Janus Pannonius által, de egy bizonyos Johannes de Gaibana nevében írott elégia²² „megrendelője” is Giovanni Aurispa volt, nem pedig a Borsetti által a hajánál fogva előrángatott ferrarai orvos.²³ A legfontosabb érvek:

1. Az „Aurispa” *felvett név*, melyet humanistaként szívesebben használt, mint a helyenként szereplő Pichunerio (Piciuneri) családnevet.²⁴

2. Az Estéknek is közük lehetett ahhoz, hogy Giovanni Aurispa még 1430-ban megkapta egyházi javadalomként a közeli *Gaibana* község plébániáját.²⁵ A vers célját, alkalmát tekintve indokolt, és a kor szokásainak is megfelel a javadalomhoz kapcsolódó névhasználat (Johannes de Gaibana).

3. Mintha a vers geográfiai, mitológiai utalásai (a Ferrara esetében helymeghatározó Pó említésétől eltekintve) humanistánk déli, szicíliai származására akarnának emlékeztetni. Kiváltképp gyanús, bár a vershelyzet is diktálhatta, hogy Janus a megszokottabb Auster helyett a *Notus* („olaszosítva” Noto) névvel illeti a vers 40. sorában szereplő – ugyancsak déli eredetű – szélféleséget, tekintve, hogy Aurispa szülőhelye a Siracusa melletti *Noto*.

4. Úgy tűnik, hogy az *Aurispa* névre utal anagrammatikusan a 24. sorban pattogó *auris aperta* szópair.

20 Salvatore GUASTELLA, *Giovanni Aurispa umanista bibliofilo*, Noto, 1976, passim.

21 *Poëmata*, i. m., Epigr. 1,111–112; V. KOVÁCS, 28–29. epigr.

22 *Poëmata*, i. m., Eleg. 2,17; V. KOVÁCS, 2. eleg.

23 Ferrante BORSETTI, *Historia almi Ferrariae gymnasii*, P. 1–2, Ferrariae, 1735, 39; vö. HUSZTI, i. m., 1931, 64–65.

24 GUASTELLA, i. m., 13.

25 GUASTELLA, i. m., 26.

5. A *könyvvásárlás* és a *könyvtárhasználat* hangsúlyos említése igencsak testre szabott utalás Aurispa esetében.

6. Az orvosi tanulmányok említése *ellenérv* is lehet, ha formális egyetemi tanulmányokra gondolunk. Ugyanakkor *érv* is, ha arra gondolunk, hogy „zsákmányszerző” keleti útjai során Kós, Asklépios szigete volt Aurispa első állomása. Tanulmányozta a *Corpus Hippocraticum* bizonyos szövegeit, hiszen fordított is belőlük, s jóllehet élete végére kevés könyve maradt, egyik *Hippokratés*től haláláig nem tudott megválni, s aligha „üzleti okokból”.²⁶

7. A vers 1452 májusánál korábban született, mert ettől kezdve már nem a „marchio” (örgróf) titulus illeti meg Borsót, melyet Janus „használ”, hanem – Frigyes császár címadományozása folytán – a „dux” (herceg). Leonello halála, illetve Borso beiktatása évében, 1450-ben Giovanni Aurispa bizonyíthatóan Ferrarában volt.²⁷ Meglehet, hogy az ekkor 16 éves, de már költőként számon tartott ifjú maga ajánlkozott fel az idős mester hiányzó képességének „pótlására”.

8. Janus két epigrammában is élcelődik a tudós, de írni, szónokolni kevésbé tudó Aurispán.²⁸ Ezeket mintegy ellenpontozza a szóban forgó vers, feltéve persze, ha benne nem a Borsetti által 1496-ból felmutatott „Joannes de Gaibana Ferrariensis Medicus conductus”, hanem valóban Aurispa szól Janus Pannonius szavaival.

Megjegyzem, hogy e problémától függetlenül is érdemes lenne az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítanunk Janus és Aurispa, a görög nyelv és az ókori szerzők műveit átörökítő könyvek tudósa, meglehet, nem is olyan felszínes kapcsolatára. A szicíliai származású humanista, aki otthon érezhette magát Nápolyban, Rómában, s ahol egyetemi katedrával is megpróbálkozott, az általa különösen tisztelt és ismert Firenzében, utolsó éveit Ferrarában töltötte. Felkereshette őt Janus akkor is, amikor hazatérése előtti „országjárása” alkalmával, Padovából délre indulva, megállt Ferrarában. Nem lehetetlen, hogy az ő gyűjteményéből is kerültek könyvek az Itáliától búcsúzó ifjú poggyászába, s talán éppen az ő ajánlásának köszönhető, hogy Janus elsőként Vespasiano da Bisticcihez kopogtatott be Firenzében.

III.

A hazatérését követő évben már főpapi méltóságra emelkedő Janus Pannoniusnak – tudjuk – kerek hét évet kellett várnia arra a királyi megbízatásra, amely néhány hónapra visszavitte őt szellemi szülőföldjére. Az általa vezetett küldöttség 1465. február 20-án indult el júliusig tartó útjára, amelyből mintegy három hónap jutott Itáliára: Velence, Firenze és természetesen Róma, a nemrég megválasztott II. Pál pápa

²⁶ HUSZTI, *i. m.*, 1931, 227–239.

²⁷ HUSZTI, *i. m.*, 1931, 322, 60. jegyzet.

²⁸ *Poëmata*, *i. m.*, Epigr. 1,111–112; V. KOVÁCS, 28–29. epigr. Huszti szerint az *In Nicolum* című epigramma (Epigr. 1,110; V. KOVÁCS, 46. epigr.) ugyancsak Aurispát veszi célba; HUSZTI, *i. m.*, 1931, 57.

udvara voltak a küldöttség legfontosabb állomásai. Emellett Janus egykori tanulmányainak színhelyei, Ferrara és Padova szerepeltek a programban. Tudjuk továbbá, hogy Rómát közel egy hónapos ott-tartózkodás után, május 28-án, elhagyva, Sienában is megálltak Janusék.²⁹ Ez arra utal, hogy Róma és Firenze között, talán már a leutazás alkalmával is, az egykori Via Cassia nyomvonalát követő utat választották, amelynek legfontosabb állomása Sienától délre Viterbo. Elképzelhetetlennek tartom, hogy itt, mintegy száz kilométernyire Rómától, ne állt volna meg legalább egyetlen napra a magyar delegáció.

Ez a pápai palotájáról híres város, ahol 1367. szeptember 1-jén V. Orbán pápa aláírta a pécsi studium generale alapítását jóváhagyó bullát, különösen kedves lehetett a delegációt vezető pécsi püspök szívének. Hiszen maga is egyetemalapítási kérelemmel a tarsolyában érkezett Rómába, ahol minden bizonnyal utalás történt a precedens-értékű pécsi alapításra.

Ezidőtájt Viterbo több, Janus életében és költészetében szerepet játszó személy tartózkodási helye volt. Hogy mást ne mondjunk, a már említett Niccolo Perotti, mondhatni, rendszeresen „ingázott” ekkoriban Róma és Viterbo között. Házában gyakran vendégeskedett Bessarion bíboros, aki nem csupán egykori titkárát, de a város gyógyvizeit is igen kedvelte.³⁰ Az ő kíséretében érkezett Viterbóba Regiomontanus: tudományos megfigyeléseket folytat itt még májusban is. Janus feltételezett viterbói látogatása tehát kulcs lehet azoknak a körülményeknek a tisztázásához, amelyek a nagy tudós magyarországi meghívását eredményezték. Regiomontanus monográfusa szerint Bessarion viterbói tartózkodása 1465 májusában, tehát a magyar delegáció Róma-járásának hónapjában csupán 8-ág dokumentálható.³¹ Utána, meg lehet, maga is követte a küldöttséget Rómába, hogy fogadhassa Janusékat akadémiai összejöveteleinek „belvárosi” színhelyén, a Ss. Apostoli melletti rezidencián, avagy a Via Appia mentén ma is álló nyárilakban.³² Viterbóról még csak annyit, hogy magyarjaink ezidőtájt találkozhattak itt egy olyan főpappal is, aki nem sokkal azelőtt Mátyás és Vitéz János udvarát is megjárta: Modrusi Miklós (Nicolaus Modrussiensis) Viterbo várkapitányának tisztét látta el 1465 májusában.³³

A Janus vezette királyi küldöttség római tartózkodásáról – valóban újnak és jelentősnek mondható adatok hiányában – nehéz lenne figyelemre méltót mondani. Két építészeti emlékre azért felhívnám a figyelmet, amelyek esetleg kapcsolatba hozhatók az 1465. évi követjárással. Az egyik a mai Doria-Pamphili palota, melynek magját még Szécsi Dénes bíboros érsek építtette; a delegáció rangosabb tagjai itt akár meg is szállhattak 1465 májusában.³⁴ A másik Janus egyik fő római protektorának,

29 HUSZTI, *i. m.*, 1931, 227–239.

30 MERCATI, *i. m.*, 55–62.

31 Ernst ZINNER, *Leben und Wirken des Job. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus*, Osnabrück, 1968², 79–144; Bessarion viterbói tartózkodásáról: 143.

32 Bessarion kúriája a Via Ergaticán, a Quirinale lábánál a Ss. Apostoli mellett, a nyárilakként szolgáló ház a Via S. Sebastianón, a S. Cesareo közelében állott, vö. ZINNER, *i. m.*, 85.

33 MERCATI, *i. m.*, 57.

34 KUBINYI, *i. m.*, 34.

Ammanati bíborosnak Tiberis-menti palotája, amelyet sajnos lebontottak a múlt századi partrendezések idején.³⁵

A küldöttség ittjártakor a bíboros még nem lakta be igazán ezt a tulajdonát, amelyet előtte és utána is bíborosok birtokoltak a század folyamán, de magyarjaink bizonyára helyet kaphattak benne. A hatvanas évek végére ez a palota lesz az első számú kiindulópontja, bázisa a szenvedélyes vadász hírében álló Ammanati által rendezett folyómenti vadászatoknak.³⁶ Nem kizárt, hogy egy alkalommal sikeresen szereplő vendég volt itt királyi követünk, Bajoni István is. Ha valóban így volt, akkor az is feltételezhető, hogy Janus Ammanatinak akart kedveskedni a sikeres szarvas-vadászatot megörökítő elégia³⁷ megalkotásával és megküldésével.

IV.

Az itáliai diákból püspökké lett Janus Pannoniusnak hét évet kellett várnia arra, hogy 1465-ben ismét viszontláthassa tanulmányainak, költővé érésének és szünidei barangolásainak egykori színhelyét. Újabb hét év, és immár nem a sikeres diplomata, de az életét menteni akaró összeesküvő útjának végén ismét megcsillan Itália. Padova? Velence? Firenze? Róma? Ma már csak találgathatjuk, mi lett volna a menedékkal, és nyilván a visszatérés lehetőségével kecsegtető úticél. Ami következett, ismeretes. Előbb az ideiglenes eltemetetés Zágráb fölött, Remetén, majd a főpaphoz és a nemzetközi hírű humanistához méltó szertartás a pécsi székesegyházban vagy annak vonzáskörében.

Janus Itáliájának ezen utolsó stációjához, befejezésül, hadd szolgáljak egy inkább csak jelképes értékű, ugyanakkor pécsi vonatkozású adalékkal. A római tanultságú és szenvedélyes könyvgyűjtő Berényi Zsigmond, a könyvtáralapító Klimó György elődje a pécsi püspökségben, halála, 1748 előtt nem sokkal meghozatott magának egy terjedelmes epitáfiumgyűjteményt, hogy előre megkomponálhassa sírfeliratát. A Dodone Richea néven publikáló Ottone Aicher műve, a *Theatrum funebre exhibens [...] epitaphia nova, antiqua, seria, jocosa [...] Salzburgban* került ki a sajtó alól, 1675-ben.³⁸ A kötet érdekessége, hogy 369. lapján – Ferrarában eltemetett személyek sírfeliratainak a társaságában – „Jani Pannonii, Episcopi Quinque Ecclesiensi, Poetae Celeberrimi” ismert „sírfelirata” is olvasható, a *Mikor a táborban megbetegedett* című elégia végéről, ekképpen:

35 *Guide rionali di Roma: Rione V – Ponte*, a cura di Carlo PIETRANGELI, Roma, 1978³, 6, 54.

36 Cesare DE CUPIS, *La caccia nella Campagna Romana secondo la storia e i documenti*, Roma, 1922, 5.

37 ÁBEL, *i. m.*, 127–129.

38 BODA Miklós, *A „sevillai kódexek” és a Janus Pannonius-szöveggyűjtemény kérdőjelei = Baranyai helytörténetírás: A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1985–1986*, szerk. SZITA László, Pécs, 1986, 485–486. AICHER műve – Berényi Zsigmond bejegyzésével – a JPTE Könyvtár Klimó-gyűjteményében; jelzete: N. V. 7.

Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Isthmum
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Hunc saltem titulum, livor, permitte sepulto,
Invidia non est in monumenta locus.

A Janus-sorokkal együtt publikált sírfeliratok lelőhelyéből kiindulva megkíséreltem eldönteni a helyszínen, valóban elhelyeztek-e valahol ilyen feliratú emléktáblát Janus ferrarai barátai. Az évszázadok során történt átépítések folytán kutatásom nem járt eredménnyel. Ha valóban létezett ilyen dokumentum, hasonló lehetett a sorsa, a mienknél kedvezőbb történelmi körülmények között is, mint a költő pécsi sírjának. Bízunk abban, hogy egyszer majd fény derül hollétére, s tanúsíthatja költőnk hajdani dicsőségét Itáliában.

JANKOVITS LÁSZLÓ
Ad animam suam
(Janus Pannonius platonikus elégiájáról)

1 Mens, quae lactiferi niveo de limite circi
2 Fluxisti has nostri corporis in latebras,
3 Nil querimur de te, tantum probitate refulges,
4 Tam vegeto polles nobilis ingenio.
5 Nec te, dum porta Cancri egredere calentis
6 Letheae nimium proluit humor aquae.
7 Mystica qua rabidum tangit Cratera Leonem,
8 Unde levis vestrum linea ducit iter.
9 Hinc tibi Saturnus rationem, Iuppiter actum,
10 Mars animos, sensum Phoebus habere dedit.
11 Affectus Erycina pios, Cyllenius artes,
12 Augendi corpus Cynthia vim tribuit.
13 Cynthia, quae mortis tenet et confinia vitae,
14 Cynthia sidereo, subdita terra, polo.
15 Carnea prae coelo sed si tibi testa placebat,
16 Hac melior certe testa legenda fuit.
17 Nec me staturae, vel formae poenitet huius,
18 Sat statura modi, forma decoris habet.
19 Poenitet infirmos teneri quod corporis artus
20 Molle promethea texuit arte lutum.
21 Nam mala temperies discordibus insita membris
22 Diversis causas dat sine fine malis.
23 Continua ex udo manat pituita cerebro,
24 Lumina, nescio quo, saepe fluore madent.
25 Effervent renes, et multo sanguine abundat
26 Sub stomacho calidum frigidiorie iecur.
27 An te forte ideo gracilis compago iuvabat,
28 Ut saperes tenui carcere clausa magis?
29 Sed quid in aegroto sapientia pectore prodest?
30 Non ego cum morbo Pittacum esse velim.

31 Nec molem Atlantis cupio, roburve Milonis,
 32 Sim licet exilis, dummodo sospes agam.
 33 Aut igitur commissa diu bene membra foveto,
 34 Aut deserta cito rursus in astra redi.
 35 Verum ubi millenos purgata peregeris annos,
 36 Immemoris fugito pocula tarda lacus.
 37 Tristia ne priscis reddant te oblivia curis,
 38 Neu subeas iterum vincla reposta semel.
 39 Quodsi te cogent immitia fata reverti,
 40 Quidlibet esto magis, quam miserandus homo.
 41 Tu vel apis cultos, lege dulcia mella per hortos,
 42 Vel leve flumineus, concine carmen olor.
 43 Vel silvis pelagove late; memor omnibus horis
 44 Humana e duris corpora nata petris.

Saját lelkéhez

1 Szellem, ki a Tejút körének havas határáról
 2 testünk rejtekeibe csordultál,
 3 semmi panaszkodás rád, annyira ragyogsz a jóságtól,
 4 nemes módon annyira bővelkedsz az eleven tehetségben.
 5 Míg az izzó Rák kapuján kiléptél,
 6 nem áradt el benned túlságosan a Léthé tavának itala sem.
 7 Ahol a rejtelmes Serleg a dühös Oroszlánhoz ér,
 8 onnan vezet utatok könnyű vonala.
 9 Innentől fogva adta Saturnus az értelem, Iuppiter a cselekvés,
 10 Mars a lelkesedés, Phoebus az érzékelés birtokát.
 11 Erycina a kegyes indulatokat, Cyllenius a mesterségeket,
 12 a test gyarapításának képességét Cynthia osztotta.
 13 Cynthia, aki uralkodik a halál és az élet határán,
 14 Cynthia, a csillagos égbolt alá rendelt föld.
 15 De ha neked inkább tetszett a test burka,
 16 ennél biztosan jobb burkot kellett volna választani.
 17 Nem is a hossza vagy az alakja miatt bánkódom:
 18 megfelelő hosszú, s szép alakú.
 19 Azon bánkódom, hogy a gyenge test bomlékony részeit
 20 prométheusi módon lágy sár vontatja be.
 21 Mert az össze nem illő részekbe ültetett rossz keveredés
 22 különböző bajokat okoz szüntelenül.
 23 Szakadatlan folyik a nyálka a nyirkos agyból,
 24 sokszor, nem tudom miért, könnyben ázik a szem.
 25 Fortyog a vese, és a túl sok vértől kibuggyan

26 a hideg gyomor alatt a forró máj.
 27 Talán azért örültél a törékeny szervezetnek,
 28 mert a silány börtönbe zárva bölcsőbb lehetsz?
 29 De mit használ a bölcsesség a beteg kebelben?
 30 Én betegen nem akarok Pittacus lenni.
 31 Nem vágyom Atlas tömegére vagy Milo erejére,
 32 legyek szikár, csak egészséges maradjak.
 33 Tehát vagy ápold jól, sokáig az összehozott testrészeket,
 34 vagy gyorsan térj vissza az elhagyott csillagokba.
 35 Ám ahol megtisztulva ezredéveket töltesz el,
 36 tartózkodj a feledékenység tavának lankasztó italától.
 37 Ne juttasson vissza a keserves feledés az előbbi gondokba,
 38 és ne vedd magadra megint az egyszer levetett köteléket.
 39 Ha viszont a könyörtelen sors visszatérésre kényszerít,
 40 légy bármi inkább, mint szánnivaló ember.
 41 Gyűjts akár mézet a művelt kertekben mint méh,
 42 vagy akár mint folyami hattyú énekelj könnyű dalt.
 43 Rejtőzz erdőben vagy tengerben, emlékezz rá minden órán:
 44 durva sziklákból születtek az emberi testek.

Néhány szempontból tárgyalom újra Janus leginkább platonikus versét. Ezek hol fontosabbak, hol kevésbé: mindenesetre remélem, hogy tárgyalásuk során hozzájárulhatnak a vers eddigi értelmezéséhez, illetve elfogadható javaslatokat tehetek egy új értelmezésre.

Hadd foglaljam össze először Kocziszký Éva kulcsfontosságú tanulmánya alapján,¹ melyek a szakirodalmi hagyomány vitatható tételei.

Kocziszký szerint a versben olyan lélekfilozófiai álláspont fogalmazódik meg, amely az univerzálisan kiváló lélek és a teljesen kaotikus test feloldhatatlan ellentétén alapul. Janus eképpen szemben áll a firenzei neoplatonizmus, Marsilio Ficino álláspontjával; míg Ficino szerint elérhető a lélek és a test harmonikus együttléte úgy, hogy mindkét alkotórész a maga törekvéseinek élhet, Janus versében nem fogalmazódik meg pozitív megoldás: az ember szükségképpen szánnivaló, *miserandus homo*, a könyörtelen sors irányítja lelkét újabb és újabb, szenvedésekkel teli újjászületés felé. A vers szemlélete ellentétes azzal a hierarchiával, amelynek csúcsán az ember áll.

Úgy gondolom, ha figyelembe vesszük, milyen volt a platonikus filozófia reneszánsz hagyománya, s milyen szerepet játszott a vers keletkezésében a valószínű címzett, a firenzei platonikus és orvos, a második Platón, Marsilio Ficino, valamint ha az eddigiektől eltérő összefüggésekbe helyezzük a vers néhány fontos helyét, más eredményre juthatunk.

1 KOCZISZKY Éva, *Ad animam suam*, ItK, 85(1981), 192–209.

1. Neoplatonizmus?

Először is érdemes elvetnünk egy előfeltevést, amely szinte minden esetben meghatározza a vers szakirodalmának kérdéseit. Janus és az újplatonizmus viszonyáról van szó. A kutatás a verssel kapcsolatban többféle feleletet adott a kérdésre.² Ám sajnos mindmáig nem vette figyelembe azt a trivialitást, amelyet Marianna D. Birnbaum idestova másfél évtizede megállapított: azt, hogy a kérdés olyan korszakoláson alapul, amely a tárgyalt korban anakronisztikus.³ Hadd idézzük a vonatkozó közhelyeket Eugenio Garin megfogalmazásában: „Nem könnyű megmondani, mit jelentett megújító és uralkodó elemként a platonizmus több mint kétszáz éven át a reneszánsz történetében. A nehézség elsősorban az, hogy Platón, akár eredetiben, akár a legjobb latin fordításban olvasták is összes műveit, egy nagy és összetett áramlathoz kötődik, amelyhez nemcsak Plótinus és Proklos, hanem a későbbi misztikus hagyomány írói is hozzátartoznak. Másodsorban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Platón visszatérése a gondolkodás végleges irányzatainál is inkább egy légkört határozott meg, a filozófiai problémák megértésének mikéntjét és azt a módot, ahogyan a kultúra különböző területei átadhatók vele.”⁴

A platonikus hagyományban meglevő véleménykülönbségekről Janus nyilván tudhatott, például fontos forrásából, Macrobius Cicero-kommentárjából.⁵ De ezekből a véleményekből nem válogathatott úgy, hogy előre látta az ó-, közép- és az újplatonizmus XIX. századi tagolását. Bármennyire is nehéz a Quattrocento platonizmusában tendenciákat, vitapontokat megtalálni, annyi biztos, hogy a történeti vizsgálódás során nem egy újkori tagolás segít ebben a leginkább. Fontosabb lehet az adott szereplők egyedi körülményeire vetni pillantásunkat, bármennyire tétova is az.

2 "A költemény létszemléletét ... az emberi lét neoplatonikus mítoszának tragikus átformálásaként értelmezhetjük." KOCZISZKY, *i. m.*, 203. „Janus Pannonius tehát végeredményben ötvözi a platóni és az újplatónikus tanításokat ...” JÁNOS István, *Vízió az égi túlvilágról (Janus Pannonius: Ad animam suam)*, Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis, 12/E(1990), 14. Hasonlóképpen ír BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1993.

3 Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zagreb, 1981, 149, 166–167 (Jugoslavenska Akademija Znamosti i Umjetnosti, 56).

4 Eugenio GARIN, *Reneszánsz és műveltség*, ford. KÖRBER Ágnes, Bp., 1988, 75.

5 Például MACR. Somn. 1,11,4: „inferos autem Platonici non in corporibus esse id est non a corporibus incipere dixerunt, sed certam mundi istius partem Ditis sedem id est inferos vocaverunt: de loci vero ipsius finibus inter se dissona publicarunt et in tres secta divisa sententia est.”

2. Ficino szerepe

Fordítsuk hát figyelmünket a címzettre, Ficinóra; először egy Ficino-állításra: „*animus ... Iani bifrontis instar utrunque respiciat, corporeum scilicet et incorporeum...*” (... a lélek ... a kétarcú Ianus képmása, mindkétfelé figyel, tudniillik a testre és a testetlenre is...).⁶ Hasonló magyarázatot, a kétarcú Ianus istenről⁷ szóló lélekfilozófiai allegóriát a költő Janus két munkából is ismerhetett. Az egyik forrás Macrobius műve, a *Saturnalia*, a másik Szent Ágoston munkája *Az Isten városáról*. Mindkét szerzőnél megjelenik Ianus isten, az *anima mundi*, a világlélek jelképe, azé a kettős természetű világléleké, amely egyik arcával önnön eredetét, a merő értelmet szemléli, a másikkal pedig az általa alkotott, az anyaggal elegyedett világot tartja szemmel.⁸ Paul Oskar Kristeller szerint ezt az allegóriát a reneszánsz platonizmus az arab forrásokra is építő ferences skolasztikától vette át; ebben a hagyományban a Ianus-arcú világlélek az emberi lélek allegóriájává válik, először éppen Ficinónál.⁹

Hadd hivatkozzam Pajorin Klára kandidátusi értekezésére. Innen tanultuk meg, mennyire odafigyelt Janus arra, miként használhatja ki választott nevét. Tudjuk azt is, hogy Macrobius és Ágoston fenti művét a ferrarai iskola megletebb növendékei már a tanítómester vezetése nélkül, saját maguk számára kivonatolták.¹⁰ Talán volt Janusnak olyan jegyzete, amely a név különböző értelmezéseit tartalmazta. S ha nem volt, talán éppen Ficinótól ismerhette ezt a magyarázatot. Így vagy úgy, nem lehetetlen, hogy az *Ad animam suam* írásába egy olyan Janus fogott bele, aki ismerhette isten-nevének platonikus lélekfilozófiai értelmezését.

Jól ismert és sokszor tárgyalt az a válasz, amelyet Ficino küldött Janus verseire. „Aki a Múzsákat először visszahozta a Histerhez, először hozza vissza ugyanoda Platont is” – ebben a reményben ajánlja az *apprime Platonicus*, kiváltképpen platonikus Janusnak *Lakoma*-kommentárját a *secundus Plato*, Marsilio Ficino.¹¹ A Múzsákra történő utalás a magyar humanista azóta híressé vált állítását ismétli meg arról, hogy elsőként ő vezette el a Helikonról hazájába, a Histerhez a babért viselő istennőket.¹² Ficino szemszögéből, úgy tűnik, nem az újítás, hanem a minta, Ovidius

6 Marsilii FICINI *Opera omnia*, Basileae, 1561, 375, idézi Paul Oskar KRISTELLER, *Die Philosophie des Marsilio Ficino*, Frankfurt am Main, 1972, 197.

7 Ezirányú kutatásaimban főleg Walter F. OTTO Ianus-címszavára támaszkodom: PAULY-WISSOWA, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1918, 1186. A továbbiakban a költő Janust és Ianust, az istenséget a kezdőbetűvel különböztetem meg.

8 MACR. Sat. 1,9,11, 13; AVG. Civ. 7,6.

9 KRISTELLER, *i. m.*, 115. jegyzet.

10 Baptista GUARINUS, *De ordine docendi ac studendi*, kiad. Luigi PIACENTE, Bari, é. n., 13. fej., 76.

11 „Ita qui primus ad Histrum redegit Musas, eodem primus rediget et Platonem.” *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Bp.–Lipsiae, 1880, 202.

12 IANI PANNONII *Poëmata*[...]*omnia*, pars 1, Traiecti ad Rhenum, 1784 (a továbbiakban: *Poëmata*), Eleg. I,9; JANI PANNONII *Opera omnia*: JANUS PANNONIUS *Összes munkái*,

követése a fontos, mind a Múzsák, mind Platón visszahozatalában. Janus eszerint Ovidius művét ismétli meg, aki a Hister partjainál, az őt bajába is elkísérő Múzsák társaságában énekelte keserveit, s aki olyan körülményeken vett erőt, amelyek között, mint maga mondja, a bölcs Sókratész sem bizonyult volna erősnek az alkotásra.¹³ Mindezt figyelembe véve feltételezhetjük: Janus témaválasztását nemcsak saját filozófiai érdeklődése és betegsége, nem is csupán ennek ovidiusi hagyománya, hanem a címzett személye is befolyásolhatta: a platonikus filozófus és orvos számára mi sem lehetett kedvesebb, mint a betegségről művelten panaszkodó, platonikus filozófiával ékes elégiák, s különösen az az elégia, amely mindkét komponenst tartalmazta. Azt is megállapíthatjuk, hogy ez a szituáció nem a vitáé. Az ovidiusi hagyomány és a címzett személye olyan témaválasztást és kidolgozást tesz lehetővé, amely a problémákra, a disszonanciára koncentrál. De nem a vitára, legalábbis nem a barátokhoz írt levélben. A Ficinóhoz forduló Janus saját panaszos állapotának leírása nem feltétlenül irányul arra, hogy szembeállítsa a maga filozófiai álláspontját a címzett gondolkodásával.

3. Kommentár-töredék

A szöveg három részre tagolható: először a léleknek a testbe történő, múltbéli alászállásáról szól; ezt követi a jelen, a testben lakozás problémáinak leírása; a záró rész témája a testtől történő jövőendő megváltás.

Az első résszel kapcsolatban ismeretes, hogy Janus átalakítja forrása, Macrobius leírását, amikor elősorolja azokat a képességeket, amelyeket a lélek alászállása során a bolygóktól kapott. Pirnát Antaltól tanultuk meg ezt; ő mutatott rá arra, hogy Janus a 11. sorban kihangsúlyozza a Venus adományozta vágyakozások kegyes voltát, míg Macrobiusnál pusztán a vágyakozásról van szó.¹⁴ Legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb változtatás található a következő sorban is: Cynthia adománya Macrobius szerint a test gyarapításának képessége és a nemzőképesség, Janus viszont csupán a test gyarapításának képességéről beszél. A lélek legalacsonyabbrendű képessége tehát meg sem jelenik; és a vers második részében a „testnevelő képességről” is kiderül: egyedül ez, a léleknek önnön eredetétől legmesszebb eső képessége nem elég erős. Akárhogy is nézzük, platonikus szempontból ez a leginkább elnézhető fogyatékoság.

Fontosabb mondanivalóim a második résznél kezdődnek, a lelket befogadó test leírásához kapcsolódnak. Janus egyik epigrammájával kapcsolatban először Vadász

közrebocsátja V. KOVÁCS Sándor, átdolg. bőv. kiad., Bp., 1987 (a továbbiakban: V. KOVÁCS), 28. eleg., 117–118.

¹³ OV. Trist. 5,12(13),9–16.

¹⁴ MACR. Somn. 1,12,14: „futikón vero, id est naturam *plantandi et augendi* corpora, in ingressu globi lunaris exercet.” (A kiemelés tőlem, J. L.)

Géza hívta fel a figyelmet Macrobiusra.¹⁵ Cicero-kommentárjában Macrobius kétfajta testet határoz meg.¹⁶ Az egyik típus a matematikai testeké; ezek a testek a pont, vonal, sík fogalmaival írhatók le. Jóllehet anyaggal elegyedett dolgok határai, s azoktól elválaszthatatlanok, nem érzéki természetűek, hiszen csak az értelmi felfogásban léteznek. Az általuk határolt test az anyagi test, amelyet a négy elem, a tűz, a levegő, a víz és a föld alkot. Míg a matematikai testeket a számarányok változatlan törvényei határozzák meg, az anyagi testek fennmaradása a hideg, a meleg, a száraz és a nedves alapminőség sokkal ingatagabb harmóniájától függ. Úgy gondoljuk, az *Ad animam suam* 17–18. sorában a matematikai testekre jellemző tulajdonságok, a termet és a forma dicsérete, a következő sorokban pedig a lágy sár, az anyagi test kárhóztatása olvasható. Ha figyelembe vesszük ezt a különbséget, enyhítenünk kell Kocziszy Éva állítását: a versben sem a lélek nem univerzálisan kiváló, sem a test nem teljesen kaotikus. Kapcsolatuk adhat okot aggodalomra, de ez láthatóan nem érinti valamennyi tulajdonságukat.

A 19. sor utáni rész, a betegségeleírás pontos forrását nem ismerjük. A leírás láthatóan megfelel az anyagi test macrobiusi meghatározásának: olyan betegségek ezek, amelyek az alapminőségek rossz arányából erednek. Felismerhetjük itt ugyanakkor az antikvitásból örökölt orvosi terminológiát is. Az egyik ide tartozó terminus a *dyskrasia*, a hideg, meleg, száraz és nedves minőség rossz aránya, keveredése. Latinul: *mala temperies*; ezt a fordítást éppen Macrobiustól, a *Saturnalia* szövegéből ismerjük.¹⁷

Horatiustól tudjuk, a bölcs egyedül Iuppiternél kevesebb, gazdag, szabad, tisztelt, szép, végül a királyok királya, s mindenekeelőtt egészséges – *nisi cum pituita molesta est*, ha nem nyaggatja takonykór.¹⁸ Eszében járt ez Janusnak, vagy nem, mindenesetre a nátha, a *katarribus* a következő betegség, amelyet leír: ezt a betegséget a régiek szerint a túl sok nedvesség, s annak következménye, az agyban lévő nyálka kiáradása okozza. Hadd tegyek egy kitérőt. A *katarribus* megfogalmazása érdekes információt ad Janus fordítói választásáról. Tekintsünk vissza a 2. sor *fluxisti* igéjére; a kontextus alapján aligha tévedünk, hogy itt a platonikus *aporrhoiáról*, a létező kiáradásának metaforikus megfogalmazásáról van szó. A latin hagyományban ezt hol az *emanatio*, hol a *defluxio* szóval fordítják; Macrobius éppen az utóbbival.¹⁹ Úgy tűnik, Janus őt követi, amikor az *aporrhoeó* igét a *fluo* igével fordítja, a *mano* igét pedig akkor használja, amikor a *katarribus*-ról szólva a *katarrhoeó* igét adaptálja.

A problémák leírását a testbe zárt állapot lehetőségeinek mérlegelése követi. Példák mutatják be a test és a lélek viszonyának kerülni való aránytalanságait. Az egyik aránytalanság példája a 30. sorban megjelenő Pittakos, a hét görög bölcs egyike. Miért ő? Lehetséges, hogy Pittakos mint a bölcsek egyike magát a bölcsességet jeleníti

15 VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius két pythagoreus szellemű verse*, Magyar Filozófiai Szemle, 1993/3–4, 199–203.

16 MACR. Somn. 1,5,5–7; 1,6,35–36.

17 MACR. Sat. 7,10,5.

18 HOR. Epist. 1,1,106–108.

19 MACR. Somn. 1,6,18; 1,8,10; 1,11,6; 1,12,5.

meg. Van azonban egy fontos szöveg, amely Pittakos nevét éppen a test és a lélek viszonyával kapcsolatban említi: Platón dialógusa, a *Prótagoras*.²⁰ A dialógus egy részében Sókratész Simónidész egy versét elemzi, aki szerint Pittakos helytelenül állította: „lenni jónak oly nehéz.” Sókratész szerint azért helytelen Pittakos állítása, mert „nem derék embernek lenni, hanem derék emberré válni – hogy a kéz s a láb meg az elme is jóvá váljék teljesen, és ne érje semmi gáncs – ez az, ami igazán nehéz dolog.” Sókratész szerint törekvés nélkül deréknek lenni az istenek tulajdonsága. Az ember, aki fogyatékokkal terhelt, csak törekedhet erre; s törekvése során nem feledkezhet meg arról, hogy valamennyi részét ápolja, a kevésbé tökéleteseket is. Enélkül igen könnyen válhat hitvánnyá, s éppen a legderékabbja, „ha kora, munkájának fáradalmai vagy valamilyen betegség megtörték, vagy valami egyéb szerencsétlenség sújtotta.” Ha másért nem, azért, hogy a két szöveg összevetéséből tanuljunk a magunk számára, tételezzük fel, hogy Janus példái között Pittakos bölcsessége úgy jelenik meg, ahogy Platón Sókratészé tekinti: olyan bölcsességgént, amely *hybris*, fennhéjázás, az olyan lélek szerencsétlen fennhéjázása, amely megnyugszik magában, s figyelmen kívül hagyja az általa irányítandó, tökéletlen testet.

A következő sorokban található ellenkező példák közös jegye a kettős jelentés. A *moles Atlantis* egyszerre jelentheti Atlas testének és terhének tömegét. A másik példa, Milón példája hasonló megfogalmazásban jelenik meg. Aulus Gellius-tól és Valerius Maximustól, e két fontos példatár-szerzőtől ismerjük, hogy ez a nagyevő izomember egy félig kivágott tölgyfát²¹ saját kezűleg akart szétrepeszteni, ám nem bírta vele, fába szorult s férgek táplálékként végezte életét. A *robur* szó jelentése nemcsak ‘erő’; így hívják a tölgy egy igen kemény fajtáját is. Egy szóban jelenik meg így Milón túlzott ereje és annak gyászos következménye.

A lélek egyik lehetősége tehát a testbe elegyedett állapotban a test részeinek szélsőségektől mentes, mértéktartó ápolása. A 33–34. sorok szerint ez a megoldás ugyanolyan jó, mint a másik lehetőség, a csillagokba való visszatérés. Mit lehet megtudni a szöveg alapján a testtől eltávozott lélek állapotáról, lehetőségeiről? A válasz megfogalmazásában ismét a már említett szerzők, Macrobius és Platón műveinek párhuzamos helyeit kell figyelembe venni.

Mindjárt a kezdősor, a 35. sor *purgata* jelzője fontos lehet: egy Macrobius-hellyel, végsősoron Plótinossal összevetve értelmezhető.²² A Plótinusra hivatkozó Macrobius felsorolja az erények négy fokozatát: a politikai erényeket, a tisztulásra törekvő erényeket (*purgatoriae*), a már megtisztult lélek (*animi iam purgati*) erényeit, s az ideák erényeit (*exemplariae*).

Az erények harmadik típusa – *virtutes animi iam purgati* – az olyan lélek sajátja, amely megtisztult az érzéki világhoz való kapcsolatoktól, s közvetlenül szemléli a *nust*, a merő értelmet. Ez az az állapot, ahol a lélek elkerülheti az újabb alászállást,

20 PLAT. Prot. 338e–347a. Az idézetek FARAGÓ László fordításában.

21 GELL. 15,16; VAL. MAX. 9,12. ext. 9.

22 PLOT. 1,2,1–2; MACR. Somn. 1,8,2–12, különösen 1,8,9.

a feledést, erről az állapotról szól a 35–38. sor. A versben megjelenő lélek magasztalását látjuk itt is.

Ennyi dicséret után mit kezdünk mármost Janus állítólagos pesszimizmusával, ember-megvetésével, amely az utolsó sorokból árad, s amelyet így lát mindenki, aki a verssel kapcsolatban idáig megszólalt? Nos, Platón ama soraiban, amelyek a lélek test utáni sorsáról szólnak, a pesszimizmustól nagyon is idegen álláspontot ismerünk meg. Két dialógusra, az *Államra* és a *Phaidrosra* fogok hivatkozni: az *Államból* a pamphyliai Ér túlvilági látomására,²³ a *Phaidrosból* pedig Sókratész szavaira második beszédéből, a palinódiából.²⁴ Világos itt, hogy a lelkek újjászületése során van átmenet az élőlények és az ember között, és hogy az ember helyzete halála után annak megfelelően alakul jobbra vagy rosszabbra, hogy miként élte le életét. A legjobb esetben tízezer évre visszatérhet az értelem közvetlen szemléléséhez. Ha erre nem is méltó, akkor is égi tájakon tölt el ezer évet. A bűnöket elkövető emberi lelkek viszont a föld mélyében szenvedik végig ezt az időszakot, a legszörnyűbb bűnök elkövetői pedig soha nem jutnak ki a föld mélyéből. Amikor az ezer év letelik, a lelkek új életformát választanak ki, élőlények lelke emberi lelket, s viszont. Az életformák választása megszabja a lélek jövőjét, akár örökre: a pamphyliai Ér szemtanúja egy olyan életforma választásának, amely magában hordozza már az alászállás előtt a gyermekgyilkosság bűnét, és – kimondatlanul bár – ezt a legrettegetesebb jövőt.

Ha ezeket a lehetőségeket szem előtt tartjuk, az *Ad animam suam*ban megjelenő emberi sorslehetőségeket nem helyezhetjük az istenekével egy sorba, de nem is mondhatunk minden emberi lelket szánnivalónak, *miserandus*nak. Érdekes inkább arra figyelni, amit az *Államban* olvashatunk: éppen azok a lelkek a leginkább sebezhetők, amelyeknek a legjobb sors jutott előző visszaszállásuk során, őket fenyegeti a legjobban a feledés. Nem véletlen, hogy a kiváltképpen ovidiusi *tristis* jelző az *Ad animam suam*ban a feledés mellett jelenik meg.

²³ PLAT. Rep. 616d–621b.

²⁴ PLAT. Phaedr. 248e–249b.

MAYER GYULA
Janus Andreola-epitáfiumának szöveghagyománya

Janus Pannoniusnak¹ Andreola halálára (1451) írt 72 soros epitáfiuma (Eleg. II,2. Teleki) az elégiák „magyarországi gyűjteménye” (Eleg. I,1–12)² és a Strozzihoz írt El. II,8. mellett a leggazdagabban hagyományozódott műve.³

Jelenleg az alábbi tíz XV–XVI. századi kéziratát ismerjük (elől a készülő kiadásbeli jele, = után a Csapodi-féle jele):

- A** = *Bp I.* OSzK Clmae 357, XV. sz. (Apponyi-kódex)
Qp = *Bp III.* OSzK Quart. Lat. 2281, XVI. sz.
Pj = *Bp IV.* OSzK Clmae 175, XV. sz. (csak az 1–11. és 13–14. sorok)
Qa = *Br I.* Brescia, Bibl. Quiriniana A VII 7, XV. sz.
D = *D* Drezda Dc 158, 1500 k.
Za = *Mil II.* Milánó, Ambr. R 93 Sup, XV. sz. vagy XVI. sz. eleje
M = *Mod I.* Modena 680, XV–XVI. sz. (csak az első 24 sort tartalmazó lap másolatát láttam)
X = *Vat I/3.* Vatikán Vat. Lat. 2847, ff. 59–163, XV–XVI. sz.
Qx Oxford, Bodl. Lat. Misc. d 85, 1473–1489 k. (S. CAROTI, S. ZAMPONI, *Lo scrittoio di B. Fonzio*, Milánó, 1974, 84–90.)
Nr Berlin (Preuß. Kult.) Lat. qu. 433, XV. sz.

Elsőként Beatus Rhenanus adta ki Janus művei között ezt a verset, s az ő nyomán került bele a többi XVI. századi nyomtatványba, melyek nem önálló tanúi a hagyománynak:

- Jr** Bázeli, 1518 (RMK III, 220)
Ea Velence, 1553 (RMK III, 418)

¹ Vö. <http://www.cs.elte.hu/~gam/janus>.

² CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., 1981, 21–25, vö. 53, 55, 57.

³ Nem említi Csapodi a modenai, a berlini és az oxfordi kéziratban való előfordulását, valamint az alább részletezendő nyomtatvány-csoportot.

Ec Bázeli, 1555 ill. év nélkül (RMK III, 426)

Eh Bécsi, 1569 (RMK III, 585)

A Janus-kiadás munkálatai során Ritoókné Szalay Ágnes hívta föl a figyelmemet arra, hogy Ludwig Bertalot⁴ az első nyomtatott epitáfium-gyűjteményben megtalálta és azonosította Janus szóbanforgó versének elejét.⁵

Az epitáfiumok az első németalföldi ősnymoda egy kiadványcsoportjában szerepelnek. Ezen nyomda egyik termékén sincs a hely vagy idő megjelölve, ezért – Hadrianus Junius egy 1568-as adata alapján – a bizonytalanság és némi sovinizmus egyeseket még arra is indíthatott, hogy Gutenberggel szemben az elsőséget egy Laurens Janszoon Coster nevű nyomdásznak vindikálják, legkorábbi kiadványát még az 1440-es évekre datálva.⁶

A nyomda ill. nyomdász az irodalomban⁷ újabban a fiktív Coster helyett a „printer of the Speculum” (ti. humanae salvationis, pl. Proctor, BMC)⁸ vagy „Dutch prototypography” néven szerepel. Helyét Utrechttel vagy Haarlemmel próbálják azonosítani, illetve valamilyen nem állandó telephelyre gondolnak.⁹

Mint Bertalot kiderítette, a Janus-részlet Campbell bibliográfiája 1186. és 1417. szám alatti tételében szerepel, melyekhez járul Ca 1493-nak egy először Arthur Wyss által¹⁰ leírt közeli rokona. Utóbbi nyomán Campbell fölvette műve 3. pótfüzetébe, ezért a Ca 1493(III) jelet kapta. Ötödikként szorosan a csoporthoz tartozik Ca 1416, ugyanis szövegét teljes egészében és majdnem azonos szedéssel tartalmazza Ca 1417 és 1493.

Minthogy Campbell és a British Library ősnymotatvány-katalógusa részletes leírásokat tartalmaz, csupán a vizsgálatunk szempontjából szükséges részletekre szorítok. Ívjelzés egyik nyomtatványban sincsen.

Ca 1186: 60 levél, a⁸b¹⁴c⁸, f. 1 üres, 2r–45r L. Pontanus, 45v–60r Pius II. de mulieribus pravis etc., 60v üres.

4 *Die älteste gedruckte lateinische Epitaphiensammlung = Collectanea variae doctrinae Leoni Olschki bibliopolae Florentino sexagenario*, München, 1921, 1–28, kül. 20. Az epitáfiumokra az alábbiakban Bt.-vel az ő számozása szerint hivatkozom.

5 Lásd *Rivista di Studi Ungheresi*, 4(1988), 99.

6 J. H. HESSELS, *Haarlem the birthplace...*, 1887. Vö. W. HELLINGA, *Die Coster-Frage = Die gegenw. Stand d. Gutenberg-Forschung*, Stuttgart, 1972, 232–242; *Hellinga Festschrift*, Amsterdam, 1980, 165; *Quaerendo*, 2(1972), 182 skk.

7 A terület ősnymotatványinak jegyzékei: HMT = J. W. HOLTROP, *Monuments Typogr.*, Hága, 1868; Ca = M.-F.-A.-G. CAMPBELL, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, Hága, 1874 és Suppl. 1–4, 1878–1890 (a többi pótlást felsorolja pl. L. & W. HELLINGA, *Additions and Notes to Campbell's Annales and GW.*, Beiträge zur Inkunabelkunde, 3. F., 1(1965), 76–); M. E. KRONENBERG, *Contributions*, 1956; BMC = *British Museum Catalogue...*, IX, London, 1961–1962; HPT = L. & W. HELLINGA, *The Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries*, I–II, Amsterdam, 1966.

8 Vö. A. WILSON, J. L. WILSON, *A Medieval Mirror*, Berkeley, 1984.

9 HPT I, 4–9.

10 *Gutenberg oder Coster?*, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 5(1888), 255–272.

Példányok:¹¹ Berlin SPK Inc. 4941,2 (Voulliéme), 4941,12 és 15 (A. Schmitt, Beiträge zur Inkunabelkunde, 3. F., 2, töredékek; mikrofilm az OSzK-ban), Cambridge UL (2r és 9r = HPT Plate 9–10, Oates 3294), Hága KgB (HMT facs. 45v), Hága Meerm. (töredék), London BL IB 47015, Manchester JRUL Inc. 16 C 1 (mikrofilm a szerzőnél), New York MorganL (Goff), Providence Anm. Brown Mem. (Goff), Utrecht UB (töredék: Alblas van Someren: Inc. Utr., 1922, n. 502–503).

Ca 1416: 10 levél, egy quinio, f. 1 üres, 2r–10r Ilias Latina, 10v Hectoris Epitaphium etc. = Bt. 42–47.

Példányok: Cambridge UL (10r = HPT Plate 11, Oates 3295), Dettelbach Franziskanerkloster (GW közlése), Hága KgB (Campbell),¹² Lipcse 3080 (Kronenberg: Contr. 1956).

Ca 1417: 16 levél, előzéklap, egy quaternio, egy binio és három lap ?, f. 1–10 = Ca 1416/1–10, 11–12 Epitaphium Virgili ... Ladislai Ungarie regis = Bt. 4–27, 13r Pius retractatiójának¹³ vége, azaz Seneca leveleiből (vö. 56, 71, 100) egy valószínűleg szabad idézet és Lactantius inst. III,15 az itt Thaisnak írt Laisról, 13v–14v = Epitaphium Naevii, Andreole (az 1–11. és 13–14. sorok) etc = Bt. 49–56, 14v–16r rövid teológiai és filozófiai tárgyú kivonatok (Bernardus Claraevallensis de consideratione V,18, Augustinus = Petrus Lombardus Sententiae I,2,1,3, Dionysios Areopagita, Josephus XVIII,3,3, ... Hieronymus Epist. 52), 16v üres.

Egyetlen példánya: Hága Meerm.

Ca 1493: 24 levél, két senio, f. 1 üres, 2r–12r Guillelmus de Saliceto de salute corporis¹⁴ és Card. de Turrecremata (Torquemada)¹⁵ salus animae, 12v–14r Pius retractatiója (teljes), 14v üres, 15r–23v = Ca 1416/2–10, 24r Homonee Epitaphium = Bt. 48, 24v üres.

Példányok: Berlin SPK Cod. theol. fol. 162 = Inc. 4902 (f. 4 és 9 híján, Rose: Kat. codd. II/1, 432–434, Voulliéme, mikrofilm az OSzK-ban), Brüsszel BR (Le cinquieme

11 Az adatok egy részét – pl. az igen fontos tübingeni példányról – a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőinek, Ursula Altmannak és Holger Nickelnek érdeklődésünkre adott, 1985. XI. 11-én kelt rendkívül szíves és gondos válaszeleveléből veszem. Sajnos nem tudtam használni az ISTC (*The Incunabula Short-Title Catalogue*) adatbázist, ld. <http://portico.bl.uk:70/1/portico/resource/hss/early/istc.txt> irodalommal, <http://www2.echo.lu/libraries/eu/projects/incipit.html> az EK-támogatásról, és L. HELLINGA, *Project Incipit: European Research Libraries Cooperation*, The Liber Quarterly, 4(1994), 302–316.

12 Röviden ismerteti a Coster-kérdést és holland nyelvű irodalmat ad egy elektronikus kiállítás: <http://python.konbib.nl/kb/100hoogte/hh-en/hh18-en.html> (192.87.31.11); ugyanitt 8r színes képe is látható (75 dpi).

13 Ti. az *Euryalus et Lucretia sive Historia de duobus amantibus* c. mű retractatiója. Az ed. princeps Hain 226; pl. az 1571-es bázeli kiadásban (OSzK Ant. 503) Epistula 395 *Poenitet olim composuisse tractatum de duobus amantibus* címmel találjuk. Verses részét egyébként a mantuai 902 (H I 28) kódex 147r *Joanes panonius de Effigie Cupidinis* címmel hozza.

14 A szerzőről lásd Aug. HIRSCH, *Biogr. Lex. d. herv. Ärzte*, München, 1962², II, 903 sk. és W. HABERLING, *Nachträge*, 1962², 350.

15 Ti. Joannes (1388–1468), csupán idősebb rokona az inkvizitor Thomasnak.

... Bibl. Royale Bruxelles, 1973, Nr. 37 és 39), Chantilly Musée Condé (mikrofilm a szerzőnél), Chatsworth Duke of Devonshire (GW közlése; bizonytalan sorsú magánkönyvtár),¹⁶ Glasgow UL Hunter. (f. 1–14), Hága Meerm. (facs. 13rv HMT, 22r máshonnan nem ismert szedéshibával), Lipcse (Klemm, Beschreib. Katalog bibl. Mus., O. Günther, Die Wiegendrucke d. Leipz., 1909, 64, Bertalot 2, n. 1), London BL (BMC IX egy teljes és egy a glasgow-it éppen kiegészítő példány), Manchester JRUL (mikrofilm a szerzőnél), Párizs BN exposé 36 = Rés. Fol. Tc¹¹.12 (15r Polain 1837, Bertalot, Gh. Elliot-Loose: Cat. Bordeaux, 1976).

Ca 1493(III)-nak egyetlen olyan példánya sincs, mely megegyeznék a kikövetkeztethető igazival: 25 levél, előzéklap, két quinio, a másodiknak második és harmadik lapja (azaz f. 13 és 16 közé) beillesztve egy unio, és két lap, f. 1–13 = Ca 1493/1–13, 14r–15r Hieronymus-szemelvények a nőkről (közte az itt Thaisnak írt Laisról Gellius I,8 alapján), Gregorius Magnus Moralia in Iob XII,18 és egy Petrarca-idézet, 15v „Hiis ... testimoniis non de nichilo venit in mentem stultissimum Paridis Troiani iudicium quod sequitur adiciere.” (vö. Ca 1493/22v), 16r = Ca 1493/14r, 16v–17v = Ca 1186/50v–51v (állítólagos) II. Pius-idézet, Bernátból, Gualterius de Castellione *Alexandreis*-éből, karthauzi Brúnóból, „Explicit ... vani descriptio amoris. Eiusdem Pii secundi de laude atque epitaphiis virorum illustrium compendiosus et delectabilis tractatus” bevezetés és Bt. 1–3, 18–19 = Ca 1417/11–12 = Ca 1186/52–53 = Bt. 4–27, 20r–21r „Epygramma urbis rome”¹⁷ etc. = Ca 1186/54r–55r = Bt. 28–41, 21v = Ca 1186/55v = Ca 1416/10v = Ca 1417/10v = Ca 1493/23v = Bt. 42–47, 22r = Ca 1186/56r = Ca 1493/24r = Bt. 48, 22v–25r = Ca 1417/13v–16r = Bt. 49–56 etc., 25v üres.

A Wyss által leírt darmstadti (Landesbibl. IV. 26. Fol.) példány tévesen nyomott első ívet és a másik két példányban kijavított sajtóhibákat tartalmaz, a Bertalot által leírt stuttgarti (Landesb. Cod. med. Fol. 9) példányban hiányzik a f. 2r utolsó sora, a tübingeni (UB Inc. Ic 2 fol.) pedig a tartalmilag megkívánt laprendet megváltoztatva szabályos senióként fűzték a második ívet, vagyis a 15. levél a 21. és a 22. közé került.

Van ezen az öt tételen kívül néhány szedésváltozat-töredék (Pontanushoz London BMC IB 47016, Salicetóhoz uo. IB 47020).

Próbáljuk meg a tartalmi és formai (ívbeosztás) azonosságok és különbségek alapján tisztázni a fenti nyomdatermékek egymással való kapcsolatát!¹⁸

16 Vö. *Nineteen printed books 1459–1501 ... from the Chatsworth library sold by order of the Trustees of the Chatsworth settlement ... at auction by Christie ... on ... June 6, 1974*, mely alkalommal a mi kötetünk nem szerepel.

17 Szerepel az első sevillei kódexben is, kiadta HORVÁTH János, ItK, 1974, 613, vö. 607–608.

18 BERTALOT, *i. m.*, 3: „Über ihr Verhältnis ... verweise ich auf die interessante Vergleichungstabelle von Wyß ..., welche die plumpe Arbeitsweise Costers, aus einigen Druckbogen fünferlei Bücher zusammenzustoppeln, beleuchtet, die aber auf Grund von Autopsie aller Exemplare dieser Büchergruppe zu vervollkommen wäre.” Én is csak néhány példány fotóit láttam; különösen kínos az ívbeosztások ismeretének hiánya; remélem, ennek rekonstrukcióját nem cáfolják egyes példányok.

Inscriptis memor meriti tam nobile quod nunc
Eternis tam prestans surgere iussit opus
Ephitaphium nicholai pape
 quinti eius immediati successoris.
Hic sita sunt quinti nicholai augustini ossa
Aurea qui tederat secula roma ubi
Consilio illustris virtute illustrior omni
Egoliis doctos doctior ipse viros
Abstulit erroris quo falsum intererat orbem
Restituit mores . menia . templa . deos
Cum bernardino statuit sua sacra tenenti
Sancta iubilei tempora dum celebrat
Cingit honore caput fortiter a coniugis aureo
Res ptalas iero sedere composuit
Africa romane complura volumina lingue
Prodidit . en tumulo fundite thura sacra
Ephitaphium andreole genitricis
 eiusdem nicholai pape quinti.
Vos quibus est humilem coactum de grece vitam
Et fragiles inter consenuisse calas
Nisate naturam non maculare potentem
Cum vobis vite debita finis adest
Respiciat ad nullos lachrysis communis hores
Nec curam ullius nobilitatis habet
Parce nec senibus . nec parce novis ephebis
Non a formoso continet ore manus
Nulla fugit virtus inevitabile letum
Non maceratas mors reueretur opes
Nec sed coespitios gemata velle tyrannos
Respiciat andreolam paruo q̄ clausa sepulcro
Equales parcas omnibus esse doceat.
Ephitaphium iugurte numidie regis.
Quæ regia hic coeques mudi fuit impius hospes
Dilegit rabiem . non habeat requiem.

A retractatio utolsó szava Ca 1417-ben és 1493-ban „Explicit”, Ca 1493(III)-ban és Ca 1186-ban „hec lactantius”, s ezekben az Explicit áthelyezett a bővítés utánra, tehát Ca 1417 és 1493 korábbiak. Ca 1417 a kiszedett retractatiónak csak a végét tartalmazza, tehát későbbi Ca 1493-nál. Furcsa, hogy noha a kétféle Saliceto az „In presenti codice continentur duo singulares et perutiles tractatus” szavakkal kezdődik és 12r szabályos explicittel végződik, nincs olyan példányunk ill. kiadásváltozatunk, mely csak az első két művet tartalmazná: már 1493-ban csatlakozik hozzájuk a retractatio, az *Ilias Latina* a hozzá logikusan tartozó Hector- stb. epitáfiumokkal, a második senio utolsó levele előlapját pedig a roppant elterjedt Homonoëa-sírverssel töltötte ki a nyomdász. Kézenfekvő, hogy ebből keletkezett 1417: elhagyta az első ívet és a második külső bifoliumát, az ezt követő bifoliumot ellenkezőleg hajtogatta, a középebe illesztett még egy bifoliumnyi epitáfiumot, az eredetileg üres Ca 1493/14v-ra s három további levélre pedig újabb epitáfiumok és idézetek kerültek. A számunkra látható következő lépés lehetett Ca 1493(III) létrehozása: az *Ilias Latina* kikerül, visszakerül a kötet elejére Saliceto és társa a retractatióval, melyet egy bifolium erejéig nőgyűlölő anekdotákkal és bevallottan ötletszerű (in mentem venit), az eredeti *Ilias Latina*-füzetből származó versikékkal bővít a nyomdász (e két lapnak egy külön fönmaradt példányát leírja Ca 1417 függeléke), új explicitet ír hozzá, az előző két kiadvány epitáfiumait „fölniózza” és létrehozza a sosemvolt Pius-féle epitáfiumgyűjteményt, kegyes előszót ír hozzá, ügyelve rá, hogy a 16v–17v és az ívben szemben fekvő 20r–21r oldalakra azokat pontosan kitöltő számú sor kerüljön. Piusnak szerzőként való feltüntetésére a Ca 1493/15r etc.-beli „Pij secundi pontificis maximi pro laude Homeri prefacio in Homerum”, valamint a 20r–21r lapokon közölt, részben valóban tőle származó epitáfiumok adhatták az indíttatást. Az Aeneas Silvius-tól származó és szerzőnévvel szereplő első vers éppen annak a Ludovicus Pontanusnak (†1439) sírverse, aki Ca 1186 főrészének írója. Mintegy ennek függelékeként, szem előtt tartva, hogy Ca 1417-tel és 1493(III)-mal szemben újra szabályos ívekből álljon a kötet, de a lehető legkevesebb oldalpárt kelljen áttördelni (teljesen azonos f. 49–55, azaz a harmadik ív belső quaterniója), apró módosításokkal és átrendezésekkel (pl. a retractatio címében ill. elején) újra közli az epitáfiumgyűjteményt.

Csupán Ca 1416-ot nem tudjuk biztosan elhelyezni ebben a relatív kronológiában: keletkezhetett az egyik bővebb füzet részleteként, de korábbi is lehet náluk, s akkor Ca 1493 még kisebb füzetek egyesítése révén lett.¹⁹

A nyomtatványok németalföldi eredetét egyéb, betűtípusa²⁰ alapján ezekhez köthető holland nyelvű nyomtatvány biztossá teszi. Minthogy Bt. 25 Strozának különben Janus-kódexekből is ismert Guarino-epitáfiuma, Ca 1493 későbbi, mint

19 BERTALOT 23, n. 6. említ két egykorú kódexet, melyekben Saliceto és a Retractatio együtt szerepel.

20 Az ősnymdának nyolc betűtípusa különböztethető meg, csoportunkban a Salicetóról is elnevezett ötös (BMC 123G) típus található, kivéve Ca 1186/2–45r-t, mely a négyes (BMC 142G) vagy Pontanus-típussal szedettet. Eredetük ismeretlen, talán helyi alkotások (HPT I, 237); húszsorméretük 123 ill. 142 mm (HPT II, 379).

1460. december 4. Terminus ante quem-ként szolgál egy 1474-es posszessor-bejegyzés (Ca 1493 Hága), és a darmstadti példány 1472-es rubricatori bejegyzése. A rokon *Speculum* egyik példánya (München UB) 1471 előtti, s végül a stuttgarti példány vízjelének párhuzamai az 1468/69 évekre utalnak.²¹

A csoport több tagjának szövegét is újranyomtatták, azonban a Janus-részletet csupán a Pontanus-függelék önálló újraközlései tartalmazzák. Ezeket szintén számba vette már Bertalot:

[Pius II. papa] Aeneas Silvius de pravis mulieribus. Epitaphia clarorum virorum et alia multa.

Straßburg, Grüninger,²² 1507. 32 levél (JP = b6v).

Példányok: Berlin SPK Ai 4852 R (mikrofilm az OSzK-ban), Straßbourg UB (VD 16 P 3117 irodalommal).

Straßburg?, [1507–1510]. 42 levél.

Példányok: Berlin Ai 4851 (háborús veszteség), Párizs BN Rés. R. 2113 (Pellechet és Bibliothèque Nationale, Catalogue des incunables, II/3, Párizs, 1983, 424. párizsi kiadványnak tartja), Goff³ P-733.

Straßburg, [Grüninger, 1507–?]. 40 levél.

Példány: Hága BR (VD 16 P 3116 irodalommal) és valószínűleg London BL G 17403 (BM Short Title Cat. French 1924. [A. Bonnemere, Paris 1507?]).

Párizs, J. Petit, [c. 1818]. 40 levél (JP = 18r).

Példány: Bécs ÖNB BE 12.W.30. (3), Párizs Rés. R. 2112.

*

Minthogy tehát Ca 1186, 1417 és 1493(III) a Janus-szöveget azonos szedésben hozza, közös jelet kaptak; s minthogy a **J...** és **E...** jelzeteket időrendben osztottam ki, ez a jel **Ja**. Így összesen 15 tanúnk van a címbeli vers szövegére, melyek közül azonban kettő nem teljes, **Ea**, **Ec** és **Eh** pedig **Jr** másolata. Foglaljuk össze mármost sorok szerint azokat az eltérő olvasatokat, melyekből a kéziratok és kiadások családfájára következtetni lehet:

1. degere QaZaNrQpPjJaJrEh : eligere Qx : ducere DMAX
6. nec QaZaNrQpPjJaJrEhQxDM : Non AX
8. manus QaZaNrQpPjJaJrEhQxDMA : manum X
9. fugat QaZaNrQpJrEhDMAX : fugit QxPjJa

21 Peter AMELUNG, *Die niederländischen Inkunabeln d. Württ. Lb. in Stuttgart* = *Hellinga Festschrift*, Amsterdam, 1980, 22. G. Piccard 1466–70-ben és 1468–69-ben használatos papírokkal azonosította az ősnymtatványét, ő tehát kissé korábbi dátumot javasol, mint a BMC, ahol [1470–72] áll.

22 A nyomdászjelvények: M. L.-C. SILVESTRE, *Marques typographiques*, I–II, Párizs, 1853–1867.

9. indevitabile QaZaNrQpJrEhQxDMAX : inevitabile PjJa
9. letum QaZaNrQpPjJaJrEhQxD : fatum MAX
12. hab. QaZaNrQpJrEhQxDMAX : om. PjJa
13. Respice QaZaPjJaJrEhQxDMAX : Aspicite NrQp
22. praeside QaZaNrQpQxDMAX : praesule JrEh
24. praesule QaZaNrQpQxDM : praeside AXJrEh
27. xylobalsama QaZaJrEhQxDA : ypo- X¹ : opo- NrQpX²
28. rubris QaZaNrQpQxDAX : rubeis JrEh
29. plorantes QaZaJrEhQxDAX : plorantis NrQp
35. qui NrJrEhQxAX : quae QaZaQpD
43. iubebit QpJrEhQxDAX : lubebit Qa : videbit ZaNr
45. genibus flexis gelido QaZaJrEhQxDAX : gelido flexis genibus NrQp
62. Manibus QaZaJrEhQxDAX : Omnibus NrQp
63. progenie QaZaJrEhQxDAX : progeniem NrQp
68. tangit QaZaNrQpJrEhQx : transit D : complet AX

A bal oldalon állnak azok a változatok, melyeket a helyes olvasatnak tarthatunk. Világos, hogy **Pj** azokhoz a Bertalot által (23–24) említett kódexekhez csatlakozik, melyek az ősnymtatvány másolatai; a 8v–9r tartalma (későbbi kezek pár sorától eltekintve) Ca 1493(III) számozása szerint a 12v–13v, 15r, 23v, 21r, 18r, 22r–23r oldalakról származik.

DMAX láthatóan szoros csoportot alkot, melyen belül talán **MAX**, és azon belül **AX** áll közelebb egymáshoz.²³ Egy másik kisebb csoportot látszik **ZaNrQp** alkotni, melyen belül ismét **NrQp** áll még közelebb egymáshoz. **Ja** egy nem túl erős egyezést mutat **Qx**-szel, ami érthető lenne, mivel **Qx**-ben is sok epitáfiummal találkozunk. Meglepő, hogy **Qx**, azaz Fonzio kódexe, mennyi gyenge olvasatot hoz (nem mindet soroltam föl). Sajnálatos, hogy az ősnymtatványok csak 13 sort hoznak, így nagyon kevés támpontunk van az ismert kéziratokhoz való viszonyuknak meghatározásában: a lacuna és a csonkaság egyikből sem magyarázható; talán egy az eredeti szöveghez közel álló kézirat meglehetősen rossz másolatából vette Coster a szöveget, vagy – esetleg a hellyel gazdálkodva – ő maga csonkította meg (versünk a maga 72 sorával kilógna a gyűjteményből).

23 Ugyan a különböző művek szövegének viszonya egy-egy kódexen belül más-más lehet a többi kódexhez, ezáltal azonban szépen egyezik itteni megfigyelésünkkel, hogy **AX** (és a velencei kódex) a Guarino-panegyricus szövegében rendkívül feltűnő külön úton jár, ld. egyelőre ÁBEL J., *Analecta*, 5.

MADAS EDIT

Szent László a középkori magyarországi
prédikációirodalomban

A középkori Szent László-kultusz művészettörténei vetülete jól feltárt, ő az a kivételes magyar szent, akinek önálló ikonográfiája alakult ki a falképfestészetben.¹ Alakja az udvari történetírásban és a néphagyományban ugyancsak kiemelkedő helyet kapott, e kérdéssel a történettudomány és a folklorisztika foglalkozott kimerítően. Szent László kultuszának terjesztésében és ébrentartásában fontos szerepe volt azoknak a prédikációknak, melyek június 27-én évről évre elhangzottak katedrálisokban és kis plébániatemplomokban éppen úgy, mint egyszerű kolostorokban vagy a kolduló-rendek studium generaléin.

A prédikáció elsődlegesen szóbeli műfaj, a beszédek nagy részét soha nem írták le. A különböző korok változó ízlésének és a hallgatóság lelki-szellemi igényeinek megfelelő beszédminták azonban folyamatosan segítették a prédikátorokat. E modell-sermők nagy részét is utolérte azonban középkori könyvállományunk közös végzete, hírmondó is alig maradt belőlük. Lukácsy Sándor nemrég tett közzé egy szellemes, és főleg a középkort követő időszakot illetően kimerítő tanulmányt a Szent László-prédikációkról.² Ennek bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy a „legrégibb fennmaradt hitszónoklatokat Mátyás király kortársa, Temesvári Pelbárt készítette, latinul”.³ Egyrészt ez a megállapítás, másrészt a saját kutatásaim során újabban előkerült Szent László-sermők arra készítettek, hogy számba vegyem valamennyi eddig ismert középkori Szent László-beszédet. A tanulmány végén táblázatban közlöm a sermők lelőhelyét, korát, incipitjét, és ha van, kiadásukat. A táblázat 21 sermőt tartalmaz.⁴ E viszonylagos gazdagsággal kapcsolatban azt is hangsúlyozni

1 LÁSZLÓ Gyula, *A Szent László-legenda középkorifalképei*, Bp., 1993; MAROSI Ernő, *Szent László mint nemzeti szent* = M. E., *Kép és hasonmás*, Bp., 1995, 67–85. stb.

2 LUKÁCSY Sándor, *Prédikációk Szent László királyról*, Ars Hungarica, 1995, 268–272.

3 *I. m.*, 268.

4 A Széchényi Könyvtár katalógusában (*Codices Latini medii aevi*, Bp., 1940) BARTONIEK Emma a Clmae 33. jelzetű breviárium 283. lapjának *Omelia de s. Stephano* rubrikáját s. *Ladislao*ra javítja. Ez azonban nem homília, hanem a verses officium. A heiligenkreuzi 292. sz. kódexben négy Szent László-beszéd van, ezek közül kettő azonos a „Pécsi beszédek” sermóival, így az eredeti beszédek száma 19.

kell, hogy Szent Istvánról és Szent Imréről jóval kevesebb prédikáció maradt fenn. A téma mindenképpen alapos elemzést igényel, s a kiadatlan szövegek is megérdemlik a közzétételt. Ezúttal csak arra van mód, hogy néhány alapvető sermo-típust bemutassak, felvázoljam az erényeknek azt az állandósult körét, melyet Szent László személye közvetített évszázadokon át a hazai hívek felé, s végül két sermót közreadjak.

Az első prédikáció-csoport a legnívósabb, a domonkosok studium generaléján készült modell-sermókról van szó, melyek a prédikátor-utánpótlás felkészítését szolgálták. Bár három kódexből 7 sermo tartozik ide, közülük csak egyet elemzünk ezúttal röviden. A következő típust a híveknek szóló, úgynevezett *ad populum* beszédek jelentik, ezekből egy püspöki és egy plébániai prédikációt mutatunk be. Ezután szó lesz Laskói Demeter legendát helyettesítő sermo-másolatáról, s egy Szent László ünnepére írt ingolstadti egyetemi kollációról.

A domonkos szerzetesi közösség⁵ a László-legendával évente találkozott a zsolozsmában, s együtt énekelték a szent verses officiumát. Számukra a László-napi sermo nem a szent életének megismerésére szolgált, hanem arra, hogy megtanulják, hogyan lehet mesteri módon, merész, ugyanakkor rafináltan finom asszociációkkal, egyetlen bibliai citátumból kiindulva az egyházi tanítás minél nagyobb területeit bejárni. Szigorúan csak a sermo kiszámítottan bonyolult vázát rögzítik számtalan citátummal megtűzdelve Aristoteléstől a klasszikus latin auktorokon át a kortárs teológus szaktekintélyekig. A „Pécsi egyetemi beszédeknek” címzett gyűjtemény feltehetően a budai studium generalén készült a XIII. század végén.⁶ Két Szent László-sermójának párhuzamos szövegére Vizkelety András talált rá a heiligenkreuzi ciszterci kolostor 292. sz. kódexében.⁷ A XIV. századi kódex még két másik László-beszédet is tartalmaz, melyekről alapos stílselemzés alapján sikerült kimutatni, hogy ezek szerzője is ugyanaz a domonkos szerzetes, akinek szentekről szóló sermói – úgy látszik, nem teljes számban – a „Pécsi beszédek” kódexében fennmaradtak.⁸ A sermók olyan sok fontos filológiai és művelődéstörténeti kérdést vetnek fel, hogy elemzésükre itt nincs lehetőség. Csak egyetlen példát idézek.

A heiligenkreuzi kódex első László-sermójának *thema*-ja, vagyis a beszédváz alapjául választott bibliai citátum a Makkabeusok első könyvéből való (3,4): *Similis factus est leoni in operibus suis* – Hasonló volt az oroszlánhoz az ő cselekedeteiben.

5 Az utóbbi években VIZKELETY András a hazai domonkos prédikációirodalom több ismeretlen emlékét tárta fel, kutatásainak jó összefoglalása a korábbi tanulmányaira való hivatkozásokkal: *A Domonkos rend tudománykövetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században* = *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Bp.–Szeged, 1993, 473–479.

6 *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. Eduardus PETROVICH, Paulus Ladislaus TIMKOVICS, Bp., 1993.

7 VIZKELETY András, *Példaképzés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban* = *Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., 1988, 183.

8 MADAS Edit, *Ami a „Pécsi egyetemi beszédekből” kimaradt* = *A középkori magyarországi prédikációirodalom forrásai*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1992, 58–131.

Az oroszlán királyi állat, László méltán hasonlít hozzá – szögezi le a szerző. Maga a sermo egy hatalmas metafora. Tíz distinkcióban a prédikátor csak az oroszlánt jellemzi, László neve nem is fordul elő többet a beszédben. Konkrét utalás is csak egyszer történik rá, amikor küllemével kapcsolatban idézi a legenda idevágó részletét,⁹ ami eredetileg a thema-választás inspirálója lehetett. A műértő kolostori közösség bizonyára értékelte a szerző szellemes találékonyságát, a prédikátornövények pedig természetesen nemcsak az oroszlánról tudtak meg mindenféle érdekes dolgot, hanem megtanultak szemléletesen szólni az erényekről és azok méltó jutalmáról.

A világi híveket ennél konkrétabban kellett instruálni. Az ő számukra készült az a Benedek váradi püspöknek tulajdonított két beszéd, melyeket egy bolognai teológiai kolligátum végére jegyezték be a XIII. század végén Váradon. A kódexet az ÖNB-ben őrzik (Cod. 1062).¹⁰ A minket érintő szövegeket Lukcsics Pál 1930-ban elsősorban azért adta ki, mert a László-legendából több részletet idéznek, s mivel ez csak kései kéziratokból ismert, a legenda filológiájához kívánt adalékokkal szolgálni,¹¹ amit Bartoniek Emma a kritikai kiadásban kamatoztatott is.¹² A Padovában jogi doktorátust szerzett püspök viszont – főleg a második sermo tanúsága szerint – kitűnő hitszónok is volt. Most csak a második beszédéről szólunk röviden. A Sirák könyvéből válaszott *Beata terra, cuius rex nobilis est* thema után – mely több László-beszéd alapcítátuma – ún. prothemát is ad a szerző Jeromostól. Ennek kapcsán arra figyelmeztet, hogy a frivol meséket kerülni kell (*frivolas fabellationes deponendas*), majd a prothema-gyakorlatnak megfelelően imádságra szólítja fel a híveket, hogy méltóképpen beszélhessen. Magyarország földje boldog volt László uralkodása alatt, aki nemes király volt nemcsak születésére nézve, hanem lelkületét tekintve is: ez pedig igazságosságában, előrelátásában, emberségében és szigorában mutatkozott meg. Bibliái és egyházatyáktól származó idézetekkel és a László-legendából vett részletekkel támasztja alá mindezt. A sermo e tekintetben megfelelt az általános gyakorlatnak. Egy ponton azonban minden ismert Szent László-beszédétől különbözik. A prédikáció a váradi székesegyházban hangzott el, mely az alapító-védőszentnek egyúttal végső nyughelye is. A szent király itt jelen van a maga testi valóságában, ezért fordulhat négyszer közvetlenül hozzá a püspök *o domine sancte rex Ladislave* felkiáltással, s őt magát is tanúul hívja. Ez a sermo nemcsak László tiszteletére készült a hívek lelki épülését szolgálva, hanem magának a szentnek is szólt.

9 *Secundum phisionomiam leonis magnas habuit extremitates*. Vö. SRH (12. jegyzet), II, 517, 17–18.

10 *Kódexek a középkori Magyarországon*, OSzK kiállítási katalógus, Bp., 1985, 34. A kérdéssel kapcsolatos problémát a katalógustétel is jelzi, a bécsi szakemberek a kódexet későbbre datálják, s ezzel Benedek szerzősége is kizárul. Én magam paleográfiai szempontból nem tartom lehetetlennek a XIII. század végi datálást.

11 LUKCSICS Pál, *Szent László király ismeretlen legendája*, Bp., 1930.

12 *De Sancto Ladislao rege Ungarie*, ed. Emma BARTONIEK = *Scriptores rerum Hungaricarum* (SRH), Bp., 1938, II, 515–527.

Tipikus ad populum sermo viszont a gyulafehérvári Batthyaneum R. I. 118. jelzetű, XV. századi sermonariumában olvasható László-napi prédikáció.¹³ A kódex Szent István- és Szent Imre-beszédeket is tartalmaz. A könyvtár magyar vonatkozású kódexeinek eredetét ismerve ezt a kéziratot is felvidéki provenienciájúnak tartjuk.¹⁴ A sermo szövegét a függelékben közöljük.

A sermo témája: *Euge serve bone et fidelis* – Jól van, derék és hű szolgám (Mt 25,21). A Máté evangéliumából vett idézet a hitvallók közös miséinek abból a példabeszédéből származik, melyben egy idegenbe készülõ ember öt, három és egy talentumot bízott szolgálóira (Mt 25,14–25). Isten derék és jó szolgálója ez alkalommal Szent László. A szerző a citátumot két részre osztja, először a derék és a hitvány szolgálóról szól, majd a hűséges és hűtlen alattvalóról. A néphez szóló prédikáció jellemzője, hogy nem elvont szellemi torna ez, hanem – a példaképállítás mellett – keményen ostromozza saját korának haszontalan szolgálóit, az urát meglopó, felelő szolgálótól a királyt kijátszó, önkényeskedő, préda nagyurakig.

Milyen tehát a jó szolga? Először is tiszta. A rossz szolga szennyes edényben, piszkos kézzel tálalja fel a jó ételt, ezzel elvéve ura étvágyát. Isten jó szolgálója bűn nélküli. Így szolgált Szent László Istennek tisztaságban: nem volt gőgös, dühödt, gyilkos, kapzsi, hanem az erények virágai ékesítették. A sermo szerkezete egyszerű, a számtalan szentírási citátum mellett egy-egy Lászlóra vonatkozó kijelentést a szent verses officiumából vett idézettel és egy legendarészlettel támaszt alá folyamatosan a prédikátor. Itt a II. Nocturnus 2. responzóriumát idézi, *Unde de eo canit ecclesia* bevezetéssel.

Másodszor: a jó szolga türelmes, elviseli urának feddéseit, veréseit. Szent László mindent elviselt, amit Isten reá és népére mért annak bűneiért. Óh jaj, de a mai szolgák: ha uruk feddi őket, visszabeszélnék, s ami még rosszabb, ők akarják urukat megnevelni.

Harmadszor: a jó szolga engedelmes. László is ilyen volt, nem magában vagy népében bízott, hanem Istenben, így tudott győzelmet aratni a pogányokon. De óh jaj, manapság a lovagok és az előkelők nem engedelmeskednek a királynak, sem a polgárok a bírának, hanem ki-ki a maga belátása szerint cselekszik, nem is beszélve az engedetlen szolgákról és szolgálóleányokról.

A második rész a hűséges szolgálóról szól, aki hű a javak kezelésében, a javak megőrzésében és megsokszorosításában. László a hűség minden kritériumának megfelelt, amint ezt a verses officiumból és a legendából vett újabb és újabb idézetek igazolják. A mai szolgák viszont lopnak. A fejedelmek és világi urak pedig nem építenek templomokat, a zsolozsma helyett klienseik az ő dicséretükre énekelnek hívságos énekeket és adnak elő haszontalanságokat. Az egykori kolostorok most rablótanyák. Az urak, ahelyett, hogy alattvalóikat megvédenék, maguk fosztják ki a

13 SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*, Szeged, 1958, 118. E helyen szeretném megköszönni Ileana Dârjănak, a könyvtár igazgatójának munkámat támogató szíves segítségét.

14 VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár*, Bp., 1899.

parasztokat. De nemcsak az urak és a szolgák között van hűtlenség, hanem a házasságokban is. A férj másutt jóllakik, kocsmában tivornyázik, felesége meg otthon éhez. A barát is csak addig barát, míg tart a pénz. Az igaz barátságot egy Valerius Maximustól kölcsönzött ókori példa illusztrálja. A terjedelmes, az egyes alosztásokat hosszan fejtegető sermo a hallgatóság valamennyi rétegéhez szólt, s természetesen népnyelven hangzott el.

A bencés rendnek nem volt prédikációs kötelezettsége. Nemrég került elő az egyetlen bencésekhez köthető prédikációfogalmazvány egy pannonhalmi oklevél hátlapján, ami jól tükrözi, hogy Szent Benedek ünnepének alkalmi szónoka mennyire nem ismerte, vagy legalábbis nem érezte magára nézve kötelezőnek a skolasztikus sermo-szerkesztés szabályait.¹⁵ Ebbe a képbe jól illik az a Szent László-sermo, amelyet Laskói Demeter iskoláskönyve őrzött meg. Holl Béla 1984-ben a magyar nyelvű verses imádság kapcsán az egész kódexet példaszerűen bemutatta,¹⁶ s mikrofilmjét is megszerezte az Akadémiai Könyvtár számára. Holl Béla meggyőző érvek alapján Laskói kéziratát a pécsváradai bencés monostori iskolához köti. A vegyes tartalmú kötetben van egy teljes szentekről szóló legendaciklus, melyből hiányoznak a magyar szentek. A legendák után olvasható egy Szent László-sermo, az ezt követő kolofon ezt a sermót is legendaként fogja fel: *Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko...* Joggal teszi ezt, mert a sermo kétharmad része a legendából átemelt, szinte szó szerinti idézet. Eredetileg sem szerzetesek számára készült prédikáció volt ez, hanem egy egyszerű szerkezetű, világiaknak szóló László-napi megemlékezés.

A thema: *Crevit Samuel et Dominus erat cum eo* (I. Sam 3,19) – Sámuel felnövekedett, s az Úr övele volt. A Lászlóra vonatkoztatott citátum kapcsán a szerző háromszor hármass felosztásban minden fontos tudnivalót elmond a szentről. Laskói nem eredeti funkciójában, sermóként választotta ki lemásolásra a szöveget, a műfaj maga itt érdektelen számára, hanem nyilvánvalóan Szent László személye foglalkoztatta. Bár Holl Béla feltételezi, hogy tanító kézikönyvet állított össze Laskói, s 1435-ben már maga is taníthatott, a szövegben nagyon sok a másolási hiba, s a nyelvi nehézségekről két magyar glossza is tanúskodik. Prédikációgyűjteményekben – gondoljunk a Gyulafehérvári sorokra vagy a Leuveni kódex magyar glosszáira – a latin sermo magyar nyelven való elmondásához nyújtanak segítséget, jelentenek emlékeztetőt a használó bejegyzései. Itt a *bubalorum* szó fölé írta be Laskói a *bial* 'bivaly' magyar megfelelőt, s a *deposita feritate* ablativus absolutus szerkezet fölé pedig, hogy *keményességét levetvén*. A lemásolt szöveget igyekezett tehát pontosan megérteni.

Különleges hely illeti meg az egész magyar prédikációirodalomban azt a Szent László-sermót, melyet a Bayerische Staatsbibliothek Clm 28.644 jelzetű, XV. századi, vegyes tartalmú, eredetileg ingolstadti kódexe őrzött meg. A László-napi beszéd a

15 MADAS Edit, *Szent Benedek a középkori magyarországi prédikáció- és legendairodalomban* = *Mons sacer 996–1996*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 369–386.

16 HOLL Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*, MKSz, 1984, 3–23.

kézirat törzsszövegéhez tartozik, ami azt jelenti, hogy korábban készült, mint a kódex, s ide csak bemásolták.

A sermo témája: *Accendit lucernam et everrit domum* (Lc 15,8) – Lámpást gyújt és kisöpri a házát. A szerző utal arra, hogy a citátum *partim vero trahitur ex bodiarnae festivitatis officio*, tehát, hogy az aznapi ünnep evangéliumának részlete. Az idézet a pünkösd utáni negyedik vasárnap evangéliumából való (Lc 15,1–10), s eredetileg arra a példabeszédbeli asszonyra vonatkozik, aki 10 drachmájából elvesztett egyet és világot gyújtva megkeresi. A sermo tehát egy olyan évben készült, amikor Szent László napja (június 27.) a pünkösd utáni negyedik vasárnapra esett. A beszédben a megszólítottak: *Reverendi patres et domini doctores*, ami egyetemi testületre utal, sőt talán olyan testületre, melyben jogászok is vannak. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy mivel az ingolstadti egyetem jogi fakultását 1472-ben alapították, a beszéd 1479. június 27-ére készült. (A következő, 1490-es év a kódex írása szempontjából már késeinek tűnik.) De ki az ünnepi szónok, aki hosszan mentegeti magát, hogy ilyen tekintélyes atyák és doktorok előtt kell szólnia, s aki beszédét *collaciunculának* nevezi? Semmiképpen nem egy prédikációs gyakorlattal rendelkező pap.¹⁷ A középkori egyetemeken az ünnepi sermókat a magisterek tartották, de minden baccalaureusnak is kellett évente egy sermót és néhány kollációt mondania. A kolláció esti prédikáció, melynek témája kötött volt, ugyanannak a bibliai citátumnak kellett lennie, mint amit a magister a délelőtti sermóhoz választott. A kolláció szerzője tehát egy olyan ifjú teológus volt, akinek pünkösd negyedik vasárnapján eszébe juthatott, hogy ez egyúttal Szent László ünnepe, s hogy az adott thema alapján róla is szólhat. Mivel Szent László ünnepét nem ülte meg az egyetemes egyház, az ifjú baccalaureus feltételezhetően magyar volt. A terjedelmes és igen színvonalas, mintegy 10 gépelt oldalt kitevő sermo László királyról néhány általános erényen túl nem sokat árul el. Jelentősége mégis nagy, mivel rövid életű egyetemeink sermo- és kolláció-terméséből semmi sem maradt ránk.

Befejezésül vegyük számba azokat az erényeket, melyek Szent Lászlót a fennmaradt sermókban következetesen jellemzik. Ezek a testi szépség és erő, a bátorság és népének hathatós védelme, a bőkezűség és az igazságosság. E nagyon is gyakorlati erényeiben rejlik népszerűségének titka is. Népszerűségét azonban nem elsősorban a fennmaradt sermók száma jelzi – 21 az elhangzott sok-sok ezerből, 21 a leírt sok százból esetleges lehet –, hanem az, hogy egy részük nem sermogyűjteményben maradt fenn, hanem alkalmi lejegyzésként. Ilyet a másik két magyar szenttel kapcsolatban nem ismerünk.

17 A bécsi egyetem magyar nemzetének patrónusa, mint ismert, Szent László király volt. Ünnepe a nációnak nagy ünnepélyességgel ülte meg. Az ünnepi hitszónokról a prokurátornak még a téli félévben gondoskodnia kellett, különben vagy magának kellett a prédikációt megtartania, vagy bírságot kellett fizetnie. (SCHRAUF Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve*, Bp., 1902, XIX.) A fenti *sermo* bécsi eredete kizárt, hiszen az nem *collaciuncula* volt, a prédikátornak elfogadott hitszónoknak kellett lennie, akinek egy nációnak nemzeti ünnepén a nemzeti szentről hangsúlyozottan kellett megemlékeznie.

Függelék

1. Középkori Szent László-sermők

Órzási hely	Kora	Sermők száma	Incipit	Kiadás
„Pécsi beszédek”, München, Staatsbibl. Cln 22.363b, ff. 52v–53v, 53v–54r.	A kódex XIV–XV. sz. fordulójára, a sermők XIII. sz. vége.	2	Orietur in diebus eius iusticia ... (Ps. 71,7). Beatus rex Ladislaus pietate rex serenus ... Lux orta est iusto ... (Ps. 96,11). Quemadmodum salvator noster ...	<i>Sermones compilati in studio generalis Quinquagesiensis in regno Ung.</i> , ed. E. PETROVICH, P. L. TIMKOVICS, Bp., 1993, 169–174.
Heiligenkreuz, Cod. 292, ff. 16v–17v, 17v–19r, 19r–v, 23v–24v.	A kódex XIV. sz. első fele, a sermők közül a második és a harmadik a „Pécsi beszédek” sermőivel azonos, az első és a negyedik pedig annak eredeti corpusához tartozott.	4	Similis factus est leoni ... (I Mac. 3,4). Conveniens est comparatio leonis ad regem ... Orietur in diebus eius iusticia ... (Ps. 71,7). Beatus rex Ladislaus pietate rex serenus ... Lux orta est iusto ... (Ps. 96,11). Quemadmodum salvator noster ... Misericordia et veritas custodiunt regem ... (Prov. 20,22). Proposita auctoritas quantum ad litteram habetur ...	MADAS E., <i>A középkori magyarországi prédikációirodalom forrása</i> , kandidáusi értekezés kézírata, Bp., 1992, 85–112.
Benedek váradi püspök beszédei? Wien, Österreichische Nationalbibl. Cod. 1062, ff. 110r–v, 11r, 117r.	XIII. sz. vége vagy XIV. sz.	2	Beata terra cuius rex nobilis est (Sir. 10,17). Verba proposita sunt in Eccles. X. c. in quibus tria aguntur ... Beata terra cuius rex nobilis est (Sir. 10,17). Beata lingua que nunquam nisi de Deo ...	LUKCSICS P., <i>Szent László ismeretlen legendája</i> , Bp., 1930, 30–35.
Wien, Österreichische Nationalbibl. Cod. 1369.	XIV. sz.	1	Rex sapiens stabilimentum populi sui est (Sap. 6,26). In verbis istis sanctus Ladislaus a duobus commendatur ...	Kiad. nincs. Ism. VIZKELETY A., <i>Ismeretlen forrás Arpád-házi szerények bagolyfűjében = Tudományok a középkori magyar könyvtárról</i> , szerk. NAGY L., Bp., 1989, 345–358.
Vatikán, Vat. Lat. 1158, ff. 1v–2v.	XIV. sz.	2	Crevit Samuel et Dominus erat cum eo (I Reg. 3,19). Verba proposita sunt dicta de Samuele ... Ecce vir dominabitur populo meo (I Reg. 9,17). Hec scribantur I ^o Reg. IX et ad litteram dicta sunt ...	–
Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. I. 105. Sermo 30.	XIV/XV. sz.	1		–

Őrzési hely	Kora	Számok száma	Incipit	Kiadás
Gyulafehérvár, Bathyanaeum, R. I. 113, ff. 116r–119r.	XV. sz.	1	Quis est hic et laudabimus eum ... (Eccles. 31,9). Legitur Reg. 12 quod mater Salomonis ...	–
Gyulafehérvár, Bathyanaeum, R. I. 118, ff. 272v–276r.	XV. sz. vége	1	Euge serve bone et fidelis (Mat. 25,21). Videmus quod ut convenienter boni servi ...	A jelen tanulmány függelékében.
Laskói Demeter kódex Šibenik, ferences kolostor, Cod. 10, ff. 186r–188r.	1435	1	Crevit Samuel et Dominus erat cum eo (I Sam. 3,19). In his verbis propositis beatus Ladislaus ...	A jelen tanulmány függelékében.
München, Staatsbibl. Clm 28.644.	1479?	1	Accendit lucernam et everrit domum (Luc. 15,8). Partim vero trahitur ex hodierna festivitatis ...	–
Temesvár Pelbárt, <i>Pomerium sermonum de sanctis. Pars estivalis</i> , sermones 14–17.	1490 k.	4	Iustum deus Dominus ... (Sap. 10,10). Quibus verbis docentur ... Beata terra cuius rex nobilis est (Sir. 10,17). Sicut quippe Lyra dicit ... Sit Dominus Deus benedictus ... (II Paralip. 9,8). Verba ista dixit ad literam regina Saba ... Profectus rex vadens ... (II Samuel 5,10). Quamvis hec verba litteraliter dicantur de David ...	Pelbartus de THEMESVÁR, <i>Sermones Pomerii de sanctis</i> , Hagenau, 1499. etc.
Érdy-kódex OSZK, MNy 9, ff. 387–394.	1526 k.	1	Igazat visel Úr Isten igyenes utakon ... (Sap. 10,10). Úr Istenben szerelmes atyámfiai, jóllehet ez szent epizod-labeli ...	<i>Nyelvemtőlár</i> , 5. Bp., 1876, 71–81.

2. Prédikáció Szent Lászlóról Laskói Demeter kódexében

(f. 186r) **Crevit Samuel et Dominus erat cum eo** I Regis III^o(19). In hiis verbis propositis beatus Ladizlaus commendatur a virtutis¹ habundancia, cum dicit **Crevit**, a persone reverencia, cum addit **Samuel**, a sanctitatis excellencia, cum immediate subiungit² **et Dominus erat cum eo**.

Primo – inquam – commendatur a virtutis habundancia,³ cum dicit **Crevit**. Crevit autem beatus Ladizlaus tripliciter.

Primo corporali pulchritudine sive fortitudine, ut merito de ipso dicitur illud prima Regis VIII° (recte: 9,2) *Erat – inquit – Saul electus et bonus, et non erat vir de filiis Israel melior illo. Ab humero enim et sursum eminebat super omnem populum. Fuit enim ipse nimium fortis et visu desiderabilis, secundum leonem magnas habens extremitates. Statura⁴ procerus ceteris hominibus ab humero et sursum eminens, ita quod exuberante in ipso donorum plenitudine⁵ ipsa quoque species corporis imperio dignum declararet.*⁶

Crevit secundo in doni sive dati multitudine, ita ut dicere possit id I^o Paralipomenon XXIX,(3) *Argentum et aurum do in templum Dei mei. Omnes enim ecclesie et monasteria regalia sive a quocumque fundata elemosinis eius et denariis sunt locupletata. Unde usque in hodiernum diem elemosinas eius narrat omnis ecclesia Hungarorum.*⁷

Crevit tercio in martiri[i] desiderio sive fervore revolvens illud Matth. X,(38) *Qui non accipit crucem suam* etc. Unde habetur in legenda sua, quod (f. 186v) *Ierosolimam se iturum voverat, ut ubi sanguis domini nostri Iesu Christi fusus est, ubi et ipse sanguine suo contra inimicos Christi dimicaret. Quem duces Francorum et Almanorum, qui in terram sanctorum cum exercitu erant profecturi, omnes pariter regem Ladizlaum dignum ducem ac preceptorem sibi perficere concorditer disposerunt. Sed interim urgente necessitate beatus rex Ladizlaus contra Bohemos in expeditionem est profectus. Ibique repentina egritudine correptus convocatis regni principibus indicavit dissolutionem imminere, et accepto corpore et sanguine domini nostri Iesu Christi, migravit ad Dominum angelis currum suum vallantibus.*⁸

Secundo commendatur in verbis premissis a persone reverencia, cum dicitur **Samuel**. Nam Samuelis persona fuit reverenda, quia propheta de eo extitit, et Dominus locutus est ei ex gracia spirituali, unde interpretatur audiens Deum. Et

1 Laskói nem tudta értelmezni az *a virtutis* írásképet a forrásszövegben, először *aterbust*, majd *vibt* írt. A szót későbbi előfordulása alapján rekonstruáltuk.

2 A kéziratban *subiungi*.

3 A kéziratban *a vitrute* és *a habundancia*.

4 A kéziratban *statuta*.

5 A kéziratban *plenitudine*.

6 A László-legendából vett idézeteket aláhúzással emeljük ki. Az eltérések jelölése nélkül hivatkozunk a kritikai kiadásra. SRH, II, 517, 17–21.

7 SRH, II, 519, 8–12.

8 SRH, II, 521, 12–24 és 522, 1–9 CAB.

beatus Ladizlaus persona ubique fuit reverenda, quia rex [erat] et Deum audivit. Tripliciter audivit enim: in compassione⁹ proximorum, in rectitudine iudiciorum¹⁰ et in continuacione oracionum.

Audivit – inquam – in compassione proximorum eis miserando, in mente habens illud Luce VI,(36) *Estote misericordes*. Attendens et timens illud Proverbiorum XXVIII° (27) *Qui dat pauperi non indigebit, qui autem despicit deprecantem penuriam sustinebit*. Unde legitur in legenda sua: Erat copiosus in misericordia, longanimis in paciencia, pietate plenus, consolator afflictorum, sublevator oppressorum, pius pater omnium.¹¹ Unde propter nimiam quam habebat pietatem mutato nomine ab omni gente sua pius rex vocabatur.¹² O quante pietatis rex iste sanctus, eius – ut legitur – mortem planxit universa multitudo Hungarorum, clerus et populus continuo trium annorum spacio in vestibis lugubribus, coreas non duxerunt et omnia genera musicorum intra tempus luctus siluerunt.¹³

Secundo audivit Dominum in rectitudine iudiciorum¹⁴ audiens illud Sapientis primo (1) *Diligite iusticiam, qui iudicatis terram*. Advertens illud Proverbiorum primo (recte: 29,14) *Rex qui iudicat in veritate pauperes, tronus eius in veritate firmabitur*. Et ideo ipse esurivit et sitiivit iusticiam, ut ad eternam (f. 187r) perveniret gloriam. Et eciam in exaudiendis iudiciis¹⁵ non tam iudicare quam iudicari sibi que magis terribile iudicium imminere credebatur, quam hiis qui ab eo¹⁶ iudicabantur. Et ideo talem se misericordem erga subditos ostendit, ut ab eis plus amaretur quam timeretur.¹⁷ quod utique summe decet reges et omnes presides.

Tercio et ultimo audivit Deum in continuacione oracionum iuxta illud Luce XII° (recte: 22,46) *Orate, ne intretis in temptationem*, quod dicit, qui non vacat oracioni, exponit se temptationi. Et ideo continuus fuit in oracione et si nocturnis vigiliis et prolixioribus oracionibus ipsum fatigari contigisset, non delicatum thori petebat, sed in exedris¹⁸ ecclesiarum paululum pausabat. Quadam vero nocte ecclesiam Varadi-nensem ingressus ut oraret, et cubicularius quidam foris expectans pre nimia mora tedio¹⁹ affectus surgens intro respexit, vidensque dominum suum glorificato corpore sursum mirabiliter in aere elevari.²⁰ Iam enim pregustaverat, quod dicit Apostolus (Philip. 3,20) *Salvatores expectamus* etc. Bene fuit inflammata hic eius oracio, que ipsum sic elvaverat et glorificaverat.

9 A kéziratban: *compassionem, rectitudinem, continuacionem*.

10 A kéziratban *Iudeorum*.

11 SRH, II, 517, 9–13.

12 SRH, II, 519, 4–5.

13 SRH, II, 522, 11–20.

14 A kéziratban *iudicorum*.

15 A kéziratban *iudicis*.

16 A kéziratban *abtus*.

17 SRH, II, 518, 24–519, 1.

18 A szó fölött olvashatatlan glossza.

19 A kéziratban *tegro*.

20 SRH, II, 519, 16–520, 1.

Tercium in verbis auditis commendatur a sanctitatis excellencia, igitur **et Dominus erat cum eo.**

Fuit enim Dominus cum eo populum esurientem reficiens. Verum apte de ipso dici potest illud Johannis X^o(14) *Ego sum pastor* etc. Beatus namque Ladizlaus animam suam posuit pro omnibus suis per devotam oracionem secundum illud (Sap. 18,21) *Properans ego homo sine querella deprecari populo* etc. Legitur, quadam vice latrunculi Bisennorum confinia Hungarorum invadentes viros ac mulieres adduxerunt. Quo tempore cum exercitu persequens venit in solitudinem magnam, ibique quid manducarent non habebant. Dum autem fame periclitaretur²¹ exercitus, avulsus est ipse ab eis seorsum in oracione positus imploravit misericordiam Dei, ut qui quondam filios Israel manna pluens paveat.²² christianum populum fame perire non sineret. Cumque ab oracione surgeret, ecce grex cervorum et buballorum²³ obviavit ei, et cum ipso in medium exercitus deposita feritate²⁴ venit. (f. 187v) Tulit ergo ex animalibus unusquisque quantum voluit glorificantes et laudantes Deum in sancto suo, per quem talem misericordiam fuerant consecuti.²⁵

Fuit et secundo Dominus cum eo per ipsum iustum ab impio expiendus iuxta illud Proverbiorum XI,(8) *Iustus de angustia liberatus et traditur impius pro eo.* Legitur enim quod ipse adhuc vivens cuidam nobili suo scutellam auream dederat, quam idem nobilis in morte suo filio reliquit. Qui miseria sibi incurrente²⁶ in egestate²⁷ tandem scutellam sibi a patre suo relictam vendere compulsus cuidam comiti venalem exposuit. Quam²⁸ ille oculo cupido et insaciabili intuens suam fuisse et sibi furtim ablatam esse constanter asseruit, et asserere non erubuit. Hec autem causa cum a rege Stephano²⁹ episcopo Varadiensi commissa fuisset lterminalnda (?) divina inspirante sic se iudicatum (!), quod predicta scutella super tumultum beati Ladislai poneretur, ut alter eorum, qui de sua potius persuasus ?, iusticia, ad eam fiducialiter accederet levaturus. Quod audiens avaricie filius, dum lirlreverenter (?) ausus sit, temerario accessisset ad tumultum, divina damnatus iusticia subito cecidit, et neminem penitus agnoscebat. Quod alter videns suam sibi iusticiam reddetur vas predictum illesus accepit.³⁰ O Domine, si sic fieret omnibus falsis testibus et calumniantibus, non ita defacili current contra iustum.

Tercio eciam fuit Dominus cum beato Ladizlao ipsum ad locum electum angelico ministerio deducens iuxta illud Sap. X,(10) *Iustum deduxit per vias rectas* etc. Cum fideles sui post mortem suam corpus suum Albam deferrent, pro temporis gravamine

21 A kéziratban *periclitarentur*.

22 A kéziratban *paveatur*.

23 Felette glossza, a szó magyar jelentése: *bial*.

24 Felette magyar glossza, az ablativus absolutus fordítása: *kemensegetb leuetven*.

25 SRH, II, 520, 5–521, 17.

26 A kéziratban *incruente*.

27 A kéziratban *in Egija*.

28 A kéziratban *quem*.

29 A kéziratban *sancto*.

30 SRH, II, 524, 30–525, 6 és 32–33. A kódex szövege erősen eltér a legendától. Néhány szó a mikrofilmen sajnos nem látható.

ecce ipsis dormientibus, currus in quo fuerat corpus suum positum sine veccione alicuius animalis recto itinere Varadinum, ubi sibi sanctus sepulturam elegerat, ferebatur. Evigilantes autem et non invenientes contristati valde ceperunt per loca discurrere, et invenerunt currum Varadinum ultro currentem. Videntes itaque miraculum, [quod corpus] beati confessoris [ad locus], quod ipse elegerat (f. 188r) divinitus deferatur.³¹ Deo gracias agentes laudaverunt nomen Domini³² et sancti Ladizlai.³³ Tunc adimpletum est Sap. V¹⁰(21)³⁴ Ibunt directe promissiones, et ad certum locum deducunt illum. Dominus Deus noster et nos inducat cum illo ad regnum celorum etc.

3. Szent László-sermo a gyulafehérvári R. I. 118. jelzetű kódexben

(f. 272v = CCLXXXIIIv) **Euge serve bone et fidelis** Math. 25,(21). Videmus, quod ut convenienter boni servi bonis serviunt dominis, et (f. 273r = CCLXXXIVr) mali malis. Cuius ratio potest esse illud Sapientis Eccli. 13,(19–20) *Omne animal diligit simile sibi. Omnis caro simili sibi coniungitur, et omnis homo simili sui sociabitur.* Hec ibi. Hinc est, quod proverbialiter dicitur: *Qualis dominus, qualis et servus.* Et metrista: *Hic est et erit similis similem sibi querit.* Constat autem, quod pro dolor, multi sunt homines, qui spernentes Dominum dominancium, et optimum Deum, serviunt dyabolo implentes voluntatem eiusdem, et in viis eius ambulantes, qui non solum servi dyaboli, sed et efficiuntur servi peccati. Joh. 8,(34) *Qui facit peccatum* etc. De hiis conqueritur Dominus Isaiae 1,(2–4) *Filios enutrivit et exaltavi, ipsi autem spreverunt me. Cognovit bos* etc. usque *abalienati sunt retrorsum.* Et de hiis, qui renuunt servire Deo et serviunt dyabolo, dicit Sapiens Proverbiorum 1,(24–31) dicit Dominus: *Quia vocavi et remistis. Extendi* etc. Usque *suis consiliis saturabuntur.* Tales etiam servi dyaboli recipient premium in die iudicii, cum considerabunt, quod male servierunt, et dolebunt iuxta illud Sap. 5,(6–9) *Erravimus a via veritatis, et lux iusticie non luxit nobis, et sol intelligencie non est ortus nobis. Lassati sumus in via iniquitatis et perdicionis, et ambulavimus vias difficiles, viam autem Domini ignoravimus. Sed quid nobis profuit superbia* etc. usque *transierunt sicut umbra.* Qui autem spernentes consilium et vocationem dyaboli Deo fideliter serviunt voluntatem eius perficiendo et mandata eius servando, eternam habebunt mercedem. Iuxta illud Sap. 5,(16–17) *Iusti autem in perpetuum vivent, et apud Dominum est merces eorum, et cogitacio eorum apud Altissimum. Ideo accipient [regnum] decoris, et diadema speciei de manu Domini, quoniam dextera sua teget eos, et brachio suo defendet eos. Hii in paucis vexati, in multis bene disponentur.* Sap. 3,(5). Talis enim fuit beatus rex

³¹ A kéziratban: *deferantur.*

³² SRH, II, 522, 20–523, 21.

³³ A kéziratban *sancto Ladislao.*

³⁴ A bibliai hely a margón újra ki van írva, a szövegben ugyanis olvashatatlan. Az idézet nem szó szerinti.

Ladislaus, qui spretis suggestionibus dyaboli maluit servire Deo, quam dyabolo. Ideo etiam ab Altissimo premium meruit accipere. Nam perpendens illud Sap. 3,(15) *Bonorum laborum gloriosus est fructus*, in multis operibus bonis Domino suo studuit complacere. Unde de eo canit ecclesia: *Domine hic operatus est iusticiam, et confirmatus in gracia, et nunc in superno solio, in sanctorum tripudio felici gaudet gaudio*³⁵. Hinc est, quod merito de eo dicit Dominus: **Euge serve bone** etc. In quibus verbis duobus commendatur. Primo in servicii bonitate, (f. 273v = CCLXXXIVv) ibi: **Euge serve bone**. Secundo in obsequii fidelitate, ibi: **et fidelis**.

Quantum ad primum notandum, quod bonitas servi constitit in tribus. Primo in mundicia et honestate. Si enim servus alicuius bonum ferculum in vase immundo et manibus immundis portaret, displiceret domino, quantumcumque nobile et bonum esset ferculum. Sic quicumque servitium aliquod Deo offerre voluerit, sit mundus et immunis a labe peccati mortalis. Nam quantumcumque ministerium bonum vel servitium offerre Deo manibus pollutis mortali peccato non placet Deo teste Apostolo ad Titum 1,(15) *Omnia munda mundis, conquinatis autem et infidelibus nihil mundum, sed inquinata sunt eorum et mens et consciencia*. Et idem ibidem ante verba predicta (1,7–8) *Oportet enim episcopum esse sine crimine, sicut Dei dispensatorem non superbum, non iracundum, non violentem, non percussorem, non turpis lucri cupidum, sed hospitalem, benignum, sobrium, iustum, sanctum, continentem*. Luce 1,(74–75) *Ut sine timore de manu inimicorum nostrorum liberati serviamus illi. In sanctitate* etc. Taliter sibi servivit beatus Ladislaus in sanctitate et in mundicia. Nam non superbie, iracundie vicio fuit pollutus, nec percussor, nec turpis lucri cupidus, sed virtutum floribus ornatus. Unde de eo canit ecclesia: *Hunc circumdat virtus et misericordia, osculatur caritas simul cum iusticia*³⁶. Et in legenda dicitur: *Erat enim copiosus in misericordia, longanimis in paciencia, pietate rex serenus, gratarum donis plenus cultor iusticie, patronus iusticie*³⁷.

Secundo bonitas servi constitit in paciencia, ita quod sit paciens ad sustinendam correccionem domini sui, verba et aliquando verbera. Nam sicut signum malicie est, quando quis non vult corrigi, sic etiam signum bonitatis est, quando quis suscipit pacienter correcciones. Proverb. 15,(12) *Non amat pestilens eum, qui corripit*. Et Proverb. 9,(7–9) *Qui arguit impium, generat sibi maculam. Noli arguere derisorem, ne oderit te. Argue sapientem et diliget te, edoce iustum et festinabit accipere*. Signum bonitatis est, qui pacienter sustinet correccionis tribulaciones, quas Deus permittit propter peccata. Talis fuit sanctus Ladislaus, qui pacienter sustinuit omnia, que Deus permisit super eum et populum suum pro peccatis populi sui. Attendebat autem ad illud, quod scribitur Act. 14,(21) *Per multas tribulaciones oportet nos intrare in regnum celorum*. Et illud Apoc. 3,(19) quod ut dicit Deus *Ego quos amo, arguo et castigo*. Sed proch dolor, iam nostris temporibus pauci sunt servi (f. 274r = CCLXXXVr) et ancille, que suscipiunt correcciones a dominis vel dominabus suis.

35 A Szent László officium 7. antifónája. *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, ed. Josephus DANKÓ, Bp., 1893 (a továbbiakban: DANKÓ), 179.

36 A Szent László officium 5. responzóriuma. DANKÓ 179.

37 SRH II, 517, 9–11.

Sed si dominus loquitur verbis, ipsi multa plura, et quod peius est, dominos volunt corrigere, et non a dominis corrigi, sed quales ipsi nunc sunt suis dominis, tales habebunt servos ipsi, iuxta illud Senece in Proverbiis *Ab alio exspectes, quod alteri feceris*³⁸.

Tercio bonitas servi constitit in obediencia. Ita quod domino sit obediens in omnibus, que suo competunt servicio seu officio. Omnes ergo volentes esse boni servitores Dei, sint obediens servando mandata et precepta ipsius. Eccli. 15,(16) *Si volueris mandata conservare, conservabunt te in perpetuum*. O quam enorme viciū inobediencia, per quam angelus perdidit divinum officium seu celum, Adam paradisum, Saul regnum, Salomon amorem. Obediencia enim operat pacem. Ex quo enim Deo non obedimus, et mandata eius non servamus, ideo pacem non habemus. Audi, quid dicit Dominus per Isaia, Isaie 48,(18–19, 22) *Utinam attendisses mandata mea, facta fuisset quasi flumen pax tua, et iusticia tua sicut gurgites maris. Et fuisset quasi arena semen tuum et stirps uteri tui ut lapilli eius, non interisset et non fuisset attritum nomen eius a facie mea. Non est pax impiis, dicit Dominus*. Hec ibi. Si autem teneremus obediencia perficiendo mandata eius, sine dubio Dominus nos exaudiret, et pacem tribueret. Nam querat homo consilium quomodo vult, congreget exercitum, et faciat, quid vult, nisi Deus dederit pacem, nequaquam habebimus. Isaie 45,(6) *Ego dominus et non est alter formans lucem et creans tenebras faciens pacem*. Deutero. 32,(39) *Videte quod ego sum solus, et non sit alius deus preter me. Ego occidam et ego vivere faciam, percutiam et ego sanabo, et non est qui de manu mea possit eruere*. Ergo sine dubio ipse solus est, qui nobis potest dare pacem, ut testatur sancta noster ecclesia dicens: *Da pacem Domine in diebus nostris quia* etc.³⁹ Ad ipsum ergo habemus refugium, non confidamus in consiliis nostris vel potencia nostra aut multitudine. *Nam non exercitus in multitudine belli victoria est, sed fortitudo de celo est* I Mach 3,(19). Taliter fecit sanctus Ladislaus, qui in omnibus mandatis Deo obedivit, non in se vel in populo suo confidens, sed in Deo. Unde eciam victoriam contra inimicos scilicet paganos obtinuit. Sed pro dolor, iam obediencia parum curatur tam inter spirituales quam seculares. Milites et alii nobiles non obediunt regibus, cives iudicibus, sed quilibet sue opinionis est et estimacionis. (f. 274v = CCLXXXVv) Iam servi et ancille minime obediunt dominis. Si enim dominus iubet hoc fieri, ipsi aliud faciunt, non opera secundum voluntatem domini, sed secundum eorum beneplacitum perficiunt. Nichilominus precium eorum integerrime habere volunt, non curantes quomodo meruerunt etc.

Dixi secundo commendatur beatus Ladislaus in obsequii fidelitate. Unde notandum, quod felicitas servi precipue constitit in tribus. Primo in bonorum dispensacione, secundo in bonorum conservacione, tercio in bonorum multiplicacione.

Primo dixi in bonorum seu rerum dispensacione. Ita quod servus fideliter accepta a domino dispenset non mutiliter dispendet aut anichilet, det quibus debet

³⁸ Publilius Syrus = Seneca ep. 94,43.

³⁹ Antifóna de Machabaeis, vö. *Corpus antiphonarum officii*, ed. Renatus Joannes HESBERT, III, Roma, 1968, 2090.

et quando debet secundum commissionem domini sui. Talis servus fuit beatus Ladislaus, qui bona a Deo sibi commissa fideliter dispensavit. Primo quinque sensus corporis sui ad laudem Dei textit. Demum secundum intellectum sibi a Deo collatum regnum fideliter gubernavit, populum suum ad iusticiam faciendam ammonuit, pauperibus eciam largissime elemosinas tribuit. Unde de eo canitur: *Afflictorum portans onus et ad omne pium pronus*⁴⁰. Et in legenda dicitur: *Consolator afflictorum et sublevator oppressorum, miserator [orphanorum], pius pater pupillorum, miserorum et inopum necessitatibus miserie visceribus subveniebat*⁴¹. Unde *omnes ecclesie et monasteria regalia elemosinis eius sunt locupletata, duos quoque episcopatus ordinat et regia largitate locupletavit*⁴². Ecce fideliter dona Dei dispensavit. Sed Apostolus dicit I Cor. 4,(2) *Hic iam queritur inter dispensatores, ut fidelis quis inveniatur*. Sed timendum est, et proch dolor verum est, quod pauci nunc sunt fideles dispensatores dominorum suorum, pauci eciam fideles servi dominis suis. Iam quilibet querit commodum suum, quomodo sibi in dispensacione acquirere possit amicos de mammona iniquitatis, dando illis quibus non debuit dare, et abstrahendo hiis, quibus esset dandum. Sed timeant tales, ut dicetur illis in diebus novissimis: *Redde rationem villicacionis tue* (Luc. 16,2), et non potentes rationem dare mittentur in carceres perpetuos.

Secundo fidelitas servi constitit in domini sui rerum vel bonorum conservacione. Nam fidelis servus tenetur bona domini sui conservare et custodire. Ita quod non destruantur et non subtrahantur. Talis fuit sanctus Ladislaus, qui populum (f. 275r = CCLXXXVIr) suum sibi commissum a Domino secundum possibilitatem suam diligentissime conservavit viriliter repellendo vastatores sue provincie, et regni sibi a Domino Deo collati. Sic et animam suam ad Deo sibi commissam in virtutibus custodivit, ne ab hostibus bonis spiritualibus spoliaretur, et eam mundam et virtutibus plenam Domino suo reddidit. Sic similiter quilibet christianus animam suam, que est templum Dei custodire debet, ne in ea habitet diabolus per peccatum. Quia qui castrum domini sibi commissum sine licencia domini hostibus traderet, infidelis esset et reus mortis. Sic qui animam suam, in qua Deus habitare debet per suam gratiam, tradit per peccatum ipsi dyabolo, est infidelis et dignus morte. Quia *stipendia peccati mors*, ut dicit Apostolus ad Rom. 6,(23). Sed proch dolor, iam servi non solum Deo infideles sunt, sed et dominis temporalibus, quorum bona ab eisdem custodire data sunt, non solum non conservant et ab aliis custodiunt, sed ipsimet furantur et aliis tribuunt, non curantes facere contra mandatum Dei, cum tamen nec elemosynam facere habent servi de bonis dominorum sine eorum voluntate, a maiori aliquid leccatoribus vel leccatricibus dare. Sciant tales quod *peccatum eis non dimittitur, nisi ablatum restituatur*, ut dicit Augustinus Et de. re iuris li. 6.

Tertio fidelitas servi constitit in domini sui bonorum multiplicacione. Nam fidelis servus est, qui laboribus suis aut negociis domini sui multiplicat, et non minuit. Talis

40 Verzus a Szent László officium vesperásában. DANKÓ 174.

41 SRH II, 517, 11–14.

42 SRH II, 519, 9–13.

fuit beatus Ladislaus, qui bona Domini Dei sui videlicet tam spiritualium, quam secularium secundum suam possibilitatem augmentavit. Nam monasteria spiritualium ab aliis fundata elemosinis dotavit, et cultum divinum augmentavit. Non sicut nunc per negligenciam principum et dominorum secularium cultus divinus diminuitur. Nam ubi quondam horas canonicas ad laudem Dei decantaverunt, ibi nunc clientes ad laudem dyaboli vanitates canunt et dictant nequicias. Ubi quondam tractabatur de salute animarum, ibi nunc tractatur de periculo et dampnacione earumdem. Ubi quondam monachi et Dei servitores, ibi nunc vispiliones et raptores. Ubi quondam monasterium, ibi nunc fortalicium, de domibus Dei nunc facte sunt et spoliaciones et ut spelunce ipsorum latronum. (f. 275v = CCLXXXVIr) De quibus omnibus dabunt rationem omnes principes seculares, qui ecclesiam deberent defendere et non faciunt, et in vanum a rusticis questum recipiunt et census. Et quod peius est, non solum principes et nobiles non abstant latronibus, aut subditos non defendunt, sed soli ipsi tyrannidem in suos ostendunt, et socii latronum existunt et complices. Ita quod iam impletur illud Isaie 1,(21–23) *Quomodo facta est meretrix civitas fidelis, plena iudicii? Iusticia habitavit in ea, nunc autem homicide. Argentum tuum versum est in scoriam, vinum tuum mixtum est aqua. Principes tui infideles, socii furum, omnes diligunt munera, sequuntur retributiones. Pupillo non iudicant, et causa vidue non ingreditur ad eos.* Hec omnia Isaie I et Ezech. 22,(27) *Principes eius in medio eius, lupi rapientes predam ad effundendum sanguinem, ad perdendas animas.* Eciam, karissimi, nunc non inveniuntur multi servi fideles, qui bona dominorum suorum multiplicant, sed magis minorant non laborantes fideliter dominis bona anichilantes. Unde bene dicitur Proverb. 20,(6) *Virum autem fidelem quis inveniet.* Iam enim non solum inter servum et dominum est infidelitas, sed eciam inter virum et uxorem, inter amicum et amicum, inter patrem et filium, inter fratrem et fratrem. Coniunges enim, proch dolor, fidem matrimonii violant adulterando, bona eorum inequaliter consummendo. Vir interdum pane et ferculis aliis saturatur, et vino potuque inebriatur. Uxor vero fame et siti quassatur, et econverso. Namque uxor acquirit vir[um] in taberna consumentem. Inter amicos autem tam diu durat amicitia, quamdiu fortuna et pecunia. Deficiente pecunia defidit et amicitia. Unde Innocentis III de vilitate humane condicionis: *Cum fueris felix, multos numerabis amicos. Tempora si fuerint nubila, solus eris*⁴³. Iam non sunt ita fideles amici, sicut fuerunt Samon et Pitras⁴⁴, de quibus recitat Valerius Li. 4, c. 7.⁴⁵ *Quod tam fidelem inter se amicitiam contraxerunt, ut cum alterum ex hiis Dionysius interficere vellet, atque ille tempus ab eo, priusquam periret, domum profectus res suas ordinaret, impetrasset. Alter ob fidem se tiranno pro reditu alterius dare non dubitavit, mortique caput suum subiecerat, cui vivere licebat. Appropinquante igitur die (f. 276r = CCLXXXVIIr) statuta nec illo redeunte, unusquisque stultissime tam temerarium sponsorem dampnabat. Cui Dyonisius: Fatue obligasti. Cui ille: Ymmo sapienter, quia malo mori pro amico,*

⁴³ Ovidius, *Tristia*, I,9,5–6.

⁴⁴ A Valerius-féle szövegben Damon és Phintias.

⁴⁵ Valerius Maximus, *Factorum dictorumque memorabilium libri*, lib. 4, cap. 7.

quam vivere sine amico. Eodem autem momento et hora statutis a Dyonisio sententia super illum datur. Et cum duceretur ad decollandum, alter supervenit, et ad locum cucurrit dicens: Ego debeo mori et non tu. Que quidem res adducta ad Dyonisium miratus amborum fidem eis pepercit mortem. Insuper eos rogavit, ut se in societatem amicicie eorum tertium reciperent. Si ergo Dyonisius pepercit istis mortem propter eorum amiciciam et fidelitatem, quanto magis Deus nobis parcat mortem eternam, si invicem diligemus et fidelitatem tenebimus, ut sanctus Ladislaus cum suo proposito, ut patet in legenda.

SARBAK GÁBOR
Gyöngyösi Gergely prológiusai

Gyöngyösi Gergely (1472–1532) pálos generális perjel és rendtörténetíró munkásságát tanulmányozva nemcsak a pálosok történetére vonatkozóan nyerhetünk értékes adatokat, hanem az irodalom szemszögéből elemezve műveit, alkotójuk műveltségéről, és az e műveltséget lehetővé tévő rendi háttéréről alkothatunk pontosabb képet. Szerzőnk irodalmi műveltségének megállapítására alkalmas eszköz lehet műveinek stilisztikai, nyelvi elemzése, vagy a bennük olvasható idézetanyag feldolgozása. Gyöngyösi történeti munkájának és a pálos rend irányítását segítő írásainak egésze helyett most kiemelkedően fontos részletükkel: a művek bevezetéseivel kell behatóbban foglalkoznunk.

A prológiusokkal és a prológiusokban kötelezően alkalmazott toposzokkal, másképp *locus communis*okkal, nagy és kiterjedt szakirodalom foglalkozik, régebbiről E. R. Curtius¹ munkásságát kell kiemelni és utána H. Lausberg² már klasszikusnak mondható könyveit. Hogy röviden és tömören, lemondva sok lehetséges példáról, érzékeltesük a „közhely” lényegét, Cicerót hívjuk segítségül: *argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communes nominamus*³, vagyis azokat az argumentumokat (bizonyítékokat, érveket) nevezzük közhelyeknek, amelyeket sokféle ügyben, sokféle tárgyban fel tudunk használni mondanivalónk díszítésére, érvelésünk hatásosabbá tételére. Tehát a toposzban a törvényszéki beszéd, vagy egyre inkább haladva a középkor felé, bármely írásmű elkészítésének segédeszkö-

1 E. R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948 (a továbbiakban: CURTIUS). Különösen a 4. és 5. fejezet (*Rhetorik, Topik*), melyek közül az első magyarul MOLNÁR Andrea fordításában olvasható: Pompeji (Szeged), 1991/2, 97–125.

2 H. LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I–II, München, 1960; Uő., *Elemente der literarischen Rhetorik: Eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie*, München, 1963². – A magyar irodalom vonatkozásában haszonnal forgatható: SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

3 CICERO Inv. 2,15,48.

zére ismerünk⁴. A bevezetők gyakori középkori elnevezései: *prooemium*, *exordium*, *principium*, *prologus*, *epistula*, *argumentum*, már nem utalnak az antikvitásban betöltött, esetenként eltérő szerepükre. Céljuk végeredményben azonos maradt mind az antikvitásban, mind a középkorban (és ma is): *Principium est, cum statim auditoris animum nobis idoneum reddimus ad audiendum. Id ita sumitur, ut attentos, ut dociles, ut benivolos auditores habere possimus*⁵. A bevezetőkben szinte kötelezően alkalmazott toposzok (Curtius kifejezésével: Exordialtopik) a szerző tehetségének elégtelenségét, a vállalt munka nagyságát hangsúlyozzák, kérve az olvasók jóindulatát (*captatio benevolentiae*). Tartalmilag a műre, létrejöttére, szerzőjére és megrendelőjére vagy címzettjére vonatkozó fontos ismereteket várunk a bevezetőtől. Gyöngyösínél betöltött szerepe miatt fontos utalni az egyes bibliai könyveket megelőző ismertetésekre (*argumentum*, *prologus*), amelyeket a latin *Vulgata*-kiadásokban a XVI. századdal bezárólag⁶ meg lehetett találni, és ezek szerzői között kiemelt helyen kell említeni Hieronymust, mint az antik hagyománynak a humanizmus korában egyre nagyobb tekintélyű közvetítőjét.

Miért éppen Gyöngyösi Gergellyel foglalkozunk? Azért, mert a XVI. század második évtizedét megelőzően nem ismerünk sem történeti, sem irodalmi alkotást pálos szerzőtől⁷. Gyöngyösi jelentős kortársa Hadnagy Bálint, akinek 1511-ben Velencében kiadott *Vita divi Pauli*ja inkább szöveggyűjteménynek felel meg, irodalmi igényességgel megfogalmazott prologus nem található benne⁸. Gyöngyösi *Vitae fratrum*a pedig csak művek címeit vagy témáit őrizte meg számunkra, egy kivétellel, amikor egy mű kezdőszavát is megtudjuk belőle, ami azonban inkább a téma kifejtésének a kezdete lehet, semmint a prologusé⁹.

Gyöngyösinek az *Epitoma*, a *Directorium* és a *Vitae fratrum* című munkája elején találunk bevezető, ajánló fejezeteket, míg a pálos rendnek az 1520-as években Rómában kiadott konstitúcióihoz írott magyarázatai (*Declarationes constitutionum*)

4 "Sie [topoi] werden Klischees, die literarisch allgemein verwendbar sind ..." Vö. CURTIUS 77.

5 "A közvetlen bevezetés a hallgató lelkét tüstént alkalmassá teszi arra, hogy meghallgasson bennünket; célja, hogy hallgatóink figyelmessé, érdeklődővé, jóindulatúvá váljanak." CORNIFICIUS, *Rhetorica ad Herennium*, 1,4,6, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1987 (Scriptores Graeci et Latini, 18).

6 Pl. *Biblia sacra* cum glossis interlineari et ordinaria Nicolai Lyran postilla ac ... Burgensis additionibus et Thoringi replicis, Venetiis, 1588.

7 Az alapos irodalmi műveltséget feltételező liturgikus *officium rhythmicum* műfaját erősen kötött sajátosságai miatt ebből a körből most kirekesztjük.

8 SARBÁK Gábor, *Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában*, MKsz., 112(1995), 164–169. Más, könyvkölcsönzést jelentő példák alapján javítanom kell egy ottani hibás olvasatomat: a közlemény hetedik sorában a kérdőjellel megjelölt rész helyesen így hangzik: *Ad incertum usum pater*.

9 Jacobus de Segeto (XV. sz. második fele) zsoltármagyarázata a 133. zsoltár 33. versusával kezdődött: *Psallam Deo meo quamdiu sum*. Gregorius GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. HERVAY, Bp., 1988 (BSMRAe, Series nova, 11), 133,9–12 (a továbbiakban: Vfr lap- és sorszáma).

és a római közönség számára 1516-ban ugyanott kiadott Remete Szent Pálról szóló tíz beszédet tartalmazó könyve (*Decalogus*) közvetlenül a tárggyal kezdődik, mindenfajta bevezető nélkül. A *prologus* szó ugyan előfordul a *Declarationes constitutionum* elején, de nem az itt tárgyalt jelentésben. Az eddig – valójában bizonyítékok nélkül – Gyöngyösinek tulajdonított műveket (az Ágoston-regulafordítás: *Annotationes in regulam divi Augustini*, Venetiis, 1537,¹⁰ a *Collectanea in sacram Apocalypsin*, Venetiis, 1547, és a *Commentaria in Cantica Canticorum Salomonis*, Viennae Austriae, 1681¹¹) egy másik Gregorius, egy Gregorius Pannonius írta. Korábbi kételkedésemnek alapja az volt, hogy feltűnőnek tartottam e késői munkákban a szerző megnevezését a címben. *Gregorius Caelius Pannonius* a kutatók többsége szerint elégségesen utal egy pannóniai származású római perjelre, aki, irodalmi működését tekintve, Gyöngyösivel lett volna azonos. Ezzel szemben, ha Gyöngyösi korábbi, Rómában kiadott műveiben *Gregorius de Gyengyes*nek nevezte magát, akkor miért változtatott ezen jó két évtized elmúltával? Miért lett éppen nagyjából két évtized elmúltával érdekes, hogy ez a szerző pontosan az, aki valaha perjel volt Rómában és pannóniai származású, és ezután volt generalis prior is; míg római perjelsége idején, szemben a későbbi, általánosságban mozgó utalás helyett, pontosan és egyértelműen, azaz név szerint tudta magát olvasóival azonosíttatni.¹² A kérdést egyértelműen eldönti, hogy Lorenz Weinrich római kutatásai során a Santo Stefano Rotondónak a Collegium Germanicum et Hungaricumban megőrzött levéltárában a számadáskönyvek feldolgozása során egyértelműen megállapította, hogy a számunkra érdekes években, 1537 és 1552 között szintén egy Gregorius nevű szerzetes volt a perjel¹³. Döntő súlyú továbbá az a megfogalmazás, amit az 1532-es második kiadású (Krakkó) *Decalogus epistola preliminaris*ában olvashatunk, ahol frater Blasius mint *felicis recordationis* emlékezik meg Gyöngyösi Gergelyről: tehát Gyöngyösi 1532-ben, vagy nem sokkal azelőtt halhatott meg¹⁴. Ezen adatok fényében a

10 Vö. DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston Regulájának magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől 1537-ből*, Bp., 1900.

11 Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 103–155 (a továbbiakban: TARNAI).

12 A személyek közötti „azonosság” kérdésében mindenképpen hiányzik az a bejegyzés, amelyről Horányi tudósít a Hess-féle *Chronica* egy példányában, ahonnan *Gregorius Caelius Pannonius* családjáról lehetett volna valamit megtudni. A (possessor)bejegyzést tartalmazó lap azonban Borsa Gedeon megállapítása szerint a kötet újrakötésénél eltűnt. Vö. Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, I, Viennae, 1775, 141; BORSA Gedeon, *A bazai ősnymtatványok példányai*, MKsz, 104(1988), 122, további irodalommal.

13 Lorenz Weinrich professzor (Freie Universität, Berlin) lekötélező kedvességének köszönöm, hogy kéziratába betekintheztem és ezeket az adatokat itt felhasználhatom.

14 Frater Blasius előszavával a *Decalogus* második kiadása a budapesti Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, B 0941/154 jelzet alatt található. Blasius írja (*A ij*): *Reverendo et Religioso patri fratri Stanislao ... in regno inclite Polonie ... provinciali ... Quorum pia desideria, omnipotens ex alto prospectans optato dignos efficit voto, nihil etenim utilius, nihil rectius, quam dei gloria et proximorum salus concupisci potest, hoc irradiatus lumine, hoc sancto*

két Gregorius személyének különbözősége már irodalomtörténeti tény lett, vagyis az Énekek éneke-kommentár és az Apokalipszis-kommentár, valamint a regulafordítás nem Gyöngyösi Gergely műve. Gyöngyösi Gergely írói *œuvre*-je ugyan „szegényebb” lett e művekkel¹⁵, de a másik Gregorius határozott vonásokkal követel magának előkelő helyet rendje spirituális pantheonjában és a XVI. század kulturális életében.

Az egyes irodalmi alkotásokhoz írott bevezetések tehát különleges figyelmet érdemelnek, mert ezek a nagy műgonddal és *eruditió*val megszerkesztett prologusok elárulják, mennyire tud szerzőjük *eleganter* fogalmazni, természetesen latinul. A tárgyalás további menetében már nincs szükség ilyen kis helyen alkalmazott, ekkora mennyiségű formai, fogalmazási bravúrra. A kutatás által „mindeddig érdemtelenül mellőzött” pálos prologusra egyébként V. Kovács Sándor hívta fel a figyelmet 1983-ban az *Arcok a magyar középkorból* című, Gyöngyösi rendtörténetének magyar fordítását tartalmazó kötet bevezető tanulmányában (*Gy. G. helye a magyar irodalomban*), ahol Gyöngyösi „írói eredetiségének legmarkánsabb vonásairól” (12) írt. Ez a megállapítás igaz, csak magyarázatra szorul: Gyöngyösi eredetiségét az anyaggal való bánásmódjában kell észrevennünk, saját és elődei nevének tudatos említésében nem látunk még feltétlenül humanista vonást. Azonban biztos, hogy a humanisták, és maga Gyöngyösi is nagyrészt ugyanabból a meglévő készletből válogattak írás közben, és ha a Gyöngyösi-prologus mutat is humanista vonásokat – ez természetes jelenség –, az egész mű mégis inkább a középkori hagyomány (és benne a *devotio moderna*) talaján áll, szemben a vékony udvari rétegeket mozgató és elbűvölő humanista és reneszánsz életérzéssel és írói gyakorlattal. A kötelezően alkalmazott toposzok füzére segítette Gyöngyösit is, oly sok elődjéhez és kortársához hasonlóan, személyes mondanivalójának kifejezésében. A mi feladatunk, hogy az esetek többségében idézet alakjában található toposzt elkülönítsük Gyöngyösi saját fogalmazásától.

A *loci communes* Gyöngyösinél megtalálható példatárából, amelyet az alábbiakban részleteiben is bemutatunk, meggyőzően kiderül a kapcsolat liturgikus

*et suavi perfusus odore, felicis recordationis Reverendus pater frater Gregorius de Gyengyes, ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. condam Prior generalis, summo opere curavit preteritorum patrum imitare vestigia et eodem zelo honoris dei laudisque conditoris atque simili emulatione fraterne charitatis accensus, acceptum a deo talentum occultare noluit, neque passus est habere solus, quod multis prodesse poterat. Itaque ipsorum provocatus exemplo comportavit et ipse sermones decem per breves, encomium sancti Pauli primi heremite fratrum heremitarum gloriosissimi Patriarche et ducis inclitissimi continentes. Vö. BALLAGI Aladár, Buda és Pest a világirodalomban, 1473–1711, I, Bp., 1925, no. 417. Ezekben a mondatokban sem nehéz ráismerni a *Vitae fratrum* prologusának gondolataira. – A Fővárosi Könyvtárban Dr. Klinda Mária szakavatott segítségéért tartozom köszönettel.*

- 15 Tarnai Andornak Gyöngyösi joachimizmusára vonatkozó következtetéseit Gyöngyösi személyétől, és gyakorlatilag a pálosok túlnyomó többségétől élesen el kell választanunk (vö. TARNAI 103–155). FÜGEDI Erik recenziójának (*T. A. könyvének margójára*, Századok, 119(1985), 232–243) a khiliazmussal foglalkozó kérdésfelvetése is módosítandó (242–243).

(biblikus) szöveg és irodalmi alkotás között: a *schola* és a szerzetesi *chorus* szoros összefüggése és hatása az írói munkára nyilvánvaló. Az iskolában az alapvető grammatikális ismeretek megszerzésével egyidőben tűnt fel egy-egy kisdíák életében a biblikus és liturgikus szókincs, ami a már *bene eruditus* szerzetes, rendi előjáró fogalmazásmódját jelentős mértékben alakította és befolyásolta. Többek között ennek az összefüggésnek is tanúi lehetünk Gyöngyösi prologusainak olvasásakor. A biblikus szóhasználat mellett, elsősorban a középkor végén reneszánszát élő „biblikus” és levéltíró Hieronymus, valamint Gyöngyösi történeti érdeklődésének megfelelően az *Inventarium* és a *Vitae fratrum* összeállításánál felkutatott oklevelek arengái képezték Gyöngyösi fő stílári forrásait a prologusok megírásánál. Tehát Hieronymus, akinek számára a Biblia vallási tartalmán túlmenően irodalmi mű is volt, stílus és mondanivaló alakításában a késői korok számára követendő forrás, minta lett. Gyöngyösi, rendje szolgálatába állított írói tehetségével, ennek az egész középkoron át élő és terebélyesedő irodalmi szokásnak a menetébe tudott szervesen beilleszkedni, prologusainak – a művek keletkezési sorrendjében történő – elemzése szerzőjük alapos műveltsége mellett a pálos rend vezetésére is nagyon kedvező fényt vet.

I.

Epitoma seu brevilogia, in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula, itemque defectus et defectuum antidota describuntur¹⁶

Az István generális perjelnek ajánlott és nagy valószínűséggel még Magyarországon az 1510-es években elkezdett *Epitoma* nyomtatásban legkorábban 1516-ban jelenhetett meg, mivel Antonio Blado nyomdája Rómában ebben az évben kezdte meg működését, és a többi Gyöngyösi-mű is Bladónál jelent meg¹⁷. Tárgya szerint a rend vezetőinek (*praelatura*) kézikönyve volt: részletesen tárgyalja a vezetők feladatait, megválasztásuk módját, az egyes monostorok meglátogatásának (*visitatio*) rendjét, ám nem feledkezik meg az egyszerű rendtag kötelességeiről vagy a fiatalok neveléséről sem. Bevezetője valójában két részből áll: az első fejezet István generális perjelhez intézett szabályos kísérő vagy ajánló levél (*dedicativa*, a szokásos *dedicatoria* helyett) volt. A második fejezetet, a tényleges prologust, személyes (*Reverende pater*) megszólítással indítja, és ebben kifejti, hogy miért is jött létre ez a mű. Az *Epitoma* ajánló levelének (c. I.) címettje tehát Lórándházi (V.) István generális perjel. Gyöngyösi azon gondolkodik, hogy csekélyke tehetsége (*ex ingenio meo*: a kötelező szerénység toposza) milyen hasznos művet (*opusculum*: a szerénység

¹⁶ Budapest, Egyetemi Könyvtár, RMK III, 192. – A *Declarationes constitutionum*, Rubr. 45.-ben hivatkozik erre a művére.

¹⁷ SARBÁK Gábor, *Appunti al Decalogus di Gergely Gyöngyösi, priore generale dell'Ordine dei Paolini, pubblicato a Roma*, Humanistica Lovaniensia, 1985, 228–235.

mellett a mű rövidegére is utalhat) ajánlhatna annak az embernek, aki a rendet a jelen nehézségei között vezeti (a jelen kor romlottsága fölötti kesergés szintén toposz). A mű rövidegét egyébként a cím is kifejezi: *epitoma* (azaz: kivonat) vagy *brevilogia* (sic). Sok szent írásából (véltetően florilegiumokat forgatva) állította össze a könyvecskét: Bernardus, Lactantius, Augustinus, Gregorius Magnus, Hieronymus és auktorok, mint Seneca, Ennius, Platón, Cicero. A szerző kéri a generálist, hogy jóindulattal fogadja e művét, aminek segítségével a rábízottakat erényessé, okossá és tisztességgé nevelheti¹⁸. Művét azért írta és azért buzdít olvasására Gyöngyösi, mivel a régiek is tudták, hogy a kincsek gyűjtése és a pusztán ezek védelmére szolgáló falak építése helyett sokkal nemesebb az igazságra való törekvés, megtudni az emberi és isteni dolgok okait¹⁹. A generális perjel írásával segíti szerzeteseinek erényekben való előmenetelét, a rájuk leselkedő veszélyekre felhívja figyelmüket, igyekszik kiirtani a babonás hiedelmeket és tévelygéseket, és tanításával mindenkit a mennyei járszhoz kíván vezetni. Gyöngyösi munkája írása közben az Úr, Szűz Mária és nevének szentje, Nagy Szent Gergely, legvégül pedig Remete Szent Pál vezeti. Kérdés, hogy Remete Szent Pált miért az utolsó helyen említi?

Capitulum I. Ad reverendum patrem fratrem Stephanum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae generalem priorem dedicativa²⁰.

Reverendo ac benignissimo in Christo patri et fratri Stephano²¹ universorum fratrum heremitarum Beati Pauli Primi Heremiteae sub regula divi Augustini Deo militantium generali priori frater Gregorius Gengiiesinus, verbi Dei concionator²² indignus seipsum cum utriusque hominis humillima inclinatione²³.

18 Vö. *attentus, docilis, benivolus* az ideális hallgató jellemzője a *Rhetorica ad Herennium*-ban, 1,4,6.

19 Vergilius híres sorát ismerte-e Gyöngyösi: *Felix qui potuit rerum cognoscere causas*, Georg. 2,490.

20 Ki lehetne egészíteni: *epistola*, a *dedicatoria* az elterjedtebb kifejezés. A szó Du Cange-nál és *A magyarországi középkori latinság szótárában* (= MKLSz) sem fordul elő. A *Thesaurus linguae Latinae* csak mint az *abdicativus* ellentétét hozza. Az első fejezet hangneme és befejezése (*Vale et me commendatum haberi cupio*) alapján ezt a részt kellene *epistola dedicativának* nevezni, míg a második fejezet lenne a tényleges prologus. Talán csak a nyomdában került sor a könyv fejezetekre osztására, eltüntetve az eredeti tagolást, ami szerint a mostani harmadik fejezet lenne az első. Az ajánló levél után következhet a valódi prologus, majd az első fejezet; példa erre JORDANUS DE SAXONIA OESA műve: *Liber Vitae fratrum*, ed. Rudolphus ARBESMANN, Winfridus HÜMPFNER, New York, 1943, 1–6 (a továbbiakban: *Liber Vitae fratrum*). – A folyamatra, hogyan lett az ajánló levélből a mű szerves része, vö. MAKKAI László, MEZEY László, *Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század*, Bp., Gondolat, 1960, 307.

21 Lórándházi (V.) István 1504–1508 és 1512–1514 között volt generális perjel.

22 A rendi hitszónok tiszte és elnevezése; feladatairól vö. *Directorium* c. XI.

23 A belső és a külső ember egységének hangsúlyozása, másképpen a szív és a száj megfelelése. Pesti Gáspár szövegezésében: *Ad reverendum patrem fratrem Johannem Ordinis sancti Pauli primi heremite Priorem generalem, Frater Caspar de Pesth seipsum cum utriusque hominis humillima inclinatione*. Caspar de PESTH, *Sermones exhortatorii*

Cogitanti mihi²⁴ quid dignum offerre tuae reverentiae²⁵ ex ingeniolo meo²⁶, quod tuis tuorumque successorum obsequiis votive devinxi, placitum fuit ad excellentiam nominis et gloriae tuae (cuius ego avidissimus sum), hoc epitoma seu brevilogiam²⁷ (ubi profectus et profectuum adminicula, defectus defectuumque antidota, pro fratribus singularum religionum²⁸ praelatis videlicet et subditis exprimuntur) ex multis sanctorum²⁹ scriptis comportare tibi (nisi molestum sit) dicare, eo praesertim respectu, ut qui mihi per omnia praesides, meas quoque vires

..., In regia urbe Cracoviensi ..., 1532. Vö. BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban*, I, Bp., 1925, no. 426. – A liturgikus *inclinatio*k különféle fokozatairól lásd *Decl. Const.* Rubr. XXXIII/g, XXXV/a, LXX/c; imádkozó testtartás: *Decalogus* III, 53; *ad Gloria Patri profunde, ad Pater noster inclinent se fratres mediocriter*; Vfr 95,12–13.

24 Így kezdődik PS-CYPRIANUS CARTHAG., *Ad Novatianum*, c. 1, Corpus Christianorum, Series Latina, 4 (1972); a homília menetében fordul elő GREGORIUS MAGNUS, *XL Hom.*, II, hom. 33, c. 1; a *praefatio* első szavai: *Contemplanti sepe mihi*, Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. J. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Leipzig, 1936.

25 A személyes hang nemcsak a bevezető két fejezetre, hanem az egész műre jellemző. Zárójelben a Gyöngyösi saját személyére vonatkozó kitételeket maradéktalanul, a mű címezettjéhez szólóknak pedig túlnyomó részét gyűjtöttem ki: c. III: *tu vero; ascendisti; requireres; age igitur; (dico)*; IV: *attende; qui gaudes; sis*; V: *tu, magne presbyter; placeas, appareas; velis*; VI: *tibi erit, pater carissime*; VII: *reverende pater*; X: *cave igitur, praestantissime pater*; XI: *benemerite presbyter; vide; tu quoque reverende pater*; XIII: *Reverende pater; care pater*; XIV: *bene merite pater; (dico)*; XVI: *(quod dico); proinde, praelate dignissime*; XVII: *intende*; XXI: *putes*; XXII: *tibi; (tuos fratres)*; XXV: *Reverende pater; te; tuis virtutibus; tuo exemplo; (referam); colis; tibi; tuo ex ore; fueris; tuus; aderas; teque et tuas virtutes; te; subveniebas; aderas; instabas; tecum tui; fovebas; instruebas; incumberes; designasti etc.; (sileo); (palpavi); (meae aetatis); (in me); (vellem); XXVI: pendas; optatissime pater Stephane; (a me); (effero); (nuncupamus); (mibi); (iudicer); (accommodavi); intellige; reconde; (non tacebo, sed loquar, en respondebo); Reverende pater! (a fejezet közepén); (aio); vide, XXVIII: (dicam); XXX: reverende pater; (ego; loquar; autumo); XXXIV: Tu tamen, reverende pater; XXXV: (Me diu cogitante; existimem; oro et obtestor); fac; XXXVI: (mibi; ut crederem; dico; sileo; audieram; detuli); Tu tamen, reverende pater, repelle; admoneasque, az *interiectiones* alkalmazása ilyen mennyiségben csak erre a műre jellemző: XIII, XXXV: *proh dolor*; XXV, XXXV: *O*; XXVI, XXVII: *heu* (a fájdalom kifejezésére szolgálnak); feltűnően sok és sokféle megszólítás és imperativus!*

26 A kötelező szerénység toposza, a *Dir. causa compilationis*ában *ingenii mei* olvasható, és *parvus ingenio* Vfr 33,20.

27 Miért a rövidségre utaló görögös és latinos alak egymás mellett, amikor a latinnak ez a formája (*brevilogia*, -ae. f. lenne, szemben a *breviloquia* vagy *breviloquium*mal, vö. MKLSz, utóbbi kettő Temesvári Pelbártnál) kevésbé használatos.

28 Csak úgy érthető, ha nem kizárólag a pálosokra érti, hanem mutatis mutandis a többi, hasonló szervezeti felépítésű rendre is.

29 Scil. *patrum*, a renden belüli példaképekre, szent életű atyákra is gondolhatott Gyöngyösi, nem kizárólag az egyházatyákra, vö. infra: *antiqui patres*. Az idézett vagy hivatkozott szerzők: Seneca, Ennius, Platón, Cicero (az ekkoriban szokásos Tulliusként), Jacobus Traiectanus, Bernardus (bis!), Rodericus Zamorensis, Lactantius (bis!),

possideas sic quam tuae paternitati³⁰ serviat uterque meus, immo tuus homo. Nec ab re quidem, cum enim ad te unum totius nostri sacerrimi ordinis moderamen referatur, recte tibi hoc opusculum³¹ dirigendum atque dicandum erat. Quo subiectum tibi gregem iam iam multis insolentiis iuxta necessitatem huius maligni temporis (quando totus paene mundus post passiones suas abiit)³² obrutum et naufragum (nisi gratia Dei aspiraverit) eo facilius erudire queas, quanto singulorum statuum profectus et defectus eorumque adminicula et antidota patulis ocellis animadverteris. Ipsum igitur grato capescas animo tamquam in quo omnia dicta prona sunt auditu, suavita, facilia intellectu et honesta susceptu, quo facto qui virtute praeditus, prudentia expertus et moribus probus ex istis alios quoque tibi creditos fratres, virtuosos, prudentes et probos facere commodius poteris. Vale et me commendatum haberi cupio³³.

Capitulum II. Compilationis³⁴ causa exprimitur cum legendi opusculi exhortatione Reverende pater! Summae integritatis probatissime presbyter! Quoniam antiqui patres³⁵ magno excellentique ingenio florentes contemptis omnibus et publicis et privatis occupationibus ad inquirendae veritatis studium ac munus scribendi sese contulere, putantes esse multo praeclarius decentiusque divinarum humanarumque rerum investigare ac scire rationes, quam struendis muris cumulandi opibus³⁶ vel acquirendis honoribus aut huic omni, quod cernitur, inhaerere. Hoc quoque modo

Augustinus, Vespasianus, Gregorius Magnus, Hieronymus, valamint: *dicit quidam* (c. VIII, XXXIV), *quidam sapiens* (c. XXVI) és *illud sapientis dictum* (c. XXXV).

- 30 A generális perjel további megszólítása: *reverendus*, a provinciálisé *venerabilis*. A pálosok középkori gyakorlatára közvetett módon tudunk következtetni a rendi *praelatura* megválasztásának lefolyásából, amikor szavazni hívják az egyes tisztségek viselőit, vö. *Decl. Const.* Az 1651. évi nagykáptalan rendezte a renden belüli megszólítások rendszerét: *Articulus de titulis personis Ordinis competentibus*, AP tom. I, p. 407 = KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története*, II, Bp., 1940, 265, 31. j.
- 31 A kötelező szerénység miatt kell a művet *opusculum*-nak, *tractatulus*-nak (Vfr) nevezni az előszóban. A *Directorium* rövid címében, a 'ki, mit és kinek ajánl' száraz felsorolásában csak tényszerűen *opus* olvasható. Természetesen emellett a kisebb terjedelmű írást is kifejezi.

32 A szerző romlott kora fölötti kesergés szintén toposz.

33 A művel már egybeolvadt szabályos kíséreléssel befejezésének tűnik.

34 A *compilare* elmarasztaló tartalom nélkül jelenti egy mű összeállítását: Neil HATHAWAY, *Compilatio: From Plagiarism to Compiling*, Viator, 20(1989), 19–44. (GYŐRY János, *Gesta regum – gesta nobilitum*, Bp., 1948; Gertrud SIMON, *Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Archiv für Diplomatik, 4(1958), 52–119; 5–6(1959–1960), 73–153.) – *sermones compilavit*: Michael Futo de Waradino (Vfr 177,20), Adalbertus Chanadinus (Vfr 197,12), Franciscus cognomento Pius: *compilando conscripsit*, azaz ő maga volt a szerző és egyben a másoló is (Vfr 97,17–18).

35 Itt már elsősorban az egyházatyákra kell gondolni.

36 Vö. HIERONYMUS, Comm. in ep. Pauli ad Ephesios, prol.: *multo esse melius scripturas legere, quam augendis et cumulandis opibus inhiare*.

quidam gentilium prudentes arbitri, aequitatis institutiones iuris civilis compositas ediderunt, ut civium dissidentium lites contentionesque sopirent³⁷, pariformiter ipse (qui religionis sacramentum assumpsi, Deumque et Beatam Virginem Mariam, necnon Magnum Gregorium, nominis mei sanctum, ac Beatum Paulum, primum eremitam, mihi doctores sapientiae³⁸ et duces virtutis delegi) rectius divinas simul et humanas institutiones litteris prosequi, quam multorum onera, tamquam praelatus baiulare ac pro omnibus rationem reddere decrevi³⁹. In quibus non de stillicidiis aut aquis arcendis, sed de manu conferenda, sed de cunctorum religiosorum profectibus profectuumque adminiculis, itemque defectibus et defectuum antidotis loquar, ut varias superstitiones et plerosque errores eorundem sopiam, et universos sine illo discrimine, vel sexus, vel aetatis ad caeleste pabulum veraci convocem doctrina. Non ergo pigeat ad percipiendum disciplinam audiendi vel legendi patientiam commodare eis, praesertim, qui peccatorum pondere vel numero pressos cupiunt sublevare.

II.

Directorium singulorum fratrum officialium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae sub regula Beati Augustini episcopi militantium⁴⁰

*Directorium*ában Gyöngyösi a különféle rendi hivatalviselők feladatait ismerteti a generális perjeltől kezdve a titkárán, a helyettesén, a felszentelteken, a novíciusokon, a hitszónokokon, gyóntatókon, asztali felolvasókon, vargákon és kovácsokon át egészen a kulcsárig, beleértve a harangozás rendjét és a különféle testtartásokat. A mű Rómában keletkezett, intitolációja szerint szerzője ekkor a Santo Stefano Rotondo perjele volt, és Bernardinusnak, a Szent Kereszt egyház kardinálisának, *episcopo Sabinensi* ajánlotta⁴¹, valószínűsíthetően 1514-ben. A prológus elnevezése itt *causa*

37 *Fuerunt enim quidam prudentes arbitri aequitatis, qui institutiones civilis iuris compositas ediderunt, quibus dissidentium lites contentionesque sopirent.* ISIDORI Hispalensis episcopi *Etymologiarum sive Originum libri XX.* – San ISIDORO de Sevilla *Etimologías*, edicion bilingüe, ed. Jose OROZ RETA, Manuel C. DIAZ Y DIAZ, I–II, Madrid, 1982 (a továbbiakban: ISIDORUS), V,14.

38 *doctores sapientiae*: ugyan előfordul ISIDORUS *Etymologiae*-ben (VIII,6,2), de a contextus miatt nem valószínű, hogy tőle vehette ezt az amúgy is elég általános kifejezést. A fentebbi Isidorus citatum miatt azért a sevillai püspök művének ismerete nem elképzelhetetlen Gyöngyösinél.

39 Vö. lejjebb: *scribere decrevi*.

40 Budapest, Egyetemi Könyvtár, RMK III, 191. – A „rendi tisztviselők vezérkönyvének” nevezi MEZEY László, *A „Báthory-Biblia” körül: A mű és szerzője*, MTA I. OK, 1956, 191–221 (a továbbiakban: MEZEY), 196.

41 Bernardino López de Carvajal 1511. október 24-én II. Gyula pápa megfosztja címeitől, melyeket csak X. Leó trónralépte után, 1513. június 27-én nyer vissza; vö. MÁLYUSZ Elemér, *A Pálosrend a középkor végén*, Egyháztörténet, 3(1945), 19; LThK² II, 959–960 =

compilationis, és szabályosan fejeződik be. Azzal kezdi Gyöngyösi a prológust, hogy a rend vezetői és az egyszerű testvérek kérték őt, hogy az eddig nyomtatásban meg nem jelent *Directoriumot*, azaz a rendi tisztségviselő szabályait (*regulas*) ismertető könyvet adja közre (*in communi produci*). Ezek a szabályok eddig szóbeli úton hagyományozódtak: amit az idősebb rendtagok fiatalon megtanultak, azt átadták a következő rendi nemzedéknek; a mostani fiatalok – a XVI. század elején – azonban már nem tanulták meg e szabályokat. Az írásba foglalt szabályokat Gyöngyösi, rendtársai kívánságának engedve, könyvként bocsátja közre. Ebben a munkában nem a dicsőség utáni vágy vezette, hanem tehetsége erejének kipróbálása és az, hogy tanulni vágyó utódainak, szellemi örököseinek átadhassa az anyagot. Nem teljesen saját szellemi munkájáról van szó, mivel elődei már sok mindent, különböző helyekről összegyűjtöttek, amit egybe kellett szerkeszteni. A munka a szerzetesek különféle feladatait tartalmazza, és szigorúan megszabja, hogy mitől kell őrizkedniök. Mindezt oly módon kívánja előadni Gyöngyösi, ahogyan annak idején, fiatal novíciusként tanulta mesterétől, Szombathelyi Tamástól. Érdemes figyelni arra, hogy egy tekintélyes és közmegbecsülésnek örvendő rendi vezetőre hivatkozik itt Gyöngyösi. Szombathelyi egyszerű szavakkal, kevésbé elegáns latinsággal, mindig a tartalomra ügyelve irányította növendékeit. Gyöngyösi is a lelki hasznot tartja szem előtt és imádkozó kezeit az ég felé terjesztve Salamon szavaival kér az Úrtól bölcsességet, hogy művét jól kezdje el, jobban folytassa és a lehető legjobban fejezze be. Ebben a záró formulában a kódexmásoló szerzetesek kedvelt fohászára, mint típusra, ismerünk: *Principium, medium, finem regat alma Maria*⁴².

Frater Gregorius Gengijesinus prior Sancti Stephani Rotundi in Caelio Monte de Urbe, reverendissimo in Christo patri et domino domino Bernardino episcopo Sabinensi et cardinali Sanctae Crucis orationes dicit et praesens dedicat opus.

Causa compilationis. Optavere⁴³ saepenumero quamplures fratres, praelati et subditi, regulas officialium sacerrimi ordinis eremitici hactenus imprimi neglectas⁴⁴ (quas tantummodo seniores a primis cunabulis⁴⁵ suae iuventutis in sancta religione

Conradus EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, III, Monasterii, 1910, 4–5; a mű a címzés alapján csak ezután készülhetett.

42 Wilhelm WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig, 1896³, 492. – *Assit ad inceptum sancta Maria meum* foháskodott neki a pálos scriptor Albertus Magnus másolásának egy rannai kódexben, Göttweig, Cod. lat. 68.

43 Az összevont igealakkkal való hatásos, ügyes kezdést követi a rend teljességét jelentő hármas hierarchia (*fratres, praelati, subditi*) említése, vagyis Gyöngyösi minden rendtársa kérésére és érdekében írja művét.

44 A nyomtatott formában történő kiadás a rendi officialisok munkáját hatékonyan segíti; eddig ez a fajta ismeretanyag szóban terjedt?

45 A kifejezés az *Epitoma* c. XXVI.-ban fordul elő még egyszer.

didicerunt, sed iuvenes et praesertim novelli⁴⁶ nesciebant⁴⁷ pro multorum posterorum spirituali educatione in scriptis redactas⁴⁸ tandem in commune produci⁴⁹, quorum quidem desideria ne videar declinare. Non tam gloria laudis, quam exercendarum virium ingenii mei causa permotus, ut studiosis tamquam meis heredibus hereditatem intellectus⁵⁰ dimitterem hoc opusculum iamdudum a patribus comportatum, variis tamen in locis conspersum, comportare⁵¹ et scribere⁵² decrevi, in quo

46 Ki a *novellus*? Úgy tűnik, nem a *iuvenis*nél is fiatalabbat jelöli, hanem a szerzetbe nemrég belépett „újoncot”, függetlenül életkorától (Vfr 122,5; 147,13), vagy a tisztségében újonc *praelatus* (az alperjeleknek *Debent novellos praelatos informare de negotiis et secretis domus*. c. VI; a *director* feladata a *novell*eknek adható könnyítésekről dönteni, c. VIII). Életkor szerint a *novicii* és a *novelli* megfelelhetnek egymásnak, bár a *novicii* jelentésköre szűkebb. Egyértelműen életkorra vonatkozik a *parvuli* (Vfr 147,3), és a *novelli et edentuli* párosítás (*Epitoma* c. XXV). A *noviter conversus* az 55. fejezetben kifejezetten a fiatakkort jelenti (Vfr 114,1). A *novicii*vel szembeállítva jelennek meg az *antiqui*, a régi rendtagok, tehát öregebbek (c. VII), vö. *Epitoma* c. XIII, XXV. és *Const. Rubr. 62 (Quomodo novicii suscipiantur)*, a 15 éves felvételi alsó korhatárra vö. *Decl. Const. Rubr. LXII/a* (hasonlóan az ágostonos remetékhez és a domonkosokhoz). A novíciusok helyzete különleges, mivel a rend jövőjének zálogát látták bennük, ezért részesülnek megkülönböztetett figyelemben és bánásmódban.

47 Amint az öregek tudtak, mi már nem tudjuk, tehát erre a segítségre szorulunk. Az öregek, vagyis a régiek többet tudásának toposza kelléke a prológusnak, a 'patrum memoria' a bölcsesség és tudás forrása, vö. Iob 8,8–10.

48 Az officialisok reguláit írásban lefektetni – *in scriptis redigere* –: ez a szerzőség.

49 A nyomtatás miatt ez tényleg közzététel, ami természetes célja minden írói alkotásnak, ugyan a kritika is ezáltal válik lehetővé, de a 'spirituális' hasznosság is. Most az utóbbi, a *posterorum spiritualis educatio* a kiadás célja.

50 Szép szójáték, mintegy az intellectus a studium tárgya. A szellemi erő képességeinek próbája a prológus 'világi' vonulatához tartozik, igazából hallgatóit azért tartja fontosnak, mert ők alkotják majd a rendet a jövőben, szellemi és spirituális arculatát ők szabják majd meg. Ez a magister igazi felelőssége discipulusával szemben. Gyöngyösi ezen a téren csupa szép emlék és követendő példa vezet (Szombathelyi Tamás).

51 Gerardus de Fracheto domonkos rendtörténete megírásának egyik fontos mozzanata volt az anyaggyűjtés: *Libellus iste qui vitas fratrum intitulari potest, compilatus est de diversis narrationibus, quas fratres multi Deum timentes et fide digni conscripserunt fratri Humberto, magistro ordinis*. GERARDUS DE FRACHETO, *Vitae fratrum Ordinis Praedicatorum*, ed. Benedictus Maria REICHERT OP, Lovanii, 1896 (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica), 5 (a továbbiakban: GERARDUS DE FRACHETO). Hasonlóképpen kell elképzelnünk a pálos elődök és Gyöngyösi anyaggyűjtését (*comportare*), azaz a szétszóródott és összeszedett anyag leírását is, nem feledve, hogy Humbertus de Romanis mennyire jól ismert volt a magyar pálosok előtt, vö. Bp. EK, Cod. lat. 114. és MEZEY 197.

52 A *scribere, describere, conscribere, transcribere, scriptor* a másolás kifejezése a középkorban. A fordításra a *ponere, vertere* szolgál. A *conscribere* további 'összeír, összemásol' értelmére Joh. Gersont idézi MEZEY, de a *compilando conscripsit* (Vfr 90,17–18) is erre a tevékenységre utal. A *dictare, edere, componere* és az *auctor* a mű szellemi alkotóját jelenti, vö. MEZEY. (A levélírásnál a példák alapján másképpen is értelmezhető a *scribere*: a levélírás kötöttebb műfaj, állapítja meg Mezey, a formuláskönyvek használatával kell

quid quisque agere et cavere debeat atque teneatur eo modo, quali mihi tunc novicio reverendus quondam pater frater Thomas, capitulari electione bina vice generalis, multisque annis vicarius et praedicator⁵³ illuminatissimus, cuius fama non mediocris exstat inter pervigiles vineae Domini Sabaoth excultores, inculcavit brevibus licet verbis et stilo minus eleganti⁵⁴, sententia tamen admodum conducibili pandam, ut et tenebris inscitiae caligantes efficiam, cur illuminati et docti remissius agentes maiorem ad perfectionem tendere cogantur.

Constituens⁵⁵ propter hoc mihi ipsi mercedem Deum totius operis auctorem, precor autem, ut quisquis verbosam in me mordacium garrulitatem attenderit, quantum poterit, eorum telis invidiae livore venenatis⁵⁶ stet in signum erectum, quoniam hoc non tantum nocebit legentibus et incorporantibus, quantum cedit sanctae nostrae congregationi singularem ad profectum. Nunc itaque manibus in caelum erectis⁵⁷ humiles ad Deum porrigo preces, et cum Salomone dico: *Da mihi Domine sedium tuarum assistricem sapientiam*,⁵⁸ ut hoc opus exiguum bene incipere, melius mediare et optime ac feliciter finire valeam⁵⁹.

Capitulum I.: Incipit norma prioris generalis

Mirabitur forsitan aliquis me iamiam plura scribentem⁶⁰ de statu reverendi patris prioris generalis ad ulteriora intendere, sed certe rationis ordo exigit, ut qui omnibus praeest, quantum fieri potest, omnes excellat in sanctitate, praesertim in sapientia⁶¹. Proinde⁶² exceptis illis, quae dicta sunt, circa octo praecipue debet versari eius sapientiam, scilicet circa se primo, secundo circa capitulum generale, tertio circa domos provinciarum, quarto circa fratres communiter et specialiter, quinto circa

a pálosoknak írniuk levelet; a formulák kiválasztása és egybeszerkesztése már egyéni lelemény eredménye, és ezt írják le: a fogalmazvány, *impurum* letisztázása, lemásolása pedig a *scribere* szót ajánlja.)

53 A *concionator* másik elnevezése.

54 Szombathelyi Tamást a dicséretes és egyszerű tömörség jellemezte, vagyis Gyöngyösi különbséget tudott tenni a stílus fokozatai között; megítélésének alapja most a közlés tartalmassága.

55 A prológus befejező része kezdődik, ahol Gyöngyösi szerényen Istenre hárítja az igazi szerzőséget.

56 Vö. *Hostis, habens arcus imbutaque tela venenis*. OVIDIUS, *Tristia*, IV,1,77.

57 Az imádkozás klasszikus *orante* tartása, ami a pálos kiadványokban Remete Szent Pál és Remete Szent Antal ábrázolásait jellemzi (HADNAGY Bálint, 1511, 4v).

58 Sap 9,4.

59 Vö. WATTENBACH 492.

60 A *scribere* a mai értelemben vett írói munka kifejezése.

61 Ezt a mondatot a benne foglalt közlés miatt érezhetjük a prológus részének. – A *sanctitas* és a *sapientia* (vö. Mt 10,16) nem ellentétesek egymással, ez utóbbi esetben nem világi okosságra vagy filozófiára kell gondolnunk, hanem a generális perjelnek a gyakorlati életben megnyilvánuló 'praktikus' bölcsességére, amit tartalmilag a következő mondat körvonalaz.

62 Ez a *coniunctio conclusiva* Gyöngyösi műveiben bőségesen megtalálható.

domos, sexto circa socios itineris sui, septimo circa divinum officium, octavo circa mensam.

III.

Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae

A teljes egészében már Magyarországon, Gyöngyösi generalátusa, tehát 1522 után készült *Vitae fratrum Prologus*ában nagyon sok kötelező *prooemium*-tartozékra lelünk; ezt az írást tartjuk a legszebben kidolgozott, érett prológusnak Gyöngyösi írói oeuvre-jében.

Quoniam temporis lubricitas non permittit in nobis memoriae thesaurarium⁶³ propter individuorum caducitatem⁶⁴ perennari, idcirco sollers antiquitas⁶⁵ seriem rerum gestarum tenacitati scripturarum consuevit mancipare, ne posteritas ignara de praeteritis actibus titubet et vacillet⁶⁶. Proinde ipse, qui tempore mei generalatus singulorum monasteriorum nostri ordinis tam in Hungaria et Germania quam in

63 Önmagában nem lenne feltűnő kifejezés, ám a „pálos ajánlott irodalomban” szerepel Anselmus Cantuariensisnek *Meditationes* című műve (*orationes Anselmi*), aminek előszavában szintén előfordul e szó: *Redemptor meus, expelle a me spiritum superbiae et concede mihi propitius thesaurum humilitatis tuae*. Vö. *Directorium*, c. VIII/4.

64 A *caducus* csak ebben a formájában (mulandó anyagi javak: Vfr 36,21; 37,15; 39,25) fordul elő a liturgikus nyelvben Remete Szent Pál január 10-i ünnepén, a III. Noct. 3. antifonája: *Elongat hic a turbine ... mundi caduca terens ...* Vö. Josephus DANKÓ, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893, 151 (a Göttweig, Cod. lat. 439-es, egykori rannai kéziratból adta ki Dankó); OSzK, Cod. lat. 399, f. 397. BARTONIEK no. 399. és RADÓ no. 101. *caducū* ír.

65 Az *antiquitas* az oklevélarengák kedvelt kifejezése, *sollers antiquitas* összetételben még nem találtam kiadott forrásban. A mulandóság ellenszerére, az írás megtartó erejére utal: *ea, quae regali iudicio terminantur, scriptis inseri provide decrevit antiquitas* (MonStrig I, 425: 1255-ből), *temporum fuga antiquitati solet superadducere oblivionem* (A pannonbalmi Szent Benedek Rend története, Bp., 1902, I, 621: 1211-ből), gyakori a *prudens antiquitas* szerkezet (vö. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. Tade SMIČIKLAS, IV, 303: 1246-ból; *Árpád-kori új okmánytár*, XII, 702: 1278/1318); további gyakori jelzői: *provida, devota, prudens, longa* (vö. MKLSz), *et inferius*. – Az okleveles gyakorlatban járatos Gyöngyösi vagy saját emlékezetére, vagy egy formuláskönyvre (ennek úgyis kellett lennie a generális perjel közelében *socius*ának keze ügyében, vö. Bp. EK, Cod. lat. 131) támaszkodhatott prológusa összeállításakor.

66 Egy 1396-os esztergomi oklevél arengájából véve. *Quia temporis lubricitas memoriae thesaurarium propter continuam individuorum corruptionem in humano corpore non patitur perhempnari, prudens antiquitas gestae rei seriem litterarum tenacitate consuevit mancipare, ne de actibus praeteritis futura posteritas ignara titubet aut vacillet*. Vö. *Az esztergomi főkapitán fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára*, Pest, 1871, 95–96, no. 83, 84. Természetesen pálos oklevélben is előbukkanhat még ez a fordulat. – Báthori László *instabilitas temporis, mundi lubricitast* emleget: vö. Vfr 110,19–20.

Slawonia existentium capsas seu scrinia et arcas⁶⁷ indagaram, et variarum litterarum tenores⁶⁸ perlegeram unum Inventarium omnium privilegiorum⁶⁹ et Vitas fratrum et praesertim generalium⁷⁰ cum aliquibus emergentibus negotiis elucubraram⁷¹, ut legentium animi non solum rerum gestarum varietate delectarentur⁷², et suum opificem in suis sanctis mirarentur⁷³, sed etiam praeclaris et gloria dignis facinoribus exemplati ad virtutum culmina erigerentur, et perfectionis fastigia concitarentur.

-
- 67 Az irattartók hármassal elnevezése nem utal feltétlenül három különböző fajta szekrényre, hanem azt kívánja hangsúlyozni, hogy Gyöngyösi az anyaggyűjtés során mindent átnézett. Az iratok elhelyezésére szolgáló ládika vagy szekrény távoli előzménye az ószövegségi könyvekben található (valamit magában foglaló tárgy, mint *arca Noe*, vö. GERARDUS, *Deliberatio* VII,20 sqq és *arca testamenti*, vö. ibidem I,21; I,23). Sem az oklevelek határkő értelme (*Árpád-kori újkönyvtár*, XI, 540), sem szerzetesi cella értelme (vö. *Vita Caes.-Arelat.* 1,35; 2,2) Gyöngyösinél nem fordul elő.
- 68 Szintén az okleveles gyakorlatból közismert kifejezés, pl. *significamus tenore praesentium quibus expedit universis, praesentibus et futuris, praesentium notitiam habituris* ... Vö. Jan FIJALEK, *Zbiór dokumentów Zakonu OO. Paulinów w Polsce*, I, 1328–1464, Kraków, 1938, no. 149, 1460-ból.
- 69 Egyértelmű utalás a már kész regeszta gyűjteményre: Bp. EK, Cod. lat. 115. a *Liber viridis* első fele, vö. SARBÁK Gábor, *A pálos Liber viridis = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 1989, 155–167.
- 70 A mű címe szerint nem különbözteti meg hierarchikusan a rendtagokat, de a prológusból félreérthetetlen – és ezt az egész rendtörténet elolvasása is bizonyítja –, hogy Gyöngyösi kora általános gyakorlatának megfelelően a *fratres generales* tevékenységében látja azt a rendező elvet, ami meghatározó a rend életére nézve, tehát a generális perjelek szerint kell a történetben előrehaladni.
- 71 *lucubratio* éjjel, (gyertya)fénynél dolgozni: a rómaiak korából származó toposz a *diligens* írói tevékenységre, amely a szellemi munka elengedhetetlen toposza lett a középkorban, vö. Tore JANSON, *Latin Prose Prefaces: Studies in Literary Conventions*, Stockholm, 1964, 97–98, 147–148. Természetesen nem kell feltétlenül szó szerint érteni: Hieronymus pusztán *unam lucubrationem* szánt Judit könyvének fordítására, vagyis azt akarta hangsúlyozni, hogy mennyire gyorsan dolgozott (Prol. in Iudith, p. 691; vö. WATTENBACH 420–421). – Az összevont perfectumok a bevezetőkben gyakran előfordulnak Gyöngyösinél, egyébként a *Vitae fratrum*-ban csupán két alkalommal. – A jogász és kortárs Werbőczy is természetesen tisztában volt a bevezető kötelező kellékeivel, vö. WERBŐCZY István, *Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*, latin–magyar kétnyelvű kiadás, Bp., 1990, 4.
- 72 A szállóige eredeti megfogalmazása szintén prológusban olvasható, vö. *Dictorum sensus ut delectet varietas*, PHAEDRUS 2 prol. 10; az újdonsággal kiegészülve vö. IUSTIN. praef. 1: *sive varietate et novitate operis delectatus*.
- 73 Vö. *Rogamus autem lectorem ut, si aliqua invenerit digna admiratione et laude, laudet Dominum in illis, qui in sanctis suis est laudabilis et admirabilis in suis operibus praedicatur*. GERARDUS DE FRACHETO 3, Prologus primus. – A *Decalogus* tizedik sermójában e gondolat forrásának Guillelmus Autissiodorensist jelölte meg Gyöngyösi a *secundum mysterium* elején.

Sed haec qualiscunque editio⁷⁴ dum inter tenaces manus meas delitesceret⁷⁵ multis annis, non deerant, qui crederent simul et dicerent, aut invidia aliis proficiendi, aut certe timore acrioris iudicii me teneri, quia inventum thesaurum prodere⁷⁶ neglexeram⁷⁷. Quod quidem dictum ex parte verum fuit. Hoc enim opus⁷⁸ palam producere distuli, tum quia parvus ingenio non putabam in eo legentibus quidpiam succi parere posse, tum et maxime ne is labor⁷⁹ meus, utcunque insulsus, reprehensio videretur eorum patrum, qui velut angelici viri, natura quidem fragiles, celesti tamen conversatione sublimes, dum corpore vivebant in terris, id egisse comperti sunt, quod angelos exercere cognoverunt in caelis ludentes in Dei laudibus et mentium et iubilo vocum. Quis namque dubitet admodum multos esse operum criminales, qui quod in uno eodemque homine probant, in aliis reprobant, quasi virtus et vitium non in rebus sit, sed cum auctore mutetur⁸⁰. Quorum mordacitatem non poteram non

74 A saját szellemi terméknek tekintett írásművet a szerző természetesen csak a kötelező szerénységet kifejező jelzővel bocsáthatja útjára.

75 Werbőczy sem azért állította össze a *Tripartitumot* annyi fáradtsággal, hogy munkája *in obscuro delitesceret*; WERBŐCZY 4.

76 Elődei rendtörténeti készülődései az a megtalált kincs, amit Gyöngyösi műve elkészültével teljesen kiaknáz.

77 Az adakozó kéz és a bőség összefüggésére lehet példa (nem forrás!) Braulio egyik levele Isidorushoz a VII. század elejéről: *iam solve manum, impertire famulis, ne inopia pereant famis*, vagy ugyanabból a levélből: *Nam quum tibi Deus oeconomiam thesauri sui et divitiarum, salutis, sapientiae et scientiae tenere concessit, cur larga manu non effundis quod dando non minuis?* Braulionis epist. IV ad Isidorum Hispalensem = ISIDORI Hispalensis episcopi *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. Wallace M. LINDSAY, Oxonii, 1957².

78 Szerénykedés nélkül állítható erről az *editió*ról, hogy *opus*, tárgya szerint pedig *liber vitasfratrum* is lehetne a címe, követve Jordanus de Saxonia ágostonos remete híres *Liber Vitasfratrum*-át (amely címadásban szintén szerepe van Hieronymusnak). A szóösszetételnek és ragozhatatlanságának (pl. *ex vitaspatrum*) magyarázata: *Liber Vitasfratrum*, Prol. 5–6.

79 Hiába a kicsinyítő képzők, a szakszerű mentegetőzések, az írás munka voltát tagadni nem lehet, bár rögtön ott áll mögötte a jelző: ízetlen, sőtlan.

80 *Periculosum opus certe, obrectatorum latratibus patens, qui me adserunt in Septuaginta interpretum sugillationem nova pro veteribus cudere, ita ingenium quasi vinum probantes, cum ego saepissime testatus sim pro virili portione in tabernaculum Dei offerre quae possim, nec opes alterius aliorum paupertate foedari*. HIERONYMUS, Prologus in Pentateucho, p. 3; *Haec pace veterum loquar et obrectatoribus meis tantum respondeo, qui canino dente me rodunt, in publico detrahentes, legentes in angulis idem et accusatores et defensores, quod in aliis probent quod in me reprobant, quasi virtus et vitium non in rebus sit, sed cum auctore mutetur*. HIERONYMUS, Prologus in libro Paralipomenon, p. 547; *criminari* fontos szó Hieronymusnál, vö. Praef. in libro Iosue, és távolabbról Apol. adv. libros Rufini II,27.

perhorrescere⁸¹. At tandem patrum priscorum gestis permotus, qui in tabernaculo⁸² Dei secundum facultatem suam ea, quae poterant, offerebant, alius aurum, alius argentum, alius lapides pretiosos, alius purpuram vel byssum, aut coccum, aut hyacinthum. Hic mecum probe agere putavi, si offerre possem pelles et caprarum pilos. Nam et apostolus contemptibilia⁸³ nostra magis necessaria iudicat. Unde et tota illa tabernaculi pulchritudo pellibus tegebatur et ciliciis, ardoremque solis et imbrium iniuriam haec, quae validiora sunt prohibebat⁸⁴. Confisus itaque in meritis eorundem fratrum heremicolarum, qui quondam in antris⁸⁵ et speluncis⁸⁶ habitantes, non cum animalibus humi gradientibus ambulabant quinimo pennis virtutum et desideriiis contemplationum in supernis velut nubes volantes, atque animas suas imagini caelestis pulchritudinis conformantes, beatissimis spiritibus⁸⁷ parificabantur⁸⁸. Quorum profecto conversatio sola sufficeret religiosas et devotas mentes ad optima quaeque studia sublevare. Nam cunctis fidelibus sufficientia reliquerunt exempla sequelae. Maxime his, qui creatori summo irreprehensibiliter militare cupiunt, et vitam apostolicam imitari volunt. Quorum erat cor unum et anima una in

81 *Nec affectamur laudes hominum nec vituperationes expavescimus. Deo enim placere curantes minas hominum penitus non timemus.* – Vö. WERBŐCZY 22; HIERONYMUS, Prologus Hester, p. 712.

82 *A tabernaculum* készítéséről és anyagáról vö. Ex 26. 27.

83 Vö. 1 Cor 1,28.

84 *In tabernaculum Dei offert unusquisque quod potest: alii aurum et argentum et lapides pretiosos, alii byssum et purpuram coccum offerunt et hyacinthum; nobiscum bene agetur, si obtulerimus pelles et caprarum pilos. Et tamen apostolus contemptibilia nostra magis necessaria iudicat. Unde et tota illa tabernaculi pulchritudo et per singulas species ecclesiae praesentis futuraeque distinctio pellibus tegitur et ciliciis, ardoremque solis et iniuriam imbrium ea quae viliora sunt prohibent.* HIERONYMUS, Prologus in libro Regum, p. 365. Továbbá: *Scimus enim in tabernaculum Dei et aurum et pilos caprarum similiter oblatos.* HIERONYMUS, Comment. in Abdiam proph. prologus (PL 25, 1150).

85 Igazából remetéknek való helyek, vö. Vfr c. 17. p. 52. kiegészülve a *solitudinibusszal*, és Vfr c. 53. p. 110. Báthori Lászlóék remetesége. A példakép és névadó sivatagi atya életében olyan fontos hely szerepet kapott a zsolozsmában is többször: Remete Szent Pál január 10-i ünnepén az I. Noct. 3. antifónája (*Dum mundus nunc persequitur ... antro taetro suscipitur*). – Az elvonultságra törekvő remete mentalitásra találóak HIERONYMUS szavai, aki a pusztában meglévő szabadságról beszél szemben a városi (börtön)bezártsággal (*post solitudinis libertatem, urbe quasi carcere sunt reclusi*: ep. 58. ad Paulinum, PL 22, 583).

86 Locus classicus az *Aeneis* IV. éneke (125, 165), pálos szerzőnél elsőként a költő Csanádi Albertnél fordul elő, pálos és középkori eredetű liturgikus szövegben nem.

87 Vö. *angelicis in patria spiritibus*, Johannes BUSCH, *Chronicon Windeshemense* ..., bearb. von Karl GRUBE, Halle, 1886, 9.

88 *Parificare* (Bartal szerint, Du Cange-ra hivatkozva) 'egyenjogúvá, egyenlővé tenni', vö. *Az esztergomi főkapitán falván s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára*, Pest, 1871, 30. Nem klasszikus, viszonylag ritkán előforduló szó. Orientiusnál (Auch püspöke, V. század eleje): Trin. 19 (Carmina: CSEL 16).

Domino⁸⁹. Nec quispiam eorum de his, quae possidebant, aliquid suum esse dicebat, sed erant illis omnia communia, et distribuebatur singulis, prout cuique opus erat⁹⁰.

Nihilominus hunc tractatulum⁹¹, alias a reverendo patre nostro fratre Joanne de Zalonkemen bis generali nostro, magna ex parte comportatum, et per venerabilem patrem fratrem Marcum Sclavum de Dombro, vicarium quondam Zagrabiensem, inchoatum, ego frater Gregorius Giengyesinus⁹² felici omine mei nominis amantissimis, quibus mecum eadem studia et eadem voluntates concurrunt, ad laudem et gloriam Astripotentis⁹³ et theotocae⁹⁴, divique Pauli primi heremitaie reverentiam aggrediendo, continuabo⁹⁵.

89 Quoniam ex praecepto regulae iubemur habere cor unum et animam unam in Domino. Declarationes constitutionum, Textus primus prologi, Bp. EK, RMK III, 193, f. 63.

90 Act 4,32: *quispiam* áll *quisquam* helyett, *possidebant* eredetileg többes számban. 35: *distribuebatur* áll *dividebatur* helyett. Tekintettel azonban arra, hogy a pálosok Szent Ágoston regulájára tették le fogadalmukat, ezért idézni kell Augustinus mondait is, mert ebben az esetben Gyöngyösi forrása e két locus együtt lehetett: *Nec dicatis aliquid proprium, sed sint vobis omnia communia: et distribuatur unicuique vestrum a praeposito suo victus et tegumentum; non aequaliter omnibus, quia non aequaliter valetis omnes, sed potius unicuique sicut opus fuerit. Sic enim legitis in Actibus apostolorum: Quia erant illis omnia communia, et distribuebatur unicuique sicut cuique opus erat.* Stanislaus ŚWIDZIŃSKI kiadását használtam: *Die Augustinusregel im Pauliner-Orden*, Augustiniana, 18(1968), 32.

91 Érdemes figyelni a hosszú befejező mondat gondos szerkesztési arányaira: az elején szerényen megnevezi a munka tárgyát: *hunc tractatulum*, a mondat közepének nagy hangsúlyt ad teljes nevének kiírásával: *ego frater Gregorius*, az állítmány áll az utolsó helyen: *continuabo*.

92 Név szerint említi saját magát szerzőként: az *Epitoma* ajánlásában, második fejezetében pedig védőszentjére utal, a *Directorium* ajánlásában és a *Decalogus* címlapján (... *comportatus per U. p. f. G. de Gen.* ... José Ruysschaert meggyőző feloldása szerint. A *Directorium* címlapján a 'klasszikus' kép látható a két remetével, a darab kenyérrel és fölöttük a hollóval, a jobb alsó sarokban pedig a szerző térdel, kezében könyvével, mintegy elődeinek ajánlva. A térdeplő alak azonosítását biztossá teszi a ruhájára egyenás alá nyomtatott három betű: *Uf. G.*, azaz *Venerabilis frater Gregorius*. José RUYSSCHAERT, *Trois recherches sur le XVIe siècle romain*, Archivio della Società Romana di Storia Patria, Terza serie, Vol. XXV, Annata XCIV, Roma, 1973, 15).

93 Az *astripotens* ritkán előforduló szó (*Thesaurus Linguae Latinae*..., Lipsiae, 1940– és *Totius Latinitatis Lexicon* opera et studio Aegidii Forcellini lucubratum..., Prati, 1858–1875. sem ismeri, Karoling-kori költőknél sem találtam), talán ez a *Prologus* legérdekesebb kifejezése. Először Liudprandusnál (†972) tűnik fel: *quia sceptrum movebat / Astripotens, bonus ipse, Deus pius* (*Antapodosis*, MGH SSerGerm 41 = Du Cange I, 447). Egy 1372-es nagyszebeni oklevélben nem a nagyjából állandó formulákat tartalmazó arengában olvasható, hanem az oklevél főszövegében, ami a szó önálló és tudatos alkalmazására utal: *quod astripotens absterget* (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, hrsg. Franz ZIMMERMANN, Carl WERNER, Georg MÜLLER, II, Hermannstadt, 1897, 388–390), vagy egy 1499-es oklevélben (DI 82150) és a liturgikus gyakorlatban találkozhatunk még vele. Hadnagy Bálint egy oklevelében 1535-ben használja: ... *quod oculos astripotentis offenderet* (*Egyháztörténelmi emlékek a magyar-*

Gyöngyösi prologusainak még ez a hiányos elemzése is egyértelműen bizonyítja, hogy szerzőnk belülről ismerte és alkotó módon kezelte ezt a régi irodalmi tradíciót. Az *Epitomát* és a *Directoriumot* elsősorban rendje belső használatára állította össze, ezzel magyarázható, hogy bevezetőik hangneme és irodalmi fegyvertára nem éri el a *Vitae fratrum* kezdő lapjainak színvonalát. Gyöngyösi műveltségének, tehetségé-

-
- országi bűtűjítás korából, szerk. BUNYITAY Vince, III, 18). A pálos liturgia nem ismerte azt a szép antifonát, amely *astripotens*nek nevezi a mindenség alkotóját: *Surge et in aeternum serva munimine sacro custodique tuos astripotens famulos*, Renatus Joannes HESBERT, *Corpus antiphonarium officii*, I, 1963, no. 5072: észak-italiai XI. századi forrásból (Ivrea) ismerteti az antifonát. Magyarországon a *Codex Albensis* a historia Machabaeorum olvasásakor adja az Adaperiat-responsoriummal kezdődő vasárnapi matutinum harmadik antifonájaként (*Pro fidei meritis, Iuste Deus iudex fortis* és *Surge*...). Az 1484-es esztergomi és az 1540-es pálos breviáriumban sem szerepel. Meg kellett lennie a Zalka-antiphonáléban, csak ezt a lapot kitepték; a váradi egyház breviáriuma pedig a *Codex Albensis*szel egyezően adja antifonánkat. Gyöngyösiről elképzelhető, hogy esetleg más rend ususából (Rómában járva, de nem a *secundum curiam Romanam* könyvekből!) ismerte meg az antifona szövegét. Taurinus *Stauromachiájában* háromszor fordul elő (I,395; I,453; V,456; ed. L. JUHÁSZ, BSMRAe). Rómából megjött vajon a kezébe akadt? – A liturgiában mindennapos *omnipotens* mellett az Atyaistenre vonatkozó egyéb *-potens* utótagú jelzőket kedvelték a régiek mind prózában, mind versben: *celsipotens*, *cunctipotens* és *astrifer*, *altitronus*. Világi használatban előfordul még: *artipotens* (Theodulfus, MGH PoetaeviCarol I, 481), *armipotens* (a tekintélynek számító *Aeneis*ben 6,839; *Gesta Berengarii* 2,64 = MGH ut supra IV, 374).
- 94 A szót elsőként Órigenés használta. Szűz Mária – *Dei genetrix* – istenanyaságát az efezusi III. egyetemes zsinat kanonizálta 431-ben, amelyen az ezt tagadó Nestorius nézetét elvetették, őt magát pedig letették a konstantinápolyi pátriárkai székből. Ezután vette át a teológiáját és liturgiáját már latinul művelő nyugati egyház is ezt a kifejezést, megtalálható egyébként Cassianusnak Nestorius ellen írott művében (*De incarnatione Domini contra Nestorium*, II,2,28 = PL 50, 31; ALTANER–STUIBER, *Patrologie*, 1978⁸, 452–454). Középkori előfordulása, hasonlóan az *astripotens*hez, szintén elég ritka, S. Ursmar vitájában így olvasható: *ecclesiam pia virgo simul theotoche* (sic) *tuetur*. Acta S. Ursmari episcopi, Acta SS tom. 2. Aprilis p. 558 = Du Cange VIII, 98.
- 95 Biztosra vehető, hogy a prologusokat általában a mű elkészülte után írták meg végleges formában a szerzők. Hess András is a *Chronica Hungarorum* esetében a harmadik oldalt üresen hagyta és a nyomtatás végén illesztette oda előszavát, melynek forrása Johannes Philippus de Lignamine volt; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története*, I, *A mohácsi vész előtt*, Bp., 1959, 122. – Egy 1750-es lepglavai könyvtári katalógus (Bp. EK, J 61) szerint a mű első huszonhárom fejezetét Dombrói Márk készítette. A mű mai formájában erre stiláris vagy szerkesztésbeli eltérés, törés Gyöngyösi egységesítő munkája miatt nem utal. Mégis Gyöngyösi saját nevének ilyen hangsúlyos szerepeltetése utalhat arra, hogy most már tényleg ő folytatja az írást, amit impurumként Zalánkeményi Jánostól és nagyjából Dombrói Márktól örökölt. Szóhasználatban sincs eltérés a feltételezett két rész között, annak ellenére, hogy a szótárak tanúsága szerint ritkább *humatust* (Vfr 35,20, 49,16, 51,22) a huszonnegyedik fejezettől a *sepultus est* váltja föl, bár egyszer *sepultusque* van az első, Dombrói Márknak tulajdonított részben (Vfr 47,30).

nek és teljesítményének megítélésénél nem szabad kizárólag rendtörténetére és műveinek forráskezelésére hagyatkoznunk. Az elmondottak alapján világos, hogy írói teljesítményének nem kis részét képezik ezek a bevezetők, amelyekből megtudhatjuk, mit is tartott Gyöngyösi fontosnak saját szavaival elmondani és mihez érezte elégnek vagy szükségesnek a régi és bevált toposzok beillesztését. Rendje elfogadta, támogatta és értékelte tudós tagját, aki tudását alázattal fordította rendtársai hasznára. A Gyöngyösi és kortársai által elkezdett reformfolyamat Mohács árnyékában már nem hozhatta meg gyümölcseit. A szép prologusokat másféle epilógus követte.

TÓTH TÜNDE
Balassi, Angerianus és a török bejtek
(Angerianus *Erotopaignionja*)

Kiadások

A karcsú kötetke Firenzében jelent meg először, 1512-ben. Az 1582-es párizsi kiadásig Luigi Firpo bibliográfiája¹ az *Erotopaignion*nak még hat kiadását tartja számon, ezek – érdekes módon – többnyire párizsiak.² Nekünk ez az 1582-es kiadás a legfontosabb, hiszen Eckhardt Sándor szerint valószínűleg ezt a kiadást olvashatta Balassi Bálint.³ Ez az úgynevezett *Poetae tres elegantissimi*-kötet, mely három „igen finom” költő, Michaël Marullus, Hieronymus Angerianus és Ioannes Secundus verseit tartalmazza.⁴ Az OSzK is őriz belőle példányt, kutatása tehát nem ütközik nagyobb nehézségbe.⁵ A kötet Angerianus művei közül csak az *Erotopaignion* tartalmazza.

Az eredetileg 179 epigrammát tartalmazó könyvecske az 1525 körül Thibault Charronnál megjelenő párizsi kiadásban bővül egy *incerto auctore* származó záróverssel, ez a *Poetae tres...*-kiadásba is belekerül, amely egyébként az 1512-es kiadást használja forrásul,⁶ és amelynek Charles Magnarhoz címzett ajánlóverse a buta tipográfusok rossznál rosszabb hibáit kárhóztatja, melyet háromórás szorgos munká-

1 Luigi FIRPO, *Bibliografia degli scritti di Girolamo Angeriano* = L. F., *Girolamo Angeriano*, Napoli, 1973, 70–78. Köszönöm Armando Nuzzónak, hogy megajándékozott Firpo könyvének másolatával.

2 1520, Parthenopae; 1522, [Párizs]; circa 1525, Parisiis a Theobaldo Charron; circa 1525, Parrhisiis per magistratum Guchardum Soquand; circa 1530, Parisiis; 1535, Venetiis.

3 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 171–192, 405–450; *ua.* = E. S., *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 172–252 (a továbbiakban erre az 1972-es kiadásra fogok hivatkozni az 1913-as évszám megjelölésével), 212.

4 *POETAE TRES ELEGANTISSIMI emendati et aucti, Michaël Marullus. Hieronymus Angerianus. Ioannes Secundus*, Parisiis, Apud Dionysium Duvallium, sub Pegaso, in vico Bellovaco, 1582.

5 A jelzete Ant. 8088. Eckhardt, illetve előtte Szilády a könyv egy későbbi, 1595-ös speyeri kiadása alapján megvizsgálta már a három neolatin költő és Balassi költészetének összefüggéseit. Megállapításaik nagy része ma is érvényes.

6 FIRPO, *i. m.*, 76.

val gyomlált ki a kötet sajtó alá rendezője, Ludovicus Martellus Rotomagnus (Louis Martel di Rouen).

Erós játéka

A könyvecske tehát összesen 179 számozatlan angerianusi epigrammát tartalmaz, ezek jobbára Caeliához szólnak. Az egymásutániságból nem bontakozik ki semmiféle szerelmi történet, bár az epigrammák sorrendje mégsem teljesen önkényes, bizonyos verseknél fontos, hogy milyen helyen állnak a könyvben. A legelső például már a címlapon megszólítja az olvasót:

Hogyha tanítást vágysz netalán vagy Píerus ékét,⁸
Akkor az én szerzőm írását te ne nézd.
Míg ez a nagy tűz égeti őt, amit ír, csupa tétlen
Kín, s hogy Caelia és Ámor is mily nagy erő.⁹

Ezt az epigrammát a kiadások nagy része a címdalra hozza, a *Poetae tres...* sajtó alá rendezőjének már említett verse is csak emögé szorul be, a címlap hátoldalára.

Az olvasóhoz címzett vers két fontos nevet említ: Caeliáét és Ámorét. Ők a könyv főszereplői. A harmadik persze a szerző, aki ezekkel a nevekkel játszik. A könyvecske címe *Erotopaignion*, azaz Erós (latinosan Amor) játéka, és a szövegek valóban arról szólnak, hogyan játszik Amor a férfi szívével. De Amor, a szerelem neve alatt tulajdonképpen Caeliát kell értenünk, hiszen Caelia a szerelem megtestesülése. Ez a szétválasztás már jelzi, hogy valóban csupa „haszontalanságot” és nem tudós bölcsességeket olvashatunk a könyvben; jelzi, hogy milyen nagy szerepe lesz –

7 Lásd az (általam) kiemelt részeket: *Ad doctiss. adolescentem Carolum Magnartium, Cl. V. Io. / Magnartii Curiae vectigalium praesidis F. / et in supremo Senatu Rotomag. advocatum. / Nativum misere hactenus decorem / Arguti, lepidi, et boni poetae, / Insulsae, illepidae, et malae malorum / Foederant maculae typographorum. / Impura abstulerat lues nitorem; / Et paene obruta cum suo poeta / Mendis, Caelia pulchra deperibat. / At nos, quam licuit labore promoto, / Tres horas vacui per ociosas, / Iacenti medicam manum, poetae / Ultro admovimus; unde nunc recenti / Cultu et pumice perpolitus, ad te, / O, qui flosculus es venustiorum, / Magnarti, et iuvenum eruditiorum, / Ad te ecce a maculis venit redempto / Natio nitido suo decore. / Lud. Martellus Rotomag.*

8 "Píerus éke" (tkp. „pierusi nyájasságok”, „lepores Pierios”): Pieros állítólag egy makedón férfi volt, aki leányainak a kilenc múzsa nevét adta, a múzsák költői versenyben legyőzték őket, és a lányokat szarkává változtatták. Mások szerint Pieros a múzsák atyja volt, ezért nevezik a múzsákat Pieridáknak.

9 A vers szövege a következő: *Libellus ad Lectorem. / Doctrinam si forte cupis, si forte lepores / Pierios, domini ne lege scripta mei. / Dum nimis igne calet, solum describit inertes / Curas, et quanta est Caelia, quantus Amor.*

nemcsak a szerelemnek, hanem talán jóval inkább a szellemeskedésnek, hiszen a könyvecske állításával szemben nem csupán Amor vagy Caelia játszik itt a szerzővel, hanem – egy másik dimenzióban, az olvasó szemszögéből – a szerző játszik övelük az epigrammákban. A harmadik versben (a második egy humanista dedikáció) Angerianus önmagáról ír, azt mondja el, hogyan lett belőle költő. Nem olyan az ő beavattatása, mint Hésiodosé, vagy bármely más, Apollón babérjával övezett költőé. Szerzőnktől ugyanis megtagadta Apollo, hogy igyék forrásának vizéből, és az elűzött, síró férfit Venus kínálja meg égető paphosi vizével, így Angerianus nem énekeket mond, hanem szerelmeket, és kénytelen a saját végzete dalnokának lenni.¹⁰ Balassit is zászlója alá hódoltatta Venus, a hetedik ének szerint születésében megkérte, hogy csak magának szolgáltasson vele, és ő is a saját szerelmében megesett dolgokról kíván írni az erdélyi asszonyoknak. Nem apollói, nem *múzsai költészet* ez, hanem *szerelmi játék* – mondja Angerianus.

Az epigrammák egyik jelentős részének témája Amor és Caelia összehasonlítása. Hol Amor, hol Caelia kerül ki győztesen ezekből. Lássuk például az *Amor Marmoreus* (15), ahol a márványszobor így szól: „Mit néztek? Kőből készült Amor vagyok, műként hordok műfegyvereket. Az élő Caelia az igazi Szerelem.”¹¹ Amor jelzője, amit jobb híján „mű”-ként fordítottam, a latinban a „fictus”, a „költött”, mely a szó eredeti jelentésében megformáltat, formázottat jelent; a fazekas (*figulus*) az, aki *fingit*, alakot ad (*dat figuram*), teremt, készít, ebből származnak aztán a *fictio* szónak a további jelentései: teremtett, nem valóságos, kitalált. Ez a pejoratív jelentés az, amellyel a humanisták korában a költészetet szokás gyalázní, tudniillik azzal, hogy kitalált, fiktív.¹² Angerianus az *amor* és a *fictus* szó konkrét és elvont jelentésével játszik, hiszen a márványszobor *fictus*, formázott; fegyverei is a mesterember keze alatt készültek (*ficta arma*), tehát fiktívek, nem igaziak; az igazi, valóságos, élő szerelem nem más, mint Caelia, a költő szerelme. Akkor igazán szép a játék, ha kiderül egyszer, hogy Caelia teljes mértékben a költő fikciója volt. Hiszen akkor az epigramma a képzőművészeti alkotással szemben a fantázia fizikailag megfoghatatlan alkotásának adná az elsőséget.

10 „dicere cogor amores, / Non carmen; fati cantor et esse mei.”

11 Amor Marmoreus. / *Quid spectatis? Amor sum saxeus; armaque fictus / Ficta gero. vivens Caelia, verus Amor.*

12 Ezért védekeznek azzal a *defensio poesis*ek szerzői, hogy elmondják, a „költészet” szó nem a „kitalál”, hanem az „énekel, versel” szóból származik. Vö. Giovanni BOCCACCIO, *Genealogiae deorum gentilium liber XIV*, cap. 6.: „Cuius quidem poesis nomen non inde exortum est, unde plurimi minus advertenter existimant, scilicet a *poio pois*, quod idem sonat quod ‘fingo fingis’, quin imo a *poetes*, vetustissimum Graecorum vocabulum Latine sonans ‘exquisita loquutio’.” (BOCCACCIO, *In Defence of Poetry: Genealogiae deorum gentilium liber XIV*, edited from University of Chicago MS. 100 by Jeremiah REEDY, published for the Centre for Medieval Studies by the Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1978, 35.) Vagy Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem*, Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Lyon 1561 mit einer Einleitung von August BUCK, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1964, 3.: „Poetae igitur nomen non a fingendo, ut putarunt, quia fictis uteretur: sed initio a faciendo versu ductum est.”

Az persze, hogy a kőszobor nem él, nem akadályozza meg abban, hogy beszéljen saját élettelenységéről. De ez a beszélő Amor, a szerelemisten a költő (és a költői hagyomány) fikciója. Amor mint istenség és mint kőszobor egyaránt *fictus*. A képzelet és a valóság folytonos játékáról van itt szó. A *fictum-verum* ellentét nagyon is valóságos dualitás a humanista költők számára. A költő hatalma éppen abban áll, hogy otthonosan vezeti olvasóját az egyikből a másikba, a két világ rejtetten vagy kevésbé rejtetten mindig hivatkozik a másikra. Balassi is, Angerianus is elsősorban a hölgy kegyét akarja megnyerni a versekkel, azokon ezért folyton látszania kell annak, hogy a költő képzelete hozta létre őket. Ezek a művek tudatosan vállalják, hogy teremtmények, költői alkotások, *versszerző találmányok*,¹³ melyek a maguk belső (fiktív, teremtett) világában a valóságos világnak adhatják az elsőséget. Igazságszeretettől? A költészetet ért vádak jogosságát belátva? Nem. A bók kedvéért. Hiszen akármelyik költő szívesebben találkozik a valóságos világban egy valóságos hölgygel, mint a fiktív világban magával Venusszal. Eckhardt fanyalog ezen az „üres szellemeskedő játékon”.¹⁴ Én éppen ellenkezőleg, nagyon is sok tudatosságot és költői öntudatot érzek benne. Erős játéka? Igen. A valóságos világban a szerzőt is úgy hívják: „szerelmem”.

A fokozott irodalmi jelleg

Ám ez az elsőbbségadás a valóságos világ javára megint csak az olvasó víziója. Angerianus versének Amora nem teológiai vagy természeti alapon fiktív lény, hanem azért az, mert márványból van. Angerianus szellemessége tulajdonképpen a szigorú és a szabad olvasat kettősségén alapszik.

Fokozottan irodalmi jellege van az olyan műnek, amely egy szokásos toposzt szigorúan szó szerinti értelemben próbál olvasni, és a maga *egykönyvű* olvasata szerint adja meg rá a választ. A jelenség az iskolás és a humanista irodalomban gyakori, ilyen a régi magyar irodalomból jól ismert Balassi–Dobó Jakab-féle vetélkedés (*certamen*), ahol a vita azon folyik, hogy Cupidót gyermek alakjában kell-e ábrázolni.¹⁵ Azazhogy igazi vitáról valójában nincs szó. Balassi csupán szellemes játékot űz azzal, hogy 46. sorszáma „az Dobó Jakab éneke, az »Már szintén az idő

13 "Balassi az olyan témákra, mint amilyen a »Lélekcseré«, vagy a méhekkal folytatott párbeszéd, magyar műszót is csinál. Versszerző találmánynak nevezi az ilyen kissé mesterkélt ötleteket, s ezek csak arra szolgálnak, hogy udvarlását szellemesen adja elő a kedvesnek." ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, h. n., é. n., 131. Galádul mellőzöm most az *inventio poetica* egyéb értelmezéseit, mivel a kérdéshez legutóbb, az 1995-ös ülészenon magam is hozzászóltam, sajnos anélkül, hogy bármiféle megegyezéshez közelebb kerültünk volna. Megfelel énnékem itt az, ahogy Eckhardt a versszerző találmányt meghatározza.

14 ECKHARDT 1913, 216.

15 Lásd HORVÁTH Iván, *Balassi Eble de Ventadornja: Dobó Jakab?* = H. I., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 268–271.

vala kinyílásban» ellen szerzett énekében” „nagy bolondságnak” nevezi Cupido gyermek képében történő ábrázolását, „Mert nem gyermek, aki bír mindent világban.” Ez azonban csak játék, *inventio poetica*, amit nem kell komolyan venni. A szerző, aki tulajdonképpen Angerianus, hiszen Balassi az ő *In tabula primus...*¹⁶ kezdetű epigrammáját fordítja, Propertius nyomán¹⁷ eljátszik azzal, hogy egy képzőművészeti-irodalmi konvenciót szó szerint értelmez, és bizonyítani próbálja annak hamisságát. *Érvei* azonban *belül maradnak a fikció világán*, hiszen nem arról beszél, hogy nincsen Cupido nevű isten, és mivel nem létezik, nem is nevezhetjük gyermeknek.¹⁸

Ez a fajta *szigorú olvasat* nagyon jellemző az egész reneszánsz költészetre. Tilos kilépni az írott művek fiktív világából. Theodor Beza például írt egy költői előszót, *praefatio poeticā* a híres 51. zsoltárhoz, melyben a bűnbánó zsoltár keletkezésének történetét, Dávid és Betsabé kalandját meséli el *költői módon*. A költőiség azt jelenti, hogy Amor indítja el az eseményeket, Jehova pedig úgy ül a mennyben (Olympo!) tanácsot, mint Zeus és a többi antik isten Homérosnál.¹⁹

Angerianus nem lép tehát ki a költői világból, de a műalkotás és a valóság ellentétével több epigrammában is a fentiekhez hasonló módon játszik, például az 57.-ben, mely Caeliáról és a festett Amorról szól:

„Midőn Caelia a haját igazgatta a fénylő tükörben, amelyen egy festett, fáklyás Amor állt, – Ki hinné – szólalt meg Amor –, festve vagyok, és úgy tűnik nekem, hogy maga Caelia az igazi Amor.”²⁰

Maradjunk kicsit a tükörnél.

„Tükörfordítás”

Angerianus nem csak a valóság–fikció szembeállítását kedveli, hanem a tükör is vissza-visszatérő motívum nála.

Balassi is ír tükörről, például a 37. ének 9. strófájában:

Ez amaz Julia, kinek ábrázatja, mint címer egy pecsétbe,
Szívedben felmetszve, kiben magát nézze, ha képét tükerébe
Ő látni akarja, mert ott szebben látja, minemő színe, képe.²¹

¹⁶ 165.

¹⁷ Propertius II,12. *De opere praeclaro pictoris*. (Lásd hozzá: ECKHARDT 1913, 214.)

¹⁸ Ezek egy beszélgetés gondolatai, melyet SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával folytattunk. Vö. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, doktori értekezés, 1982; kiadva: Bp., 1996, 97, 31. jegyzet.

¹⁹ Vö. IMRE Mihálynak e konferencián elhangzott dolgozatával.

²⁰ De Caelia et Amore picto. / *In claro dum se speculo pulcherrima comit / Caelia, ubi pictus cum face stabat Amor. / Quis credet? sic inquit Amor; sum pictus, et ipsa / Ipsa videns me nunc Caelia, verus Amor.*

²¹ Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1986.

Ez az utolsó strófa Angerianus *Quid speculum spectas?* kezdetű epigrammájára²² megy vissza, melynek prózai fordítása így hangzik:

„Minek nézed a tükört? Tudni akarod, milyen az igazi színed? És mekkora az arcod élő bája? Sebesült szívemre tekints, amit küldök; oda vésett fel téged tudós dárdájával Amor.”

Utoljára Eckhardt kiadása tüntette fel ezt az epigrammát a Balassi-vers forrása-ként. Újabban talán azért nem jelzik, mert csak egyetlen strófához kapcsolható szövegről van szó, és nem is olyan szoros fordítás, mint több másik. De a két vers közti megfelelések talán azt bizonyítják, hogy egy nagyon szabad átdolgozás ez, még akkor is, ha a kor költészetének egyik legkedveltebb szellemességéről van szó.

Angerianus és a hatodik bejt

Ennél is szabadabb *contaminatio*val jött létre a hatodik török bejt magyar verse. Érzésem szerint ugyanis nemcsak a török szöveg díszített tolmácsolásáról van szó,²³ hanem Angerianus-reminiscenciákról is. Lássuk tehát a szövegeket egymás mellett.²³

1. a) Angerianus latin epigrammája: *De Caelia et speculo*.

Ante suum ornatur speculum dum Caelia, dixit
Sic speculum; speculo clarior ipsa tuo,
Quae pars negligitur, pars illa decentior, alma
Caelia. non utor te modo ut orner, ait.
Sum pulchra, ut dixti,²⁴ cupio sic pulchra videri.
Quid pulchro in terris gratius ore viget?
Subrisit speculum, iactanti et talia fatur,
Ne credas dictis facta superba meis.
Nec tibi sic placeas; non est formosa puella,
Nec prudens, quae non sentit Amoris opus.

1. ba) Az epigramma magyar fordítása: *Caelia és a tükör*.

Midőn Caelia a tükre előtt szépítkezik, így beszélt a tükör: – Te magad ragyogóbb vagy a tükrödnél. Az a rész, amelyik keresetlen, az tetszetősebb, áldott Caelia. – Nem csak arra használlak, hogy szépítkezzem – feleli –, szép vagyok, ahogy mondtad, így hát szépnem is akarok látszani. Mit kedvelnek a földön jobban, mint a szép arcot? – Felkacagott a tükör, és így szól a hencegőhöz: – Ne higgy az én szavaimnak, melyek

²² 158.

²³ A szövegeket hasonlóképpen próbálom egymás mellé tenni, mint JANKOVITS László, *Változatok egy versre*, Pompeji, 1993/1–2, 246–249.

²⁴ Ez a szó (*dixti*) olvashatatlan az OSzK-példányban. A Szentmártoni Szabó Gézától kapott 1535-ös velencei kiadás mikrofilmje alapján tudom csak közölni. Köszönet érte.

gőgössé tettek téged. Nem így tetszhetsz magadnak; nincs olyan szép lány, és okos sem, aki nem érti Ámor dolgát.

1. bb) Az epigramma verses fordítása: *Caelia és a tükör*.

Tükre előtt szépítkezik éppen Caelia; így szól
Tükre: a tükrödnél százszorosan ragyogóbb
Rész, ami nem látszik, s ami ékesb, Caelia, édes.
– Nem csak a pompa miatt tartalak én – felel ő. –
Mondad, szép vagyok, ám csakolyan szép légyen a látszat,
Többet a szép arcnál föld kerekén mi is ér?
Fölnevetett a tükör, s a dicsekvőnek felel, így szól:
– Gőgkeltő szavamat mégis azért te ne hidd.
Így magadat se csodáld; nem lesz gyönyörű a leányka,
Bölcs se, ki sejteni sem sejt, miért van Amor.

2) Balassi bejtje:²⁵

Egykor szép Juliát látván, hogy ő magát szép tükörébe nézné,
Kérdém: E világra ily szépséget másra Isten vallyon adott-é
Mosolyga s felele: Ily szép ki lehetne, mond, megholondultál-é?

3) Végül a török szöveg nyersfordítása:²⁶

Mondtam annak a királyi szépnek: Van-e valaki, aki pótolja a holdat?
Rózsaként nevetett s azt mondta, hogy Hát mit gondoltál, te bolond?

A tükör, a szépítkezés, a világra szóló szépség és a nevetés azok a mozzanatok, melyek Angerianus és Balassi szövegét összekapcsolják. Ennél többet nem lehetett a török bejt fordításába belecsempészni, de a szövegek közötti összefüggések (intertextuális kapcsolatok) így is felismerhetőek. A *contaminatio* bevett eljárás az ókori és a humanista latin szerzőknél. Miért ne alkalmazhatta volna Balassi is?

A hetedik bejt és az *Ante suum*...-ot követő epigramma hasonlósága már nem ennyire szembetűnő.

1. a) Angerianus epigrammája: *De seipso dialogus*.

Viscera si calidis tua sunt exusta favillis,
Cur non pulvereo funere mersus obis?
Spiritus in gemitus si fluxit, et aere gaudet
Liberiore; tibi qui movet ora sonus?

²⁵ KÓSZEGHY-SZABÓ, *i. m.*

²⁶ Uo. (Németh Gyula nyomán.)

Cor si praereptum quo vivis corde? frequenter
Si ploras, cur non conteris ora fluens?
Si percussit Amor saevo tibi vulnere pectus,
Cur non percusso in pectore vulnus habes?
Desine, quisquis ades, miseros sic laedere manes:
Umbra mea est, corpus quae regit; ipse obii.

1. b) Az epigramma magyar fordítása: *Dialógus önmagáról.*

Ha a belső forró hamuvá égett, miért nem pusztulsz el a hamvasztáskor? Ha lelked kiöntöd sóhajtasodban, és az egy szabadabb levegőnek örül, miféle hang mozgatja a szádat? Ha elrabolták a szíved, miféle szív éltet? Ha sűrűn siráncozol, miért nem kopott el a sírástól az arcod? Ha Amor súlyos sebet ejtett a kebeledben, miért nincsen seb rajta? Hadd el, bárki vagy is, így bántani a szomorú szellemeket: az árnyékom csak, a testem irányít, én magam meghaltam.

2.) Balassi bejtje:

Mikoron kirepül lélek beteg testből, soha senki nem látta;
De az én szerelmem, ki olyan, mint lelkem, hogy fejemet elhadta,
Most szemem jól látta, de vélni sem tudta, hogy magát másnak adta.

3.) A török bejt nyersfordítása:

Senki nem látta a lélek elmentét a testből,
De én szememmel láttam, íme, lelkem az elmenő.

Mindhárom szöveg a konkrét és az átvitt értelmű jelentésekkel játszik. A magyar és a latin szöveg ezt leszámítva szinte teljesen különböznek. A latin epigramma csak egyes szám első személyű beszédeket tartalmaz, a török és a magyar szöveg a beszélő saját állapotának leírása, mégis van egy olyan közös mozzanat a latinban és a magyarban, mely a törökből hiányzik: az önreflexió; a beszélő csodálkozik, hogy lelke és tudata, mely a testében székel, kettéválik, a lélek eltávozik tőle, és ő mindezt tudja érzékelni. Ez a sajátosan humanista látásmód² fűzi össze Balassi bejtjét Angerianus epigrammájával.

Mit tudunk Balassi költészetelméleti nézeteiről?

Hieronymus Angerianus azok közé a költők közé tartozott, akiknek fő ihlető forrása a kortársak költészete volt, meg az *Anthologia Graeca*, a kortársak kedvence. Valahogy úgy használta fel ő ezeket, ahogy az ő műveit Balassi Bálint. Dióhéjban

27 Vö. JANKOVITS Lászlónak e konferencián elhangzott előadásával.

ismertettük ennek a játékos költészetnek a poétikáját, és szövegekkel igazoltuk, mennyire nem tévedett Németh Gyula, aki azt mondta, Balassi olvasásánál sokszor az az érzése, hogy a költő többet tanult a török költészettől, mint gondoljuk, „...a közép- és korai újkori keleti és nyugati irodalomnak sok közös eleme van” – írta.²⁸ S mennyire igaza volt Szörényi Lászlónak, aki szép elemzése végén kiemeli, hogy Balassi „részben olyan helyzetben volt, mint az ismerős ovidiusi szerelemtant a frissen megismert muwaššahā-val szembesítő trubadúrok”²⁹, és végül az első igazi Balassi-komparatistának, Eckhardt Sándornak, aki azt a meglepő ténnyt, hogy a humanista és a török költészet között annyi hasonlóságot találunk, azzal tudná magyarázni, hogy ennek oka bizonyára igen régi kapcsolatokban rejlik.³⁰

Vajon a keletre és nyugatra szétáradó platonista szellem találkozik itt újra össze? Mennyiben jelent hasonló (szerelmi) elméletet a közös (szerelmi) fogalomkészlet? Keleti közhelyköltészet³¹ keveredik itt a nyugati közhelyköltészettel – valóban tudjuk, hogy mi született a nászból? Miféle költészet volt Balassi Bálinté és hol a helye a (világ)irodalomban?

28 NÉMETH Gyula, *Balassi Bálint török verseibez*, ItK (a Stoll-féle Balassi-bibliográfiában tévesen: It), 1954, 389.

29 SZÖRÉNYI László, „*Valabány török bejt*”, ItK, 1976, 713.

30 ECKHARDT 1913, 197.

31 KOVÁCS Zsuzsa, *A török költészet Magyarországon*, Keletkutatás, 1987, 111.

Függelék: Balassi énekeinek forrásai a szakírók alapján

Sorszám és incipit	SZILÁDY, 1879. ¹	DÉZSI, 1923. ²	ECKHARDT, 1951. ³	KÓSZEGHY-SZABÓ, 1986. ⁴	Repertórium, 1992. ⁵
17. Csókolván ez minap	Marullus: <i>Ad Neoteram</i> [Suaviolum invitae...]	Marullus: <i>Ad Neoteram</i> [Suaviolum invitae...] Angerianusnak is van hasonló tárgyú verse.	Marullus: <i>Ad Neoteram</i> [Suaviolum invitae...]	Marullus: <i>Ad Neoteram</i> [Suaviolum invitae...]	Marullus: <i>Ad Neoteram</i> [Suaviolum invitae...]
37. Ez világgal bíró	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Quid speculum spectas?...]	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Quid speculum spectas?...]	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Quid speculum spectas?...]		
41. Széellyel hogy vadásza	Angerianus: <i>De Caelia venante</i> [Dum vaga venatur...]	Angerianus: <i>De Caelia venante</i> [Dum vaga venatur...] Ovidius ⁶	Angerianus: <i>De Caelia venante</i> [Dum vaga venatur...]	Angerianus: <i>De Caelia venante</i> [Dum vaga venatur...]	Angerianus: <i>De Caelia venante</i> [Dum vaga venatur...]
42. Fáradtsága után	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Lassatus cursu...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Lassatus cursu...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Lassatus cursu...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Lassatus cursu...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Lassatus cursu...]
43. Te, szép fülemile	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Tu felix cantas...]	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Tu felix cantas...]	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Tu felix cantas...] <i>Ad acanthidem</i> ; <i>Ad birundinem</i> ; Pietro Bembo [i...] Török ének.	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Tu felix cantas...]	Angerianus: <i>Ad Caeliam</i> [Tu felix cantas...]
45. Kérde egy barátom	Angerianus: <i>De seipso dialogus</i> [Cur sic exardes?...]	Angerianus: <i>De seipso dialogus</i> [Cur sic exardes?...]	Angerianus: <i>De seipso dialogus</i> [Cur sic exardes?...]	Angerianus: <i>De seipso dialogus</i> [Cur sic exardes?...]	Angerianus: <i>De seipso dialogus</i> [Cur sic exardes?...]
46. Bezzeg nagy bolondság	Angerianus: <i>De Amore</i> [In tabula primus...]	Angerianus: <i>De Amore</i> [In tabula primus...]	Angerianus: <i>De Amore</i> [In tabula primus...] elterjedt téma a humanizmus idején; Propertius <i>II</i> 12. az „ősiéma”	Angerianus: <i>De Amore</i> [In tabula primus...]	

Sorszám és incipit	SZILÁDY, 1879. ¹	DÉZSI, 1923. ²	ECKHARDT, 1951. ³	KÖSZEGHY-SZABÓ, 1986. ⁴	Repertórium, 1992. ⁵
47. Idővel paloták	Angerianus: <i>De suo amore aeterno</i> [Tempore tecta ruunt...]	Angerianus: <i>De suo amore aeterno</i> [Tempore tecta ruunt...]	Angerianus: <i>De suo amore aeterno</i> [Tempore tecta ruunt...]	Angerianus: <i>De suo amore aeterno</i> [Tempore tecta ruunt...]	Angerianus: <i>De suo amore aeterno</i> [Tempore tecta ruunt...]
48. Szerellem s Julia	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Stabat Amor...]	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Stabat Amor...]	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Stabat Amor...]	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Stabat Amor...]	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Stabat Amor...]
50. Julia két szemem	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Caelia fatúr...] <i>Ad Caetiam</i> [In crine accendens...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Caelia fatúr...] <i>Ad Caetiam</i> [In crine accendens...] Aeneas Silvius Piccolomini: <i>De diobus amantibus: Euryalo et Lucretia</i> ⁵	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Caelia fatúr...] <i>Ad Caetiam</i> [In crine accendens...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Caelia fatúr...] <i>Ad Caetiam</i> [In crine accendens...]	Angerianus: <i>De Caelia et Amore</i> [Caelia fatúr...] <i>Ad Caetiam</i> [In crine accendens...]
51. Áldott Julia	Marullus: <i>De Neaera</i> [Inuenta nuper...] Angerianus: <i>De Caelia et Cupidine</i> [Vidit Amor dominam...]	Marullus: <i>De Neaera</i> [Inuenta nuper...] Angerianus: <i>De Caelia et Cupidine</i> [Vidit Amor dominam...]	Marullus: <i>De Neaera</i> [Inuenta nuper...] Angerianus: <i>De Caelia et Cupidine</i> [Vidit Amor dominam...]	Marullus: <i>De Neaera</i> [Inuenta nuper...] Angerianus: <i>De Caelia et Cupidine</i> [Vidit Amor dominam...]	Marullus: <i>De Neaera</i> [Inuenta nuper...] Angerianus: <i>De Caelia et Cupidine</i> [Vidit Amor dominam...]
53. Hét fő csillag vagyon	Angerianus: <i>Coelo comparat amicum</i> [Septem errant ignes...]	Angerianus: <i>Coelo comparat amicum</i> [Septem errant ignes...]	Angerianus: <i>Coelo comparat amicum</i> [Septem errant ignes...]	Angerianus: <i>Coelo comparat amicum</i> [Septem errant ignes...]	Angerianus: <i>Coelo comparat amicum</i> [Septem errant ignes...]
57. Én édes szerelmem	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Ferrum flamma domat...]	Angerianus: <i>De Caelia</i> [Ferrum flamma domat...]	Cristoforo Castelletti I' <i>Anarilli pastorale</i> c. pász-tordmája; Jakob Regnart [Ach Engelsch gsicht...]		
Celia/4. Csudálván egy ferdőt	Az első strófa eredetije: Angerianus: <i>De Caellae badneo</i> [Incluya laudatas...]	Angerianus: <i>De Caellae badneo</i> [Incluya laudatas...]	Az első szakaszhoz: Angerianus: <i>De Caellae badneo</i> [Incluya laudatas...]	Angerianus: <i>De Caellae badneo</i> [Incluya laudatas...] szakaszhoz.	Angerianus: <i>De Caellae badneo</i> [Incluya laudatas...]

Sorszám és incipit	SZILÁDY, 1879. ¹	DÉZSI, 1923. ²	ECKHARDT, 1951. ³	KŐSZEGHY-SZABÓ, 1986. ⁴	Repertorium, 1992. ⁵
Íme ez számba (Kétes hiteles)	Angerianus: <i>Ad Cupidinem</i> Iſi tua castra sequor...]	Angerianus; Marullus; Propertius II, 12; Ovidius Amor. II, 21. ¹⁰	Propertius II, 12; Ovidius Amor. II, 21; Angerianus: <i>Ad Coeliam</i> Iſi lacrimae fluent...]; Marullus	Propertius II, 12.	Sexus Propertius: <i>De opere praeclearo pictoris</i> Iſi quicumque ille fuit, puerum qui pinxit amorem...]

Jegyzetek a táblázathoz

¹ Gyarmathy BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1879.

² BALASSA Bálint *Minden munkái*, I–II, szerk. DÉZSI Lajos, h. n., [1923].

³ BALASSI Bálint *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, I, Bp., 1951.

⁴ KŐSZEGHY-SZABÓ, i. m.

⁵ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver 3.1, 1979–1994, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, Micro CDS/ISIS, Copyright Unesco, 1991. Megjelent: ABCD Interaktív Magazin, 1(1994), 2. szám.

⁶ ECKHARDT 1913.

⁷ WALDAPFEL József, *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*, ItK, 1937, 142–154, 260–272, 354–365; Uő., *Balassi és az olasz irodalom* (1936) = W. J., *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 104–134.

⁸ ECKHARDT 1913.

⁹ WALDAPFEL 1937.

¹⁰ ECKHARDT 1913.

A táblázat, azt hiszem, nem igényel magyarázatot. Nincs vita abban, hol lehet szó közvetlen fordításról. Egyetlen költő egyetlen versének imitációja (és a vele való *aemulatio*) azonban csak az egyik lehetséges módja a példakövetésnek (lásd KOVÁCS Zsuzsa, *G. B. Giraldis Cinzio romanzo-elmélete: Irodalomelmélet a XVI. századi Itáliában*, doktori disszertáció kézirata, Bp., 1985).

ÁCS PÁL
Attila-kultusz a Báthory-korban

1579-ben a Heltai-nyomda kiadott egy históriás éneket *Az régi magyaroknak első bejövésekről*,¹ vagyis Attiláról és a hunokról. Az irodalomtörténet máig az ismeretlen Gosárvári Mátyásnak tulajdonítja ezt a művet.² „Jelentéktelen munka, mely... kirekesztőleg Heltai Gáspár krónikáját követi” – írja róla Toldy Ferenc, egy azon kevesek közt, akik olvasták.³ Véleményét esztétikai érvekkel nehéz lenne cáfolni, olyan vers ez, amiből e korban tizenkettő egy tucat, Arany Jánossal szólva „sovány história”, „idomtalan idomítás”.⁴

S épp ezért jelent kihívást: Van-e valami sajátlagos mondandója egy olyan éneknek, amely nem több, mint versbe szedett Heltai-próza?

Lennie kell. A hun történetnek minden időben megvan a maga jelentése.

A históriás ének sem az események elbeszélésében, sem megfogalmazásában nem mutat sok eltérést forrásától, Heltai Gáspár négy évvel korábban kiadott *Chronicájától*,⁵ melyet fejezetről fejezetre híven követ. Tartalmazza tehát az abban fellelhető csaknem összes nevet, helynevet és eseményt, pontosan abban a sorrendben, ahogyan Heltainál írva van. A kihagyások és átfogalmazások épp ezért lehetnek érdekesek. (Szándékosan nem említem viszont azokat az eseteket, ahol a szerző nyilvánvalóan félreérti forrását.)

A hun–magyar azonosság gondolata persze mindkettejükénél megvan, feltűnik azonban, hogy míg Heltai a hunokat hol magyaroknak, hol „hunnok”-nak, „hunnu-sok”-nak írja, addig a verses átdolgozás következetesen csak a „magyar” megnevezést használja, a „hun” szó elő sem fordul. Mindez úgy történik, hogy Heltai mondatai szinte érintetlenül maradnak, csak a hunokból lesznek mindenütt magyarok.

1 RMNy I, 437; 702. Ez a vers az RMKT XVI. századi sorozatának készülő 11. kötetében jelenik meg. Köszönettel tartozom Kulcsár Péternek, a fejezet lektorának. Észrevételei és kérdései sok segítséget nyújtottak.

2 Pl. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 388, 457.

3 *A magyar költészet története*, Pest, 1867², 139.

4 *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes művei*, X, Bp., 1962, 266, 267.

5 HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, Kolozsvár, 1575 (RMNy I, 360); faksimile kiadása: kiad. VARJAS Béla, kísérő tanulmány KULCSÁR Péter, Bp., 1973.

Elégé furcsa módon a székely *székek* felsorolásakor a vers Heltaival ellentétben (20b) „vármegyék”-ről beszél (1039, 1042. sor). Ráadásul azt állítja, hogy ezeknek száma öt. Heltai valóban ötöt sorol fel, ezután azonban & jelet tesz. Nehezen képzelhető el, hogy a szerző nem ismerte a megfelelő szót, illetve a székek valós számát.

A Heltaira rendkívül jellemző protestáns moralizálás hiányzik a históriás énekből.⁶ Így pl. kimarad a parázna gót asszony „rötenetes büntetése” (10a), s ennél fogva Hermanar király hirtelen halála is kurta-furcsára sikeredik (67–68. sor). Attila házasságát „Isten törvénye” és a „tisztesség” szerint valónak gondolja a vers (935–936. sor), míg Heltainál erről szó sincs, „Attilának számtalan sok asszonyállatiról” viszont igen (20).

Nem beszél a verses história a gótok és gepidák ariánus hitre téréséről és az ellenük támadó „Valens császárnak veszedelmé”-ről, akiről viszont Heltai megjegyzi: „Úgy bünteté meg az Úr Isten a nagy telhetetlenséget” (11a).

Heltai pápaellenes gúnnyal és kétellyel meséli el Attila és Nagy Szent Leó pápa római találkozásának legendáját:⁷ Attila állítólag engedett a pápa kéréseinek, s nem pusztította el a Várost. „De én nem tudom, ha ezt hinni kell... Ollyan száraz könyörgésre nem hiszem, hogy megengedte légyen. De ám legyen bátor úgy” (19b). A história Heltai szavaival, de kétségek nélkül és a pápa iránti respektussal számol be az esetről:

Ime elő pápa soc püspökeekkel,
Romából ki iöue nagy tisztességgel,
Atillánac nagy engedelmességgel,
Könyöreg Romaért olly nagy hiúséggel.

(...)

Az pápa könyörgössénec engede,
Roma alól Atilla el indula

(894–902. sor)

A históriás ének tehát jelentős eltéréseket mutat a 16. században megszokott protestáns Attila-felfogástól, Farkas Andrásétól,⁸ Valkaiétól⁹ és Heltaiétól is. Kulcsár

6 KULCSÁR Péter, *A történetíró Heltai = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 113–133.

7 E nevezetes legenda összekeveri a neveket, a szereplőket, a helyszíneket és az időpontokat: Attila 452-ben valóban találkozott I. Nagy Szent Leóval, de nem Rómánál, hanem Észak-Itáliában, a Mincio és a Po találkozásánál. A pápa egyébként tényleg esedezett Rómáért, de nem Attilánál, hanem Geiserik vandál királynál, Attila halála (453) után két évvel. Vö. BÓNA István, *A hunok és nagykirályaik*, Bp., 1993, 92, 121.

8 *Az zsidó és magyar nemzetről*, 1538. – RMKT XVI/2.

9 *Az magyar királyoknak eredetéről*, 1567. – RMKT XVI/9.

Péter mutatott rá, hogy a század történetfelfogásában főként a török elleni küzdelem megítélése forgatta föl az Attiláról alkotott hagyományos, középkori és Mátyás-kori elgondolásokat, voltaképpen már Oláh Miklós *Athilájában* is.¹⁰ A protestáns ének-szerzőknél Attila dicsősége és bukása elrettentő példája a „birodalom” gyors változásának, a *translatio imperiine*k:

Ily hamar változék az birodalom,
Hamar másnac adatéc az hatalom,
Ki nem tarttya, hogy Isten az oltalom,
Mint Atilát most például mondhatom

– írja Valkai András.¹¹ A hunokat ekkor már sokan a törökökkel azonosították – közöttük Heltai – és áldozataikkal rokonszenveztek.¹²

Az 1579-es históriás ének ezeket a moralizáló, protestáns elemeket kilúgozza a hun történetből. Vajon miért?

A mű szereztetéséről a versfőlkbe rejtett akrosztichonon kívül több fogódzónk nincs. Most ezt vesszük szemügyre: MATHIAS GOSARVARI TRICESIMATOR HV-NIADIENSIS FECIT HANC HISTORIAM MAGNIFICO DOMINO STEFHANO S BATHORE DE SOMLIO IVNIORI COMENDAT CVOMODO GESSIT BELLVM ATILA CONTRA INIMICOS SVOS ET MVLTTOS REGES ET DOMINOS RÖGIONES CIVITATES ADEGIT POTASTATI SVE ET SEDEM HABITABILEM FECIT SCAMBRIAM POSTREMA MORTE REPE[ntina].¹³

A história szerzőjeként az irodalomtudomány máig az egyébként teljesen ismeretlen Gosárvári Mátyást jelöli meg az akrosztichon alapján. Kázmér Miklós családnév-szótára figyelt föl elsőként arra, hogy sem Gosárvár helység, sem belőle képzett családnév nem létezik, a Dés melletti Kozárvár és a Kozárvári családnév viszont igen.¹⁴ 1526-tól folyamatosan vannak ismereteink Kozárvári nevű erdélyiek-ről, köztük egyetemet járt értelmiségiekről is. Az Attila-ének szerzőjéről, Kozárvári Mátyásról is van adatunk. Hunyadi harmincadosnak mondja magát, s kétségtelenül

10 *A történetíró Heltai, i. m.*, 131–132; *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, lásd a kötet utószavát: 1182–1195.

11 *I. m.*, 389–393. sor.

12 ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991, 80–100.

13 Mathias Gosarvari, hunyadi harmincados készítette ezt a históriát, és a nagyságos ifj. Somlyai Báthory Istvánnak ajánlja: Miként viselt hadat Attila ellenségeivel, hogyan hódoltatta meg királyok, urak, országok, városok sokaságát, mi módon tette lakóhelyévé Sicambiát, s hogyan lelte aztán hirtelen halálát...

14 *Régi magyar családnevek szótára*, Bp., 1993, 632. – Balázs Mihály tud még egy Kozárvári István nevű unitárius papról is, akit református ellenfele, Károlyi Péter „Koszosvári”-nak titulált, állítólagos mosdatlansága miatt. – Vadai István hozzászólásában rámutatott, hogy bár a Gosárvári-Kozárvári azonosság nagyon meggyőző, az akrosztichon torzulása még sincs megmagyarázva. A kérdéses betűt a ‘Gottusoc’ szó adja (29. sor), s ez aligha ölthetett a kéziratban ‘Cottusoc’ vagy ‘Kottusoc’ formát.

azonos azzal a Kozárvári Mátyás deák zilahi harmincadossal, akit Báthory István lengyel király levelezéséből ismerünk. Az erdélyi hármastanács nevében Kovacsóczy Farkas kancellár 1583. október 3-án arról ír Báthorynak, hogy Erdély rossz gazdasági helyzetében kénytelen a várak felelőtlen tisztartóit tehetséges és teljesen megbízható hivatalnokokkal felváltani, „miképpen immár Gyaluban egy Kozárvári Mátyás deákot, zilahi harmincadost, kinek abban az tisztszen mind fidesét [hűségét] s mind hasznos forgolódását comperiáltok [ismertük] Perneszi Pál [gyalui prefektus] idejének kiteljesedése után, rendeltök”.¹⁵ Kozárvári tehát előbb hunyadi, majd zilahi harmincadostként, később gyalui tisztartóként a Báthory-adminisztráció hű szolgájának mutatkozott, s vámhivatalnokként a kormányzat gazdasági érdekeit képviselte.¹⁶ Lássuk, nem ugyanezt tette-e versszerzőként is.

Művét ifj. Báthory Istvánnak, a király unokaöccsének ajánlotta.¹⁷ A lengyel király dinasztikus terveiben fontos szerepet juttatott elhalt bátyja, András gyermekeinek (Istvánnak, Andrásnak és Boldizsárnak), egyikőjüknek – igaz, a legkevesbé Istvánnak – a lengyel koronát szánta. Kozárvári és a fejedelmi unokaöcs közt alighanem Kovacsóczy Farkas kancellár a közvetítő személy. Az ifjabb Báthory István Kovacsóczyval együtt tanult Padovában. A vers keletkezésének konkrét előzménye talán éppen Kovacsóczy 1578-as visszatérése Lengyelországból Erdélybe. Ekkor már eldöntött tény a Moszkva elleni háború, s ő mint az uralkodó első embere azt a feladatot kapta, hogy a rendek kemény ellenállását megtörve szorítsa rá Erdélyt a

15 *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal, 1581–1585*, kiad. VERESS Endre, Bp., 1948, 104.

16 EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története*, Bp., 1946, 448–449; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*, Bp., 1990, 236.

17 A Padovában tanult ifj. Báthory Istvánt (1554–1601) nagyra becsülték európai hírű professzorai, Valentino Naiboda és Antonio Riccoboni. A fiatalember többek közt csillagászati és poétikai stúdiumokat folytatott (ÁLDÁSY Antal, *La généalogie de la famille Báthory = Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie, 1935, 9; VERESS Endre, *A Paduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., 1915, 81–83; HORVÁTH Iván, *Padovában poétikát tanulni*, AHistLitt, 1981, 43–53). Padovai tanulása után, 1573-ban az ifjút Erdélybe hívták, s Szatmár várkapitánya lett. Itt kalauzolta Pierre Lescalopier-t, a francia utazót, padovai diáktársát, aki naplójában szívélyesen emlékezik meg róla (*Pierre Lescalopier utazása Erdélybe* [1574], kiad. BENDA Kálmán és TARDY Lajos, Bp., 1982, 72, 76). A lengyel királyválasztás után követte nagybátyját Krakkóba. Később visszatért Erdélybe, 1581-től az erdélyi kormánytanács tagja lett, Laskai Csókás Péter ekkor görög-latin versben köszöntötte (RMNy I, 483). Politikai pályája testvérének, Báthory Boldizsárnak a kivégzéséig töretlen, akkor Lengyelországba menekül, második felesége is lengyel: Sophia Kostka. – Az ifjabb Báthory István írt és beszélt olaszul, szerette és támogatta a zenét és a képzőművészetet (BALOGH Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, Bp., 1985, 348–349, számos adattal). Történeti feljegyzései fennmaradtak, naplója is megvolt egykor Kemény József gyűjteményében (TT 1857, 152). Felesége, Bebek Zsuzsanna révén Balassi Bálinttal is kapcsolatba hozták (VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 325). Sőt a Balassa-kódex BATHORI akrosztichonú versét (*Boldog aki akarsz lenni életedben...*) is neki tulajdonították (HORVÁTH Iván, *i. m.*, 44).

hadjárat támogatására mind pénzzel, mind katonával. Tudjuk, hogy ezt milyen súlyos konfliktusok árán sikerült csak elérnie. A király fájdalmas megszorító intézkedéseit neki kellett „eladnia” a zúgolódó erdélyieknek, többek közt a székelyeknek. A szigorú gazdasági intézkedéseket intenzív háborús propagandával támogatta meg a kancellár, s ennek a hírverésnek a disszonáns felhangoktól megtisztított Attila-kultusz is részét képezte.¹⁸

E kultusz teljesen egyedülálló Báthory-kori művészeti emlékeként egy föliratos követ is érdemes megemlíteni, mely egykor a dési Csonkatorony falán volt látható, s a helyi hagyomány szerint azt a helyet jelölte, ahol a szintén ott őrzött „tanácskő” felett Árpád és vezérei háromszor Deus-t kiáltva fohászodtak csata előtt:

Hunnus de Scythicis digressus aedibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam,
Ter clamans: Deus! hac liceat tullere potiri.
Desicamque dixit Dei de nomine terram.¹⁹

Ez a kő művészettörténeti rejtélynek számít, mert teljesen társtalan: nem építészeti fölirat, nem sírfölirat. Olyan „emléktábla”, amelyből csak egyet ismerünk, ezt, s ma már ez sem létezik. 1938-ban, az Árpád-kori Csonkatorony lerombolásakor nyoma veszett. A désiei büszkesége volt ez a kő, példa rá Pápai Páriz Ferenc *Naplója*. Ebben az első bejegyzés a torony föliratáról szól: „Születtem Dész városában ... mely úgy hangzik, mint Deus; ezt világosan bizonyítja a ... máig is álló torony, ahol ez olvasható:” – s a szerző ide bemásolta a felirat teljes szövegét.²⁰ Mivel Kozárvár Dész közvetlen közelében van, s mivel a fölirat 1578-ból, Kozárvári Attila-történetével nagyjából egy időből való, a két vers közti kapcsolat legalábbis megfontolásra érdemes.

Egyébiránt Kozárvári Mátyás Attila-történetéhez az ötletet valószínűleg Leonhardus Uncius Padovában tanult szász költő latin verseskötve adta, mely szintén 1579-ben jelent meg Krakkóban.²¹ Uncius hosszan ír Attiláról és Csabáról, kitérve a Sarmatiába vonuló hunok kalandjaira is.

18 SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczy Farkas*, Bp., 1891, 11–17.

19 A fölirat magyar fordítása SINKÓ Katalintól való (*A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai* = *Monumentumok az első háborúból*, Bp., 1985, 9): Scythiai lakásából ide szállt hun jövevény Pannonia földjét, fűvét és vizét hozá ide. Háromszor kiáltván: Deus, legyen szabad e földet hatalmamba vennem, s Désznek nevezte e helyet Isten nevével. – A kőre és föliratára MIKÓ Árpád hívta fel a figyelmet. A dési emlékkő művészettörténeti szakirodalmát BALOGH Jolán gyűjtötte össze (*i. m.*, 241).

20 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Életem folyása* (*Vitae meae cursus*) = *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, 1977, 136. A *Napló* első oldalának fotóját az emlékkő szövegével lásd a kötet 12. tábláján. Nagy Géza egyébként úgy véli, hogy a felirat Csáti Demeter *Pannóniai énekének* részlete – latin fordításban.

21 *Poematum libri septem de rebus Ungaricis*, RMK III/1, 679. Uncius versei mintha Kozárvári akrosztichonjából is visszacsengenek: „Atila qui Scythico sibi sanguine uendicat ortum / Inuicta gessit qui fera bella manu...” – VERESS, *i. m.*, 1915, 85, 89, 215; Uő., *Olasz*

Kozárvári éneke mindenesetre a király politikai és dinasztikus törekvéseit támogatja, s beleilleszkedik a Heltai-nyomda azon 1576–77-es kiadványainak sorába, melyek a nemzeti királyság helyreállítása mellett agítálnak Báthory uralma alatt.²² Ezek között van Valkai András fentebb idézett históriája is *Az magyar királyoknak eredetéről*. Valkai ebben elmondja, hogy a hun történetet is versbe szedte még 1567 előtt. Sajnos ez a műve elveszett, jó lenne tudni, miként mesélte el ő Attila és a pápa találkozását.

Kozárvári verse tehát hasonlít az 1576–77-es Báthoryt dicsőítő históriákhoz, mégis van köztük egy fontos különbség. Kozárvári históriájában nyoma sincs a protestáns történelemszemléletnek.

Közismert, hogy Báthory István egyfelől padovai diáktársaira, másfelől jezsuitákra támaszkodott. Az 1579-es esztendő nehéz megpróbáltatásokkal teli időszak volt, nemcsak a Rettegett Iván elleni *Bellum Moscoviticum* kezdetének, hanem az erdélyi jezsuita misszió újraindításának s Dávid Ferenc perének az éve ez.

Láttuk, hogy Kovacsóczy kancellár feltétel nélkül hitt Kozárvári hűségében. Mindenképp szüksége volt megbízható emberekre a vámhivatalokban éppúgy, mint a közéletben. Kozárvári Mátyás „deák” politikai felfogása leginkább patrónusaiéhoz: Kovacsóczyéhoz és ifjabb Báthory Istvánéhoz idomulhatott. Kovacsóczy kálvinista volt, de a jezsuiták a legmegfelelőbb partnert látták benne. Ifj. Báthory István viszont katolikus, de Vincent Laureo nuncius szerint „e non pur cattolico, ma inclinatissimo alla religione cattolica”.²³ Felmerült a gyanú, hogy egyetemistaként Antonio Riccoboni poétika-szemináriumán a jezsuiták Erdélybe hívásáról folytatott titkos tárgyalásokat Giacomo Boncompagnival, XIII. Gergely pápa fiával.²⁴ Ezt ugyan nem sikerült bizonyítani, az mégis érdekes, hogy amikor, jóval később, Berzeviczy Márton befejezi az erdélyi jezsuiták ügyeit rendező tárgyalásait, éppen ifjabb Báthory Istvánnál vesz búcsút az országtól egy afféle „munkabédén”, Somlyón.²⁵ Az is figyelemreméltó, hogy fiát, Báthory Gábort, a későbbi fejedelmet a jezsuiták nevelik Erdélyben.²⁶ A latin Attila-verseket író Uncius is közibük, a „padovaiak” közé való volt, könyvéhez Riccoboni írt előszót, melyben szeretettel emlegeti másik tanítványát, a lengyel király unokaöccsét.

Kozárvári Mátyás hun históriájában egy ehhez a politikai-szellemi környezethez mereven igazodó ember szemléletét látom kirajzolódni. Olyan valakiét, aki Heltai

egyetemen járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864, Bp., 1944, 205–206, 269.

²² VARJAS, *i. m.*, 180–182.

²³ Nem színtiszta katolikus, de a legnagyobb hajlandóságot mutatja a katolikus vallás iránt. – VERESS, *i. m.*, 1944, 203.

²⁴ HORVÁTH Iván, *i. m.*

²⁵ VERESS Endre, *Berzeviczy Márton (1538–1596)*, Bp., 1911, 144–145.

²⁶ *Jezsuita okmánytár: Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár, 34), I/1, 116. – Ifj. Báthory István fontos művelődéstörténeti szerepének megíratlanságára a kötet sajtó alá rendezői figyelmeztetnek: I/2, 496.

hun történetét úgy formálja át, hogy az sem katolikus vallásában, sem méltóságában ne sérthesse a Hunyadi Mátyás mintájára *Attila Secundus*nak képzelt uralkodót.²⁷ Úgy tűnik fel, hogy Kozárvári ezért szünteti meg a história Heltai-féle protestáns irányzatosságát, ezért hagyja el a pápaellenes élcelődéseket, ezért ugorja át azt a részt, amelyben az ariánusok szerepelnek, s ezért bélyegezi meg a lázongó, rebellis székelyeket,²⁸ akik restek voltak adót fizetni és katonát állítani Báthorynak.

27 MIKÓ Árpád, *Divinus Hercules és Attila Secundus: Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai*, Ars Hungarica, 1991, 149–156.

28 Kozárvári Mátyás énekének utolsó sora az 1562-es székely felkelésre s az azt követő megtorló törvényekre utal, melyekben János Zsigmond megszüntette a székelyek „régii szabadságainak” jó részét. A székely felkelések Báthory István alatt is fel-fellángoltak. Vö. *Székely felkelés 1595–1596: Előzményei, lefolyása, következményei*, szerk. BENKŐ Samu, DEMÉNY Lajos, VEKOV Károly, Bukarest, 1979.

KRUPPA TAMÁS
A Sas és a Sárkányfog
(Báthory Zsigmond dicsőítése)

1597. március 5-én Prágában Báthory Zsigmondot az Aranygyapjas rend tagjává választották.¹ Az ünnepélyes alkalomra több oráció és vers is született. Egyet ismerünk azonban csak ezek közül, lugosi Káthay Ferenc *Gratulatióját*.² A szerzőről nem sokat tudunk. Amint az a műből is kiderül, Olmützben tanul, a megírás idején a retorikai osztályban. Neve szerepel a Hellebrant-féle listán,³ a fejedelem anyagilag támogatja tanulmányait, és megtaláljuk a pápai szeminaristák között is.⁴ Szoros kapcsolatban állhatott Carrillóval, ugyanis mint annak kísérője eljut Rómába, amit 1597. április 20-i levele tanúsít.⁵ Az 1598-as erdélyi változások azonban kihúzzák lába alól a talajt, ezért levélben fordul a rendfőnökhöz, Claudio Aquavivához, hogy az ajánlja be az Erdély fejedelmi székét éppen akkor elfoglalni készülő Miksa főhercegnek.⁶ Hogy aztán mi történt, nem tudjuk. Káthay eltűnik szemünk elől. Bizonyosan nem állt rokoni kapcsolatban a később oly nagy szerepet játszó Káthay Mihállyal és annak családjával. A nemesi előnév is ez ellen szól: az általunk ismert csegekátai Káthayak zempléniek, Nagy Iván pedig nem tud a család lugosi ágáról.⁷

1 Az ünnepségről egy leírás is ránk maradt. Lásd CSONTOSI János, *A bécsi udvari könyvtár bazai vonatkozású kézíratai*, MKsz., 1884, 225–226.

2 Teljes címe: *Gratulatio In laudem Serenissimi Sigismundi Bathory Dei Gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, Transalpinae, Sacri Romani Imperii Principis, Hungariae Partium Domini, Siculorum Comitibus, etc. Cum Aurei Velleris insigni ornaretur*, Autore Francisco KATHAY De Lugos, eiusdem Serenissimi Principis cliente, ac Eloquentiae studioso, in Alma Olomucensi Academia Societatis Jesu, Olomutii, MDCXCVII; RMK III, 899.

3 HELLEBRANT Árpád, *Az Olmüczben tanult magyarok*, TT, 1888, 199.

4 BALÁZS Mihály, MONOK István, *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai*, Szeged, 1990, 26–27.

5 *Monumenta Antiquae Hungariae 1594–1600*, ed. Ladislaus LUKÁCS (a továbbiakban: MAH), IV, Romae, 1987, 273–274.

6 MAH IV, 338–340.

7 Nem valószínű, hogy a mi Káthaynk azonos Káthay II. Ferencsel, ugyanis 1598. február 20-án mint *Nobilis Franciscus Katabay, Hungarus* iratkozott be. Vö. 3. jegyzet. Ezt Szabó András sem tartja valószínűnek, aki új dokumentumok alapján próbálta rekonst-

Zsigmond 1597 januárjában azzal a céllal jött Prágába, hogy lemondásának részleteiről tárgyaljon.⁸ Ez a szándék végleges veszélybe sodorta mindazokat az eredményeket, amelyeken a pápai és császári diplomácia a jezsuitákkal együtt éveken át munkálkodott. Hogy világosan álljon előttünk az a politikai konstelláció, amely 1597 elején fennállt, szükséges lesz néhány szót szólnunk az előzményekről.

A Kovacsóczy-összeesküvés vérbefojtása után a fejedelem – nem utolsósorban Alphonso Carrillo szívós munkája következtében – szakított a török orientációval, és csatlakozott az oszmánellenes ligához. Az 1594-es szerződés⁹ csak szentesítette ezt a fordulatot. Ennek egyik pontja kilátásba helyezi Báthory számára az Aranygyapjas rendet és megígéri, hogy ennek érdekében közbenjár II. Fülöp spanyol királynál, aki a rend nagymestere. A következő év aztán hatalmas sikereket hozott nemcsak a fejedelemnek, hanem Erdélynek is. Gyurgyevónál legyőzték Szinán nagyvezér seregét. A sikerek azonban nem folytatódtak, és 1596-ban Mezőkeresztesnél vereséget szenvedtek a keresztény seregek. A vereség után az erdélyiek béketárgyalásokat kezdeményeztek, hogy visszanyerjék a török bizalmát. Az amúgy is igen hiányos oszmánellenes koalíciót így újabb csapás érte. Az 1596-os év folyamán történtek rendkívül károsan érintették nemcsak a császári udvart, a pápai diplomáciát, hanem az eseményekben kulcsszerepet játszó Carrillót is. Ha Báthory Zsigmond lemond, oda a katolikus egyház érdekében tett összes erőfeszítés és elvesznek az elért eredmények is. Az ingadozó ifjút tehát mindenáron meg kellett győzni: Erdély és az egész keresztény világ érdeke az, hogy megtartsa fejedelmi székét. Ezért időzítik 1597 elejére az ünnepséget, amelyet már három évvel korábban beígértek. Mielőtt Prágába ment volna az ünnepségre, a fejedelem megállt Olmützben, ahol a jezsuitáknak kollégiumuk volt, amelyben Káthay is tanult. Zsigmond tiszteletére verseket és szónoklatokat adtak elő és minden bizonnyal elhangzott ekkor a *Gratulatio* is, amellyel a fejedelemnek „üzentek” a jezsuiták. Mindent elért, amit egy uralkodó elérhet. Egész Európa rá tekint – mondja Káthay. Magának hírnevet, hazájának dicsőséget szerzett. A fejedelmi tisztséggel azonban nemcsak dicsőség, hanem felelősség is jár, amely túllép az egyéni élet keretein: *non tuam esse Rempublicam sed te Reipublicae*.¹⁰ Nem az állam van érted, hanem fordítva. Származása és kiválasztottsága kötelezi. A követendő antik példaképek, Scipio, Marius, Kyros mellett ott van Nero is, az intő példa: *sit in oculis Nero, sua quem immanitas et luxuria cervicibus publicis detulit*.¹¹ Az Aranygyapjú nemcsak dicsőség, hanem felelősség is.

ruálni a Káthay család genealógiáját: SZABÓ András, *A magyar későhumanizmus történetéhez = Collectio Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 230–231. A családhoz vö. még NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VI, Pest, 1860, 122–123.

8 *Erdélyi országgyűlési emlékek 1596–1601*, szerk. SZILÁGYI Sándor (a továbbiakban: EOE), IV, Bp., 1877, 6–9.

9 EOE III, 341–342; Wolfgangus BETHLEN, *Historia de rebus transylvanicis*, III, Cibinii, 1783, 519–530.

10 KÁTHAY, *i. m.*, B1v.

11 KÁTHAY, *i. m.*, B2v.

Mielőtt Prágába menne, hogy lemondjon, emlékezetébe idézik tehát kötelességét, nem is eredménytelenül, hisz – jóllehet kis időre – sikerül szándékai megváltoztatására bírni a fejedelmet. Ebbe minden bizonnyal belejátszottak maguk az ünnepek is, amelyek a rendbe való belépése alkalmából zajlottak le.

Európa legelőkelőbb lovagrendjét 1430-ben alapította Jó Fülöp burgund herceg. Legfőbb célja a keresztesháború gondolatának jegyében a török elleni harc és a szent sír felszabadítása volt. Jelvényévé az aranygyapjas kost választotta, utalva egyrészt Gedeon gyapjára, másrészt Iasón történetére. A rend ünnepein általában az argonauták kalandjának három epizódját jelenítették meg: a tűzokádó bikákkal, majd a sárkánnyal vívott harcot, végül pedig a sárkányfogak elvetését és az abból kikelő harcosok elleni küzdelmet.¹² Az allegorikus utalásokkal átszőtt történet a török elleni harcot szimbolizálta, amelynek elemeit a Habsburgok is átvették, már csak azért is, mert Merész Károly halála után ők lettek a hercegség örökösei. A rendbe kerülés óriási presztízsnövekedést jelentett, hisz a rend tagságát néhány tucat főben határozták meg. V. Károly uralma alatt a kitüntetés jórészt dinasztikus jellegűvé vált, a XVI. században a rend két magyar tagja, az egyik II. Lajos Habsburg Máriával, a másik, Zsigmond pedig Mária Christiernával kötött házassága után kapta csak meg. A XVI. század végén aztán II. Rudolf tudatosan használja fel ezt a tradíciót egyrészt a török ellen viselt szent háború népszerűsítésére, másrészt saját személyének és családjának megistenítésére.

A rend célkitűzéseit azonban nemcsak a Habsburgok használják fel. Cosimo de' Medici, Firenze hercege 1569-ben felveszi a granduca címet.¹³ Szándéka az volt, hogy a Toszkán Nagyhercegséget mint szuverén államot elfogadtassa a francia királlyal és a császárral. Ennek az volt az ára, hogy a hercegség részt vegyen a törökellenes harcban. A tizenötéves háborúban való részvételen és a megnövekedett diplomáciai aktivitáson túl szimbolikus aktusokkal is törekedtek a Mediciék hercegségük tekintélyének növelésére. Ez a szimbolikus aktus a már említett granduca cím felvétele volt. Ennek nem volt protokolláris előzménye az európai diplomáciában, magát a titulust azonban ismerték. Jó Fülöp burgund herceg ugyanis Grand Duc d'Occidentnak, a Nyugat Nagyhercegének nevezte magát.¹⁴ Célja evvel a leghatalmasabb európai uralkodók sorába való felemelkedés volt, tehát az, ami bő száz évvel később Cosimónak. A rendi tagság ilyen interpretációja nem volt ismeretlen Káthay előtt sem: művének második felében nyomatékosan hangsúlyozza Zsigmond egyenrangúvá válását a császárral, a többi uralkodóval és a német birodalmi hercegekkel. Ez a példa lebeghetett szeme előtt, amikor kikötötte magának a rendi tagságot a Rudolf megbízottjaival való tárgyalásokon. És ő az első erdélyi fejedelem, akinek a Habsburgok megadják a Princeps titulust. Mindennek keretet ad a rend statútuma által megfogalmazott törökellenes gondolat mint program. Ez az a kontextus, amelyben elhelyezhetjük Zsigmond lovaggá ütésének aktusát, s az az időszak, amelyben Erdély

12 Margret DIETRICH, *Goldene Vlies Opern der Barockzeit*, Wien, 1975, 477, 478.

13 HILLER István, *A firenzei diplomácia és Magyarország 1604–1648*, Történelmi Szemle, 37(1995), 151–159.

14 DIETRICH, *i. m.*, 475.

igen intenzív kapcsolatot tartott fenn a Habsburgok mellett a mantovai, a ferrarai hercegséggel és a toszkán nagyhercegséggel. Követségei rendszeresen megjelentek Firenzében, és élénk volt a levelezés is a két uralkodó közt. Az 1595-ös hadjáratba Ferdinánd nagyherceg 200 katonát is küldött Silvio Piccolomini vezetésével.¹⁵

Hogy hazai példák is ösztönözték ennek az eszménynek a felvállalására, azt egy másik lovagrend példája mutatja. I. Zsigmond magyar király 1408-ban megalapítja a Sárkányrendet. Alapítólevele az akkor rendkívül népszerű lovagszent, Szent György példáját szem előtt tartva a török elleni harcot nevezi egyik legfontosabb céljának.¹⁶ Jóllehet az alapítás után néhány évtizeddel a rend teljes jelentéktelenségbe süllyedt, Zsigmond alakja egy hatalmas keresztes sereget a pogány ellen vezető uralkodóként hagyományozódott át. Ez a példa Báthory Zsigmondra is hatott, amit két személyével kapcsolatos adat is bizonyít. A havasalföldi hadjárat idején az eseményekről beszámoló avvisik megemlíti, hogy a fejedelem sátra felett egy sas jelent meg, amely szelíden tűrte, hogy megfogják, sőt napokig etették is. Ezt a fejedelem és az egész sereg égi jelnek vette, amely éppen Zsigmond magyar király napján (*nel giorno della festività di San Sigismondo re dell'Ungaria*) történt, és amelyet nagy ünnepélyességgel ültek meg. A másik adat szintén egy avvisi nyomán arról tájékoztat, hogy a fejedelmet Szent Zsigmond templomában temették el, Csehországban.¹⁷ Nem kétséges, hogy ez saját akaratából történt. Mindehhez hozzátehetjük még azt, hogy a Báthoryak családi mitológiája az Ecsedi-lápfán sárkányt legyőző és a nemzetség nevét adó, valamint a kenyérmezei győző Báthory István(1493) alakja köré szerveződött.¹⁸ Nagybátyja, a lengyel király, akit a 80-as években egy törökellenes liga vezetőjeként is számon tartottak, unokaöccsét, Zsigmondot uralkodónak nevelte, és rá hagyta politikai testamentumként a török elleni harcot. A Báthory név nimbusza pedig itthon és külföldön egyaránt ennek a szerepnek a követésére ösztönzött. A családi hagyományok, a kortársak elvárásai sajátosan ötvöződtek az egyéni mitológia kialakításának igényével. Szamosközytől tudjuk, hogy a gyulafehérvári udvarban képfaragók, költők és szónokok is működtek. Sőt beszámol arról is, hogy a fejedelem Hunyadi János és más dicső elődök szellemét is megidéztette, hogy tőlük tudakolja vállalkozásai kimenetelét.¹⁹

A fejedelem személyéhez intézett orációk és tetteiről szóló tudósítások azt sugallják, hogy magát akarta látni annak a keresztény uralkodónak a személyében, akit Bartholomaeus Georgievic akkor szélteben idézett híres jóslata megjövendölt. Eszerint a törökök körében él egy hiedelem, hogy Nyugatról támad egy szabadító, aki győzelemre vezeti a keresztény seregeket. A kilencvenes években elszaporodtak

15 VERESS Endre, *Erdélyi pápai követek jelentései 1592–1600*, Bp., 1909, 116, 120–121, 129, 131, 133, 406.

16 BARANYAI B., *Zsigmond király ún. Sárkány-rendje*, Századok, 59–60(1924–1925), 561–591, 681–719.

17 MTA Veress-hagyaték, *Avvisik*, Ms 469, 199–200.

18 MAGYAR Kálmán, *A Báthoriak sárkányölő hagyománya*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 1(1973), 117–131.

19 SZAMOSKÖZY István, *Erdély története*, ford. SINKOVICS István, Bp., 1981, 64–65.

azok a jóslatok, amelyek 1597-re, 1599-re vagy éppen 1600-ra tették a Nyugat leigázását, a török támadását, amelyet aztán a keresztények Krisztus segítségével visszavernek, elfoglalják Konstantinápolyt, majd a Szentföldet, és végül megtérítik a mohamedánokat és a zsidókat.²⁰ Hogy Báthory Zsigmond udvarában élénk figyelemmel kísérték ezeket a spekulációkat és az égi jeleket, azt a Josephus Trausch által kiadott *Chronicon* egyik rendkívül érdekes bejegyzése bizonyítja. Ebből azt tudhatjuk meg, hogy 1590-ben egy nap- és holdfogyatkozás alkalmából a fejedelem orvosai, Marcello Squarcialupi és Hunyadi Ferenc a török birodalom végét jósolták. A fejedelem ezt hallva így kiáltott fel: „*o utinam ego essem per quem humiliaret Deus Turcam*”, bárcsak én lennék az, aki által Isten lesújtja a törököt!²¹ A havasalföldi hadjárat mindenestre ezt látszott igazolni: a győzelmet, ha hihetünk a tudósításoknak, égi jelek előzték meg. A sikert nem késlekedtek azonnal megörökíteni, írásban és képből egyaránt.

A leírások beszámolnak arról, amire utaltunk az előzőekben, hogy a hadjáratkor a fejedelem táborában megjelent egy óriási sas és utána hatalmas diadalt arattak a pogányokon. Ez a királyi madár nagy győzelmek előjeleként szokott megjelenni már az ókori szövegekben is. De előszeretettel használták a Habsburg-ház allegóriájaként is, amely szerepel annak címerében. Megjelenik a Prágában dolgozó művészek alkotásaiban, akik a császár megbízásából a magyarországi háborúról metszeteket, festményeket, érmeket készítettek.²²

Rudolf 1595. január 28-án kelt adománylevele²³ egy kiterjesztett szárnyú sast ábrázol, amely mellén a Báthoryak sárkányfogas címerét viseli. A császári adománylevél szerint Zsigmond engedélyt kap, hogy felvegye címerébe a sast az aranyozott R. A. A. (Rudolphus Austriacus Augustus) betűkkel. Ennek háttere egyrészt az a házasság, amelyről már szóltunk, másrészt a szövetség, amely a remények szerint isteni segítséggel kiűzi a törököt Európából. Amikor az égen feltűnő *aquiláról*, vagyis sasról beszélnek, erre a szövetségre utalnak allegorikus formában a Zsigmond hadjáratát leíró források. Jacobinus János *Ennarratiója*, Baranyai Decsi János *Historiája*, a de Bry testvérek által Frankfurtban kiadott *Pannoniae Historica Chronologia*, amely azt is elárulja, hogy a madár, bizonyára nem véletlenül, egy Königsberg nevű hegy felől szállt a tábor fölé.²⁴ Ezt mondja el a szimbólumok nyelvén a címer, amely

20 Bartholomaeus GEORGIEVIC, *Prophetia de Maometani et altre cose turchesche*, Firenze, 1548. A jóslatról, illetve az ezzel kapcsolatos török hiedelmekről: FODOR Pál, *Magyarország és Bécs az oszmán bódító ideológiában*, Keletkutatás, 1987, 20–38. A jóslatokhoz még Theodor et Israel de BRY, *Vitae et icones sultanorum Turcicorum*, Frankfurt am Main, 1597, A2v, A3r; Girolamo FRACHETTA, *Oratione prima al serenissimo Principe di Transilvania*, Roma, 1595, A2v; R. J. W. EVANS, *Rudolf II.*, Graz, 1980, 187.

21 *Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardinum...*, I–II, ed. Josephus TRAUSCH, Coronae, 1847, 83.

22 GALAVICS Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen*, Bp., 1987, 32–47.

23 *Documente privitoare Ardealului, Moldovei si tarii Romanesti*, pub. Andrei VERESS, IV, Bucuresti, 1932, 187–188.

24 Vö. 20. jegyzet. Az egykorú irodalomról még: Carl GÖLLNER, *Turcica: Die europäischen*

megjelenik aztán a fejedelem által veretett pénzeken, Girolamo Frachetta *Oratió*nak címlapján vagy Dominicus Custos térképén, amelyet Philipp Edward Fugger, a háború egyik legnagyobb finanszírozója számára készített.²⁵

Ez a sas felbukkan Káthay művében is. A *Gratulatio* címlapjának verzőján egy nyolc soros epigramma olvasható,²⁶ amelyhez eredetileg kép is járult, ezt azonban kivágták. Az emblémához tartozó vers arról szól, hogy a fog megsegíti a sast, elpusztítja a török holdat, amely a keresztet az uralma alá akarja hajtani. De a fog megvédelmezi a püspöki botot is, amely a Religiót, és a királyi koronát is, amely a megszabadításra váró Hungariát jelenti (3. sor). Nem kétséges, hogy a szövegekben felbukkanó és a fentebb idézett vers sasa közt összefüggés van. A sárkányfogát pedig a Báthory címer tartalmazza, és a vers szövege nem hagy kétséget afelől, hogy Zsigmond a törököt összeroppantó sárkányfog. Mindez pedig, mint láttuk, szervesen nő ki a Báthoryak családi hagyományaiból, és egyúttal a fejedelem önlegitimációjának alapja.

Báthory Zsigmond havasalföldi győzelmével ér pályája csúcsára. Ezt hangsúlyozza Káthay különleges alkalomra készült munkája is, amely a középpontba a fejedelmet állítja, aki a keresztény uralkodó ideáljához méltóan egyszerre jámbor (*píus*) és vitéz (*beros*), rendelkezik a legfontosabb erkölcsi tulajdonságokkal (*virtus*) és fel van vértézve a tudományokkal (*doctrina, scientia*). Kiválasztott, akitől a kereszténység megszabadítását remélik (*Totius Europae Spes, Desiderium Mundi*).²⁷ Győzelmei és azok a váradalmak, amelyek személye iránt megnyilvánultak, egyúttal azok a források is, amelyekből önlegitimációja táplálkozik. De ebből nyer ösztönzést az a legendaképződés is, amelyet Káthay felhasznál. Mindezt bizonyosan jezsuita ösztönzésre teszi. Munkája arról a kapcsolatról is árulkodik, amely a gyulafehérvári és prágai udvar között ezekben az időkben fennállt és, mint láttuk, távolról sem csak politikai jellegű volt. E kapcsolatok metszéspontjában az a törökellenes propaganda állt, amely áthatotta az akkori Európát, és elevenen élt Erdélyben is. Ennek középpontja pedig a soknemzetiségű, humanista műveltségű gyulafehérvári fejedelmi udvar volt.

Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, II, Bukarest–Berlin, 1961, 533, 542, 556–557, 559, 560, 564–567, 572–573, 580–581, 583–584, 588–589, 591–593.

- 25 CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Der augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn*, Folio Archeologica, 1955, 234–235; Girolamo FRACCHETTA, *Oratione quarta al serenissimo Sigismondo Batori*, Roma, 1597; HUSZÁR Lajos, *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*, Bp., 1995, 56, 64, 65.

- 26 *Turcica luna Aquilas ne devoret: Et cruce mota Imperet, in medio DENS vetat iste loco. Huc quoque Pontificis sceptrum, Regumque corona Hungarici accurrit, praesidiumque petit. O bene te PRINCEPS Aquilarum dixero DENTEM Nam fessis alis DENS quasi bella geris. Tu lunam perimis, REGUMQUE AQUILASQUE tueris. Tu claro fortis DENS es in Imperio.*

- 27 KÁTHAY, *i. m.*, C3r.

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID
Szándék és valóság
(Szántó Arator István műveinek sorsa)

Tudomásunk szerint Szántó István igen széles körű írói tevékenysége ellenére életében egyetlen műve sem jelent meg nyomtatásban, kéziratának jó része megsemmisült 1605-ben, a znióváraljai rendház felégetésekor, s a szerző jelentékeny mivoltát is csupán az utókor kutatói (gyakran felekezeti hovatartozástól függően) értékelték. Timár Kálmán például így ír róla egyik tanulmányában¹: „Élete fogytáig apostoli buzgóság, valami belső tűz hevítette, emésztette... Nagyratörő lelke mindig úttörő munkára vágynak.” A Zoványi-lexikon kissé másként fogalmaz²: „(Erdélyben) térítéssel és tanítással igyekezett a papismus érdekeit előmozdítani, miközben sok vitája volt református és unitárius lelkészekkel. 1583–87-ben Nagyváradon okozott fanatizmusával sok háborúságot.” Ezek az értékelések természetesen elfogultak, s a szakirodalomban bőségesen találhatunk árnyalt, a derék jezsuita munkásságát előítélet nélkül, objektív módon bemutató tanulmányokat³. A különböző tanulmányok szerzői azonban egy kérdésben megegyeznek: általában sajnálkoznak azon, hogy a szerző írásai saját korában nem láttak napvilágot, s ennek elsődleges okaként hozzák fel a már említett tűzvészt (ami Bocskay csapatai tevékenységének a következménye volt). Megítélésem szerint azonban figyelmen kívül maradt az a tény, hogy Szántó írói tevékenysége már az 1560-as évek óta folyamatos volt, ám művei közül több mint négy évtized alatt egy sem jelent meg. Dolgozatomban arra a kérdésre próbálok választ keresni, hogy mi lehetett az oka annak, hogy ilyen mostoha sors jutott osztályrészül Szántó életművének. Vajon elégséges magyarázat-e az életmű nagy részének elpusztulása 1605-ben, vagy ezenkívül találhatunk még más okokat is?

Mielőtt a kérdések megválaszolására kísérletet tennék, érdemesnek tartom, hogy felsorolásszerűen áttekintsem Szántó István műveit, előre véve a fennmaradt írásokat:

1 TIMÁR Kálmán, *Szántó (Arator) István irodalmi tervei*, ItK, 1930, 34–42, 161–174.

2 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977³, 32.

3 Legutóbb pl. a Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban jelent meg (több évtized késéssel, Zombori István közlésében) elemző tanulmány: SZITTYAY Dénes, *Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 6(1994)/3–4, 5–33.

1. *Historia collegiorum Societatis Jesu in Transsylvania...* (1599); amelyben leírja a jezsuiták Erdélybe történő bejövetelének előzményeit, ottani tevékenységüket, kiűzetésüket.

2. *Historia anni jubilaei* (1598).

3. *Brevis et succincta descriptio, quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint, et quis modus sit eas extirpandi* (1600). E művében a protestantizmus elterjedésének okait kutatja, és bemutatja azokat a módozatokat, amelyek segítségével – szerinte – sikeresen lehetne felvenni a küzdelmet ellenük.

4. *Confutatio Alcorani* (1611 – bár a datálás problematikus). A Korán cáfolatát adja, elsősorban természetesen hitvédelmi, nem pedig teológiai célzattal.

Ezeken kívül – megítélésem szerint – ide sorolandók még a római Collegium Hungaricum megalapítása érdekében írott orációi, továbbá a terjedelmes leveleiben található jelentései, elemzései, mint például az 1574 során a generálisnak írott levelei, amelyekben a magyarországi és erdélyi vallási és politikai helyzetről és a katolikus vallás megerősítését célzó szükséges teendőkről tudósít.

Számos egyéb, elveszett, illetve tervezett művéről van tudomásunk. Kronologikus sorrendben a következőkről:

1. Latin grammatikai kompendium (1569).

2. Imádságoskönyv fordítása (1574).

3. Antitrinitárius traktátus cáfolata (ennek csupán szándékáról tudósít 1574. július 15-i levelében).

4. Báthory István életrajza (1576). Ebben az esetben is csupán arról tudunk, hogy szándékában állt, hogy Báthory viselt dolgait megírja.

5. Katekizmus-fordítás (1582).

6. Ioannes Gerson és Ludovicus de Granada műveinek fordítása (1587).

7. *Libri tres de duplici persecutione Transylvanica* (1588).

8. Bellarmino *Controversiae* c. művének bírálata.

9. Postillák latinul és magyarul (1591).

10. *Oratio de sacerdotio* (1591).

11. Bibliafordítás (1600).

A fenti felsorolásból kitűnik, hogy igen terjedelmes életműről van szó. E művek – pontosabban azok, amelyek a kezünkben vannak – változatos tematikájuk ellenére egytől egyig polemikus jellegűnek illetve célzatúnak értelmezhetők. Ennek okát a következőkben látom. Szántó az első magyar jezsuiták egyike, annak a nemzedéknek a tagja, amelyik elsőként kerül szembe a protestantizmus térhódításával Magyarországon és Erdélyben. Személyes indítékok is vezetnek: családját a törökök hurcolják el, így saját tapasztalatai is vannak az országot sújtó helyzetről, s a romlás okát az „eretnkségek” megjelenésében, elterjedésében látja. Igen kiváló neveltetésben részesül nagybátyja jóvoltából, s a jezsuita rendben is elismerik tudását, felkészültségét. Az 1584-es *catalogus* így ír róla: „P. Stephanus Arator ... absolvit Romae cursum philosophiae ac theologiae; loquitur latine, ungarice, boemice, germanice, est

magister in philosophia, promotus Romae...”⁴ Felkészültségére utaló jel az is, hogy amikor Bellarmino *Controversiae* c. művéről egy levelében meglehetősen elítélően nyilatkozik, a rendfőnök véleménye részletesebb kifejtésére kéri fel, s maga Bellarmino is reagál. Igen korán, már a 60-as, 70-es években felismeri, hogy a protestantizmus elterjedésében igen fontos szerep jutott a könyvkiadásnak, ezen belül a nemzeti nyelvű művek megjelentetésének, az iskoláztatásnak, s hangoztatja, hogy a jezsuitáknak is ezt kellene állítaniuk a rekatolizálás érdekében folytatott tevékenységük középpontjába. E cél megvalósításának érdekében szorgalmazza szinte a végeletekig elmenően a 70-es évek második felében a római Collegium Hungaricum megalapítását, ezt követően pedig erdélyi tartózkodása idején az iskolaügy előremozdítását, nyomda létrehozását. Ez utóbbiról így ír 1574-ben: „...postquam Hungaria in potestatem turcarum redigi caepta est, simul etiam typographia omnis sublata est, et libri catholici vulgari lingua impressi perierunt.”⁵ Az ő idejében azonban e célok nem valósultak meg, kezdeményezései sorra kudarcot vallottak, azonban – gondoljunk csak Pázmány tevékenységére, aki valószínűleg Szántó tanítványa lehetett gyermekkorában – a Szántó által javasoltak alig egy-két évtizeddel később, más történelmi szituációban sikeresen működtek.

Szántó írói működésének első nyomát az ausztriai provinciálisnak a generálishoz 1569. december 7-én írott levelében találjuk: „Ho visto gli compendii grammaticali del P. Stephano onghero, sicome la P. V. ricerco per lettere di 12 marzo. Et senza dubbio lui potrebbe fare qualche cosa utile, se egli fosse aiutato da qualche buon grammatico.”⁶ Hogy ez a grammatikai kompendium elkészült-e, nem tudjuk.

Szántónak 1574-ben a rendfőnökhöz írott levelében olvashatunk részletesebben terveiről. Mercurian generálistól egy-két évre felmentést kér a tanítási kötelezettség alól („concederentur duo anni a lectionibus liberi, aut ad minus unus”)⁷, hogy ez idő alatt néhány katolikus könyvet és kegyes iratot magyar nyelvre fordíthasson. Egy imádságos könyvvel, amelynek összeállítására a hívek kérték fel, már el is készült. Ez a könyvecske öt részből áll: „In ... priori parte constitui brevem institutionem christianam...; in secunda preces matutinas, vespertinas et benedictiones cum gratiarum actionibus ante et post cibum; in tertia psalmos poenitentiales cum laetaniis et multis diversis precibus contra multiplices angustias et calamitates occurrentes pro variis conditionibus et necessitatibus hominum; in quarta orationes, quibus Ecclesia diebus festis uti solet; in quinta passionem Domini secundum quatuor evangelistas cum aliquot piis de eadem passione precaciunculis.”⁸ Ugyanebben a levelében arról is tudósít, hogy Bécsben egy nyomdásznak már átadta, aki felajánlotta a kinyomtatást, de „a közigazgatásban működő eretnek tisztségviselők halogatják az ügyet, sőt visszaadták a kéziratot is” („quia illi, qui in regimine versantur maiore ex parte

4 *Monumenta Historica Societatis Jesu: Monumenta Antiquae Hungariae* (a továbbiakban: MAH), II (1580–1586), Roma, 1976, 620.

5 MAH I, Roma, 1969, 424.

6 MAH I, 387–388.

7 Szántó levele a rendfőnökhöz 1574. július 15-én: MAH I, 411–434.

8 MAH I, 426.

haeretici sunt, per annum fere retinuerunt, et nuper ... restituerunt integrum et illaesum”). Kétségei vannak a kinyomtatás lehetőségéről, de azt írja: „si mansero hic Viennae, imprimetur”. Bécsben maradását a már több éve tervezett erdélyi útja tehetné bizonytalanná, illetve ekkor már szó eshetett Rómába küldéséről az 1575-ös jubileumi évre magyar gyóntatónak. A. Possevino, aki később, erdélyi vizitációja során kapcsolatba kerül Szántóval, és igen nagyra becsüli, levelében Szántót a provinciálishoz és a collegium rektorához utasítja, mondván, hogy ők látják jobban a feladatokat, s a tanítás alóli mentesség ügyében nekik kell dönteniük. Ők azonban „neque vero quicquam scribunt hac de re”⁹. Úgy tűnik tehát, hogy eljárói nem támogatták írói tevékenységét, s utazása Rómába végleg megakadályozta e művének megjelentetését. Magyar nyelvű imádságos könyv és breviárium összeállításának gondolata a későbbiekben is többször szerepel leveleiben (pl. 1582-ben Possevinóhoz intézett feljegyzésében), de úgy tűnik, e szándékát sohasem sikerült megvalósítania.

Szerzőnk tervei között szerepelt egy Báthory István-életrajz megírása is, erről a már lengyel király Báthoryhoz intézett egyik leveléből tudunk: „Spero ... tandem aliquando ... me T. Mem visurum, et ubi plenius et exactius de rebus gestis T. Mtis edoctus fuero, cum licentia superiorum meorum et T. Mtis de tota vita T. Mtis integrum liberum scripturum.”¹⁰ Szándéka komolyságához nem fér kétség, azonban a királlyal ezt követően személyesen már nem találkozott, s a későbbi események közepette semmiképpen sem volt lehetősége terve véghezvitelére.

A Collegium Hungaricum létrehozása érdekében Rómában végzett tevékenységéről számos általa írott forrás maradt ránk. Rendkívül izgalmas olvasmányt jelentenek az ezzel kapcsolatos iratok, azonban erre itt nem térek ki részletesebben, mivel a szakirodalom ezt a kérdéskört viszonylag bőségesen tárgyalja;¹¹ csupán annyit jegyzek meg, hogy összefoglaló művet is készített többéves tevékenységéről, azonban nyilvánvaló, hogy ennek megjelentetésére nem gondolhatott, hiszen a Collegium ügyében még a pápával is ellentétbe került.

Erdélyi tartózkodása idején elsősorban térítéssel, tanítással, a protestánsokkal való polémiával foglalkozott, s többször panaszkodott rendkívüli mértékű elfoglaltságára. Ritkán utal terveire. A korábbiakban említett imádságos könyv, illetve egy katekizmus magyarul történő megjelentetéséről szól, valamint Ioannes Gerson és Ludovicus de Granada műveinek magyarra történő fordításáról, továbbá egy egész évre szóló homiliagyűjtemény megírásáról. Ez utóbbiakról 1587-ben ír a generálisnak¹². Elképzelhetőnek tűnik, hogy a következő év eseményei, kiűzetésük gátolta meg a fordítások elkészítésében. A homiliákról a későbbiekben is többször tesz említést (pl. 1591-ben, amikor másodszor kér felmentést feladatai alól, hogy az írásnak szentelhesse magát¹³), elkészültéről azonban nincs információnk. Az azon-

9 A. Possevino levele Szántóhoz 1574. augusztus 14-én: MAH I, 435–436.

10 1576. október 1. MAH I, 562–599.

11 István BITSKEY, *Il collegio germanico-ungarico di Roma*, Roma, 1996.

12 Szántó István levele C. Aquaviva generálisnak: MAH III, Roma, 1981, 78–86.

13 Szántó István levele C. Aquaviva generálisnak: MAH III, 707–714.

yos, hogy dolgozott rajta, ugyanis Jakób Wujek viceprovinciális egyik jelentésében így ír: „Liber autem P. Aratoris nescio quando finietur...”¹⁴

Erdélyből történő kiűzetésüket követően rögtön megírja az eseményeket *Liber de duplici persecutione Transylvanica* címmel, s el is küldi a generálisnak Rómába. E művének sorsa is ismeretlen, s hogy miért nem jelent meg, arra is találhatunk kielégítő magyarázatot. Annyi bizonyos, hogy semmiképpen sem lehetett higgadt hangvételű; ezt igazolja egyrészt a több évvel ezután elkészült *Historiájának* erre az időszakra vonatkozó része is, másrészt Aquaviva generális levelei, amelyekkel tulajdonképpen megtiltja a mű kiadását azzal, hogy elküldeti Rómába véleményezésre. 1589. augusztus 17-i levelében¹⁵ a rendfőnök a következőket írja: „Erat tamen quod Ram Vam admonerem, audisse me ab ea conscriptum libellum quemdam de nostrorum eiectione ex Transylvania. Quod argumentum quia periculosum est et facile varios offendere posset, omnino iudicavimus non debere edi, nisi a nobis prius videatur. Nam cum semper vitanda esset omnis offensio, praesertim in scriptis quae evulgantur, tum maxime hoc tempore quo dicitur non adhuc esse omnino desperata restitutio.” Két héttel később utasításait egy újabb levélben megerősíti.

1598. december 23-án a rendfőnöknek írott levelében¹⁶ Szántó részletesen beszámol terveiről. Itt tesz említést először arról, hogy foglalkozik a Korán cáfolatával, az 1575-ös jubileumi év történetének megírásával, a Biblia magyarra fordításával, prédikációinak kiadásával latinul és magyarul. A jubileumi év történetének megírásával el is készült, kéziratát nyomtatásra előkészítette, megjelentetésére azonban nem került sor. Nyomtatásban egy rendtársának ugyanerről írott művét jelentették meg. A rendfőnök 1599. június 12-én e kérdésről így ír az ausztriai provinciálisnak¹⁷: „De ... opere, quod de anno iubilaio scripsit, video, hic iudicium idem esse, quod in provincia fuit, vix e re futurum, ut edatur.” Szántónak is hasonlókat ír: „...de editione ipsa, dubitare incipiunt, qui legerunt...”¹⁸

Szántó ugyanebben az időszakban, 1599-ben írja meg a *Historia collegiorum S. I. in Transylvania* c. művét, amelynek kiadására ugyancsak nem került sor, minden bizonnyal a korábbiakhoz hasonló okok következtében.

1600. május 28-i leveléhez¹⁹ mellékelve küldi el Szántó a rendfőnöknek a protestantizmus magyarországi elterjedéséről és a háttérbe szorítása érdekében elvégzendő feladatokról szóló *Brevis et succincta descriptio* c. művét, amit Aquaviva felkérésére írt. E levelében kéri, hogy engedélyezze számára a visszavonult, elmélkedő élet lehetőségét, azaz mentse fel rendi kötelezettségei alól. Szántó ugyanis többek között szerette volna befejezni bibliafordítását és egyéb műveit. Régi terve volt, hogy a Bibliát magyarra fordítsa. Már 1574-ben így ír a rendfőnöknek: „Haeretici in Transylvania ... tota Biblia Hungarica reddiderunt...”. Hogy e munkájával elké-

14 Jakób Wujek levele C. Aquaviva rendfőnöknek 1588. november 25-én: MAH III, 242–245.

15 C. Aquaviva levele Szántó Istvánhoz: MAH III, 480–481.

16 Szántó levele C. Aquaviva rendfőnökhöz: MAH IV, Roma, 1987, 365–368.

17 C. Aquaviva rendfőnök levele Ferdinand Alber ausztriai provinciálishoz: MAH IV, 388.

18 1599. június 12-én: MAH IV, 390.

19 MAH IV, 468–472.

szült-e, nem tudjuk, a források igen ellentmondó adatokat tartalmaznak erre vonatkozóan, s a szakirodalomban egymással ütköző vélemények találhatók. Különösen érdekessé teszi ezt a kérdést a Káldi-féle fordítás, illetve annak lehetséges összefüggése Szántó tevékenységével.

Szántó műveinek sorát a *Confutatio Alcorani* zárja. E nagyszabású vállalkozásával hosszú éveken át foglalkozott, időközben abba is hagyta, de végül 1605-re elkészült vele. A znióváraljai rendház égésekor e művét tudta kimenteni a lángok közül. 1611-ben – úgy tűnik – lehetőség mutatkozott a kiadásra, ugyanis ma egy nyomtatásra előkészített kéziratot tarthatunk a kezünkben. Az 1611-es ajánlás Dietrichstein bíborosnak szól, aki valószínűleg támogatta a kiadási tervet. Hogy erre mégsem kerülhetett sor, Szántónak 1612-ben bekövetkezett halála lehet a magyarázat.

A korábbiakban láthattuk, hogy milyen sors jutott osztályrészül Szántó István műveinek. Ennek alakulásában kétségkívül igen jelentős szerepe volt a politikai helyzetnek, szerzőnk rendi feladatainak, amelyek nem engedték meg, hogy elegendő időt és energiát fordítson műveinek megírására és kiadására. Úgy gondolom azonban, hogy mindez nem elég indok arra, hogy számos írása közül egyetlenegy sem látott napvilágot életében. Feltételezem, hogy Szántó személyisége, magatartása is szerepet játszott művei sorsának alakulásában. Nemcsak a külső szemlélők, hanem még rendtársai is gyakran kritikával illették. Amellett, hogy szíven viselte a magyarság és a katolicizmus sorsát, s ennek érdekében minden tőle telhetőt elkövetett, igen gyakran keveredett konfliktusokba. Már említettem, hogy a Collegium Hungaricum megalapítása érdekében még a pápával is dacolt, s csak a legszigorúbb utasításra volt hajlandó elállni az újabb és újabb kísérletezéstől.

Életén végigvonul ez a kettősség: elismerik felkészültségét, jó szándékát, a rekatolizáció érdekében végzett tevékenységét, ugyanakkor szemére vetik engedetlenségét, békétlenségét, hevesességét.

Az ausztriai provinciális, L. Maggio így ír egyik jelentésében (1571)²⁰: „Il P. Stephano e buon greco e mediocre humanista; e un poco rustichetto et alle volte capitosetto, ma chi lo sa trattare, e molto buono et virtuoso.” Néhány évvel később (1574) a következőket írja róla: „P. Stephanus ... sane bonus religiosus et Dei servus, sed in eo dexterior prudentia et maior oboedientiae promptitudo et plenior affectuum moderatio desideratur.”

Erdélyi tevékenysége idején is gyakran keveredik konfliktusokba, olyannyira, hogy Kolozsvárról és Nagyváradról is amiatt kell távoznia, mert a protestánsokkal való bánásmódja miatt már a rend számára is kényelmetlenné vált jelenléte. Ez idő tájt rektorával, a lengyel Jakób Wujekkel is gyakran keveredett összetűzésbe, mivel alkalmatlannak tartotta hivatala betöltésére, a rektor pedig összeférhetlensége miatt támadta Szántót²¹: „indigemus ... bono aliquo concionatore Ungaro, nam P. Stephanus multos offendit suis invectivis in haereticos.” Néha az uralkodó közbelépésére

²⁰ MAH I, 390.

²¹ J. Wujek levele C. Aquaviva generálishoz 1581. augusztus 18-án: MAH II, 154–162.

is szükség volt; a lengyel tartományfőnök egyik jelentésében olvasható²²: „P. Stephanus ... in sua contione multos offenderit, appellans haereticos canes, etc. ... Ad haec tandem devenit Princeps, ut diceret: Si ita obstinato est animo, abeat magis e regno...”

Erdélyből történt kiűzetésük után többek (s nemcsak kívülállók, hanem rendtagok) részéről is megfogalmazódik, hogy a bonyodalmak legfőbb okozója Szántó atya volt. Jellemző, hogy ebben az időszakban sem az ausztriai, sem a lengyel rendtartomány nem akarja őt befogadni. Az ausztriai provinciális 1589. március 4-i levelében ezt írja a generálisnak²³: „...ne ad nos veniat P. Arator... Hic enim cum primatibus admodum sit ingratus, puteturque auctor fuisse tragediae Transylvanicae, habet eam naturam, ut nemini parcat, nulla utatur discretionem, nec ulla ratione contineri possit.” A lengyel tartományfőnök is hasonló módon nyilatkozik (1589. június 20.)²⁴: „P. Arator ... hic quid agere debeat, ignoro. Potius esset collocandus in aliquo collegio Austriae, ubi non sunt Hungari; vel Germaniae ubi sit usus vini, ne videamur velle enecare illum in senio hoc, vocando ad inusitatum vivendi genus.” Hogy a Szántóról alkotott nem éppen kedvező kép mennyire elterjedhetett a rend vezetői között is, azt bizonyítja a rendfőnök 1596. április 27-i, az ausztriai tartományfőnökhöz írott levele²⁵: „...indicatum nobis est P. Stephanum Aratorem asperiores ... litteras scribere in Transylvaniam, quibus exasperari possint externorum contra Societatem; iniungat R. V. meo nomine P. rectori Viennensi, ut nullas ab eo mitti litteras sinat, quas non diligenter inspexerit, ne quid contineant, quod male accipi possit, etiamsi contra haereticos scribat, ne intempestivo zelo maius bonum impediatur...”

Összefoglalva: megállapíthatjuk, hogy Szántó István műveinek valóban sanyarú sorsát egyrészt a történelmi helyzetből adódó nehézségek okozták, azonban kétségtelennek tűnik, hogy személyiségének fent említett vonásai is hozzájárultak ahhoz, hogy széleskörű és értékes írói tevékenysége nem bontakozhatott ki.

22 F. Sunyer levele O. Mannaerts vicegenerálishoz 1580. szeptember 10-én: MAH II, 76–78.

23 MAH III, 401–402.

24 MAH III, 454–455.

25 MAH IV, 213.

SZABÓ ANDRÁS
Thúri György, a koszorús költő

Ha kimondom ezt a nevet: Thúri György, legtöbbször a jeles XVI. századi katonára gondolnak. Én nem róla kívánok beszélni, hanem egy késő humanista latin költőről és rajta keresztül az egész irodalmi ág korabeli történetéről.

Thúri György nevezetes protestáns értelmiségi családban született: apja, Thúri Farkas Pál a magyar református egyház egyik megalapítója, aki élete végén Abaújszántón volt lelkész¹. Fia verséből tudjuk, hogy utószülött volt (azaz apja halála után született)², ebből kiszámítható, hogy valamikor az 1571. december 1. utáni kilenc hónapban jött a világra Abaújszántón, legvalószínűbben 1572 első felében. Nevelésében meghatározó szerepe lehetett nagybátyjának, Thúri Mátyásnak: ő Heidelbergben tanult és felkereste Svájcot is, ahol személyes kapcsolatba lépett a helvét reformáció vezetőivel, Bézával és Bullingerrel, majd 1575 elejétől szintén Abaújszántón lett lelkész. Thúri Mátyás az egyetlen, akiről biztosan tudjuk Károlyi Gáspáron kívül, hogy részt vett a vizsolyi Biblia létrehozásában³. A hazai iskola után feltehetően a göncit látogatta fiatal unokaöccse is, innen eredhet barátsága az 1586–1588-ban ott tanuló Szenci Molnár Alberttel. Itt születhetett meg az az elhatározásuk is, hogy közösen újra kiadják a Bibliát, hiszen később Heidelbergben csak rövid ideig voltak együtt⁴.

Abaújszántó mezőváros földbirtokosa (s ebből következően a család patrónusa) az 1570–1580-as években Mágocsy Gáspár volt, az ő 1587-es halála után a Mágocsy-árvák gyámjaként Rákóczi Zsigmond, a vizsolyi Biblia fő pártfogója lett az új úr, ő

1 *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, 2086.

2 *Memoriae Pauli Thurii, parentis = Delitiae poetarum Hungaricorum*, szerk. Johann Philipp PAREUS, Francofurti ad Moenum, 1619 (RMK III, 1245; a továbbiakban: *Delitiae*), 344.

3 SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530k–1591)*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1994, 54–55 (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez, 1).

4 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 6, 26–31, 118–120. – Szenci Molnár 1600-ban hazlátogatott Heidelbergből Magyarországra, majd ugyanezen év végén már továbbment Herbornba, ide írt neki levelet a hazakészülő Thúri György.

küldte később Thúri Györgyöt is külföldi peregrinációjára⁵. Még mielőtt ez megtörtént volna, felkereste a sárospataki iskolát, és ott folytatta a tanulmányait. 1594-ben már biztosan Patakon volt, ez évben jelent meg ugyanis költői zsengeje: egy üdvözlővers Tolnai Fabricius Tamás pataki elsőpap hitvitázó munkájához⁶. Sárospatak szélesre tárhatta előtte a világ kapuját: tanára, Krakкаи Demeter, Forgách Mihály egykori nevelője volt, rajta és Tolnai Fabricius Tamáson keresztül juthatott el a szepességi kryptokálvinistákhoz, elsősorban Sebastian Ambrosius Lahm késmárki lelkészhez, majd az ő révén kerülhetett levelező kapcsolatba Jacobus Monavius (Monau) sziléziai humanistával⁷. Patakon mutatkozhatott meg először később sokat emlegetett nyelvtanár, itt kellett elkezdenie héber tanulmányait.

Útja a családi előzmények révén és tehetsége miatt is szükségszerűen vezetett a külföldi peregrinációhoz. Az előző nemzedéket követve először a wittenbergi egyetemet kereste fel, bár ott nem látták szívesen a magyar diákokat. Három diaktársával együtt 1597. március 14-én érkezett meg a reformáció szülővárosába⁸, s 19-én iratkozott be az egyetemre⁹. Több mint három esztendősen itteni tanulása egyben a magyar coetus utolsó élénkebb korszakával esett egybe, s ez nem utolsósorban neki volt köszönhető. Diaktársai közül elsősorban Alvinczi Péterrel volt baráti kapcsolatban, üdvözlőverset írt 1599-es disputációjához, majd két költeménnyel is búcsúztatta, amikor az ideiglenesen hazautazott Magyarországra¹⁰. Gyorsan feltalálta magát a kinti szellemi életben is, s kapcsolatba lépett több neves személyiséggel. Mivel a wittenbergi egyetem nem dicsekedhetett a hébertanítás magas színvonalával¹¹, Valentin Schindler helmstedti professzort kereste meg¹², s neki

5 SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 263–278, 379–382; Uő., *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608): Kiegészítések egy életrajzhoz*, Történelmi Szemle, 1986, 341–350.

6 TOLNAI FABRICIUS Tamás, *Modesta et Christiana disceptatio...*, Vizsoly, 1594 (RMNy 756).

7 Sárospatak, a szepességiek és Monavius kapcsolatáról lásd: SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, ItK, 90(1986), 483–506, passim. – Thúri és Monavius levelezéséről: THÚRI György, *Ad Iacobum Monavium = Delitiae*, 349.

8 Szikszai K. Istvánnal és Decsi N. Istvánnal együtt ezen a napon írták be a nevét a wittenbergi magyar coetus anyakönyvébe: SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), 1941, 144.

9 HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 336.

10 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994, 99 (Humanizmus és Reformáció, 21); *Delitiae*, 327–328, 352.

11 SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások)*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, 634.

12 *Allgemeine Deutsche Biographie* (1–56. kötet, Leipzig, Duncker und Humblot, 1875–1912,

mutatta meg elbírálásra munkáit¹³. Valószínűleg az ő felügyeletével készült a magyar és a nemzetközi tudományosság történetében is úttörőnek számító munkája, a Galáciabeliekhez és az Efézusiakhoz írt újszövetségi levelek fordítása görögből héberre, amely 1598-ban jelent meg Wittenbergben¹⁴. Ez a könyvecske még egy héber verset is tartalmaz: gyászverset egy kint elhunyt magyar diáktársa halálára, akit egyébként latinul is elsiratott¹⁵. Alvinczivel együtt is dolgozott valamiféle héber-latin imádságoskönyvön, ez a munka azonban társa elutazása miatt abbamaradt¹⁶. A hebraisták mellett kereste a latin humanista költők társaságát, két költőkoszorúzásra is alkalmi verset írt: Friedrich Balduinére 1599-ben¹⁷ és Johann Georg Hoechstraterére 1600-ban¹⁸; mindkettőjüknek a neves későhumanista filológus, Nicolaus Reusner nyújtotta át a kitüntető címet¹⁹.

A magyar református diákok útja 1592 után már törvényszerűen Heidelbergbe vezetett Wittenberg után, s egyre inkább helyette is. Thúri György a közben visszatért Alvinczi Péterrel együtt 1600. július 29-én iratkozott be a pfalzi egyetemre²⁰, s itt lakótársa lett Johann Philipp Pareusnak, a neves teológiaprofesszor, David Pareus fiának, akivel síron túl is tartó barátságot kötött²¹. Teológiai tanulmányain kívül ekkor már főként a latin nyelvű költészet foglalkoztatta, s ebben buzgó, s még nála is tehetségesebb társra talált az ifjú Pareusban. Mesterük a latinul és németül is verselő Paulus Melissus (Schede), az egyetemi könyvtár őre volt²², aki a két ifjút a saját

a továbbiakban: ADB), 31, 291–292: 1590-től Wittenbergben, 1594-től pedig Helmstedtben volt professzor, ez utóbbi helyen halt meg 1604-ben.

¹³ *Delitiae*, 349.

¹⁴ THÚRI György, *Epistola Pauli apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translatae*, Wittenberg, Johannes Crato, 1598 (RMK III, 926). – Lásd még: DÉZSI Lajos, *Ki fordította először az Újszövetséget bibliai héberre?*, Debreczeni Protestáns Lap, 9(1889), 448–449; DÁN Róbert, *Thury's Hebrew Galatians and Ephesians*, *Journal of Jewish Studies*, 1969, 71–74.

¹⁵ RMK III, 925; *Delitiae*, 351–352: Szikszai K. Istvánról van szó, aki 1598. október 6-án halt meg vízibetegségben (SZABÓ Géza, *i. m.*, 90–91).

¹⁶ *Delitiae*, 352.

¹⁷ *Delitiae*, 350–351. – Életrajzát lásd: ADB 2, 16–17.

¹⁸ *Delitiae*, 351.

¹⁹ Karl SCHOTTENLOHER, *Kaiserliche Dichterkrönungen im heiligen Römischen Reiche deutscher Nation = Papsttum und Kaisertum: Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters*, Paul Kehr zum 65. Geburtstag dargebracht, hrsg. Albert BRACKMANN, Neudruck der Ausgabe München 1926, Aalen, Scientia Verlag, 1973, 671.

²⁰ HELTAI, *i. m.* (1994), 99.

²¹ Az ifjabb Pareus így írt Thúriról annak halála után: „Haec adoptiva carmina et Musam posthumam ... doctissimi Georgii Thirii poetae laureati, mihi dum viveret studiorum socii individuo contubernio coniunctissimi, amici aeternum desideratissimi atque incomparabilis: observantiae, pietatis, amoris et honoris ergo ... dono, dico, dedico...”; Johanni Philippi PAREI *Poemata. In quibus odarum libri duo, Anacreon, sylvae, epigrammata, liber adoptivus*, Neustadt an der Hardt, 1616, 232 (RMK III, 5959 – a 2. pótkötetben csak a könyv második részének 1615-ös címlapjával leírva).

²² Életrajzát lásd: *Neue Deutsche Biographie* (1–17. kötet, Berlin, Duncker und Humblot, 1953–1994, a továbbiakban: NDB), 17, 15–16.

hatvanegyedik születésnapján, 1600. december 20-án babérkoszorús költővé (*poeta laureatus*sza) avatta²³. Ugyanekkor Thúri és Pareus egy születésnapjára verskiadvánnyal kedveskedtek a mesternek²⁴; nyomtatásban megjelentek a német ifjú koronázásának dokumentumai²⁵, s kéziratban elkészült egy köszöntő kiadvány Thúri tiszteletére is²⁶. Ez utóbbiból ismerjük a barátja versét²⁷, s a következő szerzőkét: Simon Stenius, a poétika professzora, Bartholomaeus Keckermann, a héber nyelv professzora, Melchior Adam magiszter, aki nemsokára maga is koszorús költő lett, de elsősorban humanista életrajzyűjteményével vált később híressé, valamint egy választófejedelmi tanácsos²⁸. Jellemző, hogy Thúri Heidelbergben is mély benyomást tett a héber nyelv oktatójára; Keckermann még 1605-ben is kérdezősködött Szenci Molnár Alberttől utána, hogy él-e, hal-e²⁹.

A heidelbergi egyetemi tanulmányokhoz egy disputáció is hozzátartozott az idősebb Pareusnál 1601. január 24-én³⁰, de ez az utolsó évkezdett, amelyet hazájától távol töltött. Ami egy német diáknál még csak ígéretes kezdet, az nála (és általában a külföldön peregrináló magyar diákoknál) a pályájának csúcsa volt, a német és európai tudományos illetve egyházi körök befogadták és elismerték, levelezett Théodore de Beze genfi teológussal (akárcsak a nagybátyja)³¹, valamint a boroszlói humanistával, Jacobus Monaviusszal³². 1601 tavaszán aztán megérkezett Heidelbergbe Rákóczi Zsigmond két új alumnusa, akik a patrónus hazahívó levelét kézbesítették Thúrinak. A tehetséges ifjú hosszú episztolában magyarázkodott a már Herbornban tartózkodó Szenci Molnár Albertnek, amiért bibliakiadási szándékukról lemond és haza fog indulni. Maga is hasonló lépést ajánlott barátjának, miközben továbbította neki Siderius János elég kemény hangú, hazatérést kérő levelét³³. A két életút itt végzetesen szétvált egymástól: Szenci Molnár vállalta az otthoniak neheztelését, hogy teljesítse hosszú távú céljait, felismerve, hogy a magyarországi

23 PAREUS, *i. m.*, 235–237: Melissus ódája kettejükhez ebből az alkalomból.

24 THÚRI György, Johann Philipp PAREUS, *Divo genio ... in ... diem natalem ... Pauli Melissi Schedi*, Heidelberg, 1600. december 20. (RMK III, 5634 – 1. pótkötet).

25 PAREUS, *i. m.*, 235–273.

26 Thúri ezt írta Heidelbergből barátjának, Szenci Molnár Albertnek, 1601. március 24-én: „Mitto tibi exemplar Laureae Pareanae ... Mea enim nondum est edita.” SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 120.

27 PAREUS, *i. m.*, 14–16: „Oda IV. Ad Georgium Thurium Hungarum, poetam cultissimum, cum ei de laurea poetica gratularer.”

28 *Delitiae*, 313–316. – A magyar szempontból kevésbé ismert Adam és Stenius életrajzát lásd: ADB 1, 45–46; NDB 1, 53; és ADB, 36, 43–44.

29 Bartholomaeus Keckermann levele Szenci Molnár Alberthez, Danzig, 1605. szeptember 1. SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 188.

30 HELTAI, *i. m.* (1980), 336.

31 Melchior Adam ezt írta neki üdvözlőversében: „Cur te Beza suum ... vocat...”, *Delitiae*, 316.

32 Hozzá írott versében Thúri így fogalmazott: „Aurea missa mihi est a te, quae est missa, Monavi, / Littera...” Lásd még a 7. jegyzetet.

33 Thúri György levele Szenci Molnár Alberthez, Heidelberg, 1601. március 24. SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 118–120.

körülmények már nem igazán alkalmasak a szellemi munkára, Thúri viszont feladta a herborni továbbtanulás tervét és hazatért. Tehetségét így elpazarolta, s itthon írt munkái többségükben az enyészeté lettek. Ez már bizony a XVII. század Magyarországa volt, amelyben számos tehetséges peregrinus elsüllyedt, vagy ha nem tudott alkalmazkodni, akkor megtörték a gerincét: elegendő itt csak Újfalvi Imre e korszakbeli perére utalnom³⁴.

Thúri György további életéről alig tudunk valamit; az biztos, hogy négy diáktársával (köztük Alvinczi Péterrel és Vásárhelyi Mózes későbbi sárospataki tanárral) együtt tért haza 1601 április-májusában Ulmon és Passaun keresztül³⁵. Zoványi Jenő szerint először Putnokon, majd 1605 és 1608 között Munkácson volt lelkész³⁶, adatainak forrását azonban idáig nem sikerült felderítenem. Verseiből is tudjuk, hogy először patrónusa, Rákóczi Zsigmond környezetében élt³⁷, majd miután Mágocsy Ferenc nagykorúsodott és nevelőapjától, Rákóczitól némi huzavona után megkapta birtokait (köztük Munkácsot), az ő papja lett³⁸. Mágocsy 1611. november 27-én váratlanul elhunyt³⁹ – többen mérgezésre gyanakodtak, annál is inkább, mert özvegye villámgyorsan férjhez ment regéci várnagyához, a fiatal és szegény Esterházy Miklóshoz –, ezután Thúri Lorántffy Mihálynak, Sárospatak urának pártfogását kereshette, így kerülhetett 1612-ben Sátoraljaújhely elsőpapi tisztségébe. Johannes Bocatius hozzá intézett verséből tudjuk ezt az utolsó adatot⁴⁰, ez az egyetlen jele, hogy itthon sem szakadt ki teljesen a szellemi életből. Valószínűleg még ebben az esztendőben meghalt, semmi további nyoma annak, hogy tovább élt volna⁴¹.

Az előadásom címében és a szövegben is többször volt szó a koszorús költő (*poeta laureatus*) címről, ennek XVI. század végi jelentését és jelentőségét a magyar szakirodalom nem nagyon ismeri, ezért erről is ejtek néhány szót. Poéták koszorúzása jellegzetes humanista szokás, az egyik első ismert ilyen címet Petrarca kapta 1341

34 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, AHistLitt, 9(1969), 3–46.

35 HEREPEI János, *Alvinczi Péternek külső országokból történt visszatérése és erdélyi útjairól való feljegyzések = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1965, 327.

36 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav., bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977, 636.

37 Lásd például a Rákóczi Lajos 1602-es törökellenes győzelméről szóló verset: *Delitiae*, 328–331.

38 Hozzá írt elégiáját lásd: *Delitiae*, 338–340.

39 SZEPSI LACZKÓ Máté *Krónikája = Erdélyi történelmi adatok*, III, Kolozsvár, 1858, 129.

40 Johannes BOCATIUS, *Reverendissimo ac doctissimo viro domino Georgio Thurio, poetae laureato, pastori Uibeliensi* = J. B. *Opera quae exstant omnia: Poetica*, II, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990, 720 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum: Series nova, XII/2).

41 A sátoraljaújhelyi református egyházközség monográfusa úgy tudja, hogy 1600–1609 között Sárosi Molnár András, 1611–1622 között pedig Tihaméri Máté volt az elsőpapa, Thúri nevét meg sem említi: FEJES István, *A sátoraljaújhelyi ev. ref. egyház története 1522–1589-ig*, Sátoraljaújhely, 1889, 56–59.

húsvétján. Nem más volt ez, mint rangemelés, amely rendszerint a német-római császártól eredt. IV. Károly császár idejében keletkezett a (Hof)Pfalzgraf tisztsége (latinul *comes palatinus*, magyarul palotagróf), amelyet többnyire tekintélyes jogászok és teológusok kaptak, ez jogot adott a viselőjének arra, hogy maga is költőket koszorúzzon. A palotagrófok lehettek az egyetemek rektorai vagy prorektorai, de függetlenek is lehettek az egyetemektől. Az általuk vagy a császár által adományozott koszorús költő cím sokáig csaknem a doktori fokozattal volt egyenlő, s hasonló kiváltságokkal is járt. Elnyerőjének vizsgát kellett tennie, majd ünnepélyesen átadták neki a *poeta laureatus*ok jelvényeit: a jogart, a doktorihoz hasonló kalapot, a gyűrűt, valamint a díszesen kiállított diplomát. A XVI. század végén már alkalmi nyomtatványokat is kiadtak a koszorúzások tiszteletére, ezekben benne volt a diploma szövege és nem egyszer a poéta babérkoszorús képe is – mint láttuk, erre Thúri Györgynek nem volt pénze. A babérkoszorút humanista és latinul verselő poéták kaphatták meg, akik inkább humanisták voltak, mint költők, nem a tehetség, hanem a tanultság, illetve a személyiség és a kapcsolatok játszották itt a nagyobb szerepet. A XVI. század végi palotagrófok, köztük a már említett Nicolaus Reusner és Paulus Melissus két kézzel osztogatták a címet, ami nagyban hozzájárult annak devalválódásához. Így is jelentős rangnak számított még ez 1600 körül: a német rendi társadalomban az értelmiség maga is külön rend igyekezett lenni, a *poeta laureatus* előkelő helyen állt ezen belül, összekötötte az egyetemek humanistáit a valóságos költőkkel. Az igazi értékcsökkenés a XVII. században következett be, s ezen az sem segített, hogy 1625-ben egy elsősorban németül verselő költő, Martin Opitz is megkapta a babérkoszorút II. Ferdinánd császártól, s utána egyre többen az anyanyelven írók közül. Az intézmény (legalábbis a kontinensen) a XVIII. században fokozatosan elhalt, az utolsó poétát 1804-ben koszorúzták meg Németországban⁴².

Paulus Melissus maga 1564-ben Bécsben nyerte el a babérkoszorút I. Ferdinándtól, ehhez aztán még hozzájött a nemesség és a palotagróf tisztsége. Személyében véletlenül egy tehetséges poéta jutott hozzá ilyen ranghoz, aki a korszak zeneszerzőivel (Orlando di Lassóval) és anyanyelven alkotó költőivel (például Ronsard-ral) is kapcsolatban állt⁴³. Heidelbergi költőkoszorúzásait ez természetesen nem befolyásolta, a hagyományos humanista ízlésnek megfelelően főként az antikokat jól imitáló (például horatiusi parodiákat író)⁴⁴ poétákat jutalmazott. 1602-es halála után Thúri barátja, Johann Philipp Pareus is palotagróf lett, s általa még egy magyar, Sári Orvos

42 SCHOTTENLOHER, *i. m.*, 648–673; Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 21(1931), 21, 48; Gunter E. GRIMM, *Literatur und Gelebtenum in Deutschland: Untersuchungen zum Wandel ihres Verhältnisses vom Humanismus bis zur Frühaufklärung*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1983, 60–65 (Studien zur deutschen Literatur, 75). – Magyar nyelven lásd a „koszorús költő” címszót: *Világirodalmi lexikon*, VI, Bp., Akadémiai, 1979, 611–613.

43 Lásd a 22. jegyzetet.

44 A műfajról lásd: TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.

Pál is megkapta 1614. július 1-én a *poeta laureatus*i rangot. Sári Orvos bátyja, Mihály annak idején diáktársa volt Thúriéknek, s maga is verssel üdvözölte a fiatal Pareust költővé koszorúzásakor⁴⁵. Még egy babérkoszorús költőt ismerünk a kortársak közül Magyarországon, ez nem más, mint Johannes Bocatius, ő azonban Mátyás főherceg és Forgách Simon ajánlásának köszönhetően 1596-ban közvetlenül Rudolf császártól kapta a rangot⁴⁶.

Visszakanyarodva Thúri György munkásságához, beszélnem kell még magáról a fennmaradt költői életműről. A szakirodalomban mind a mai napig tartja magát az az állítás, hogy 1600-ban Wittenbergben megjelentek a versei. Az adat meglehetősen bizonytalan, egy XVIII. századi könyvbejegyzésen alapul, amely egy kitépett nyolcadrés alakú kolligátumrészre vonatkozik a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában⁴⁷. Ha létezett is ez a nyomtatvány (amit erősen kétlek), amint azt alább bizonyítani fogom, csak részben lehetett azonos a később megjelent gyűjteménnyel. Thúri latin verseit először Johann Philipp Pareus adta ki 1615–1616-ban apjával együtt jegyzett kötetében mint különálló függelék, jelezve az alcímben azt is, hogy a szerző már nem él⁴⁸. Mikor aztán a „Delitiae...”-sorozat⁴⁹ darabjaként a Pareus-fiú 1619-ben a magyarországi latin költők (Janus Pannonius, Johann Sommer, Thúri György, Filiczki János) műveit is megjelentette, ezt a függelék átemelte oda is, s így természetesen az az egy költemény, amely mások versei között volt, kimaradt ebből a kiadásból⁵⁰.

Ha közelebbről megnézzük ezt a gyűjteményt, elégiákat és epigrammákat találunk benne. Keletkezési idejük szerint több különböző réteg különböztethető meg. Először is ott vannak az 1600 előttiak: részben a már Wittenbergben megjelent alkalmi költemények⁵¹, részben olyan gyászversek, amelyeket rokonai (Thúri Farkas Pál, Thúri Mátyás, Thúri Farkas Boldizsár, Békési István, Paksi Cormaeus Mihály) és ismerősei, tanárai, a református egyház nevezetes személyiségei (Krakkai Demeter, Károlyi Gáspár, Tolnai Fabricius Tamás stb.) halálára írt. A halálózási dátumokat ellenőrizve nem találhatunk közöttük 1599 utánit⁵² – ha létezett egyáltalán az 1600-as

45 PAREUS, *i. m.*, 84–86, 272–273, 276–279. – A két Sári Orvosról lásd még: HELTAI, *i. m.* (1980), 320–321.

46 BOCATIUS, *i. m.*, 14.

47 ZOVÁNYI Jenő, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez a debreceni ref. kollégium könyvtárából*, MKsz., 37(1930), 145. – HELTAI, *i. m.* (1980), 336. tévesen azonosítja a Melissus születésnapjára készült kiadvánnyal.

48 PAREUS, *i. m.*, 296–350.

49 TARNAI Andor, *Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, in Kommission bei Otto Harrassowitz, 1987, 155–164 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6).

50 Ez egy nyolc soros disztichon, amely barátja költővé koszorúzására íródott: PAREUS, *i. m.*, 272.

51 Felsorolja őket: HELTAI, *i. m.* (1980), 336.

52 A vizsgálat az alapvető kézikönyveken illetve saját anyaggyűjtésemre alapul, az életrajzok részletezésére itt nincs mód és hely.

kötet, akkor ezek lehettek benne. Külön csoportot alkotnak a költőkoszorúzás körüli, elsősorban mások által írt versek⁵³, ezek azok, amelyekről maga Thúri írta Szenci Molnár Albertnek, hogy kéziratban maradtak⁵⁴. A következő verscsoport már itthon keletkezett 1602-ben: ide tartoznak a Paulus Melissus és Daniel Tossanus halálára írott elégiák⁵⁵, a Rákóczi Lajos 1602 júniusában aratott győzelmét megénekelő költemény⁵⁶, a Homonnai Drugeth Bálint és Rákóczi Erzsébet esküvőjére írt vers (Szerencs, 1602. május 19)⁵⁷, s talán a Mágocsy Ferenchez írott elégia⁵⁸. Nem köthető dátumhoz az epigrammák végén levő verscsoport, a nem alkalomra szerettek, s azokon belül a hol jelölve, hol jelöletlenül nagy emberek (Petrus Ramus, Justus Lipsius, Szinán basa stb.) arcképeihez írott versek⁵⁹. A műfaj nagyon divatos volt, legkiemelkedőbb művelői a már többször emlegetett Nicolaus Reusner és Zsámboky János voltak⁶⁰, a Thúri-féle képeket mind azonosítani lehet a XVI. század végi nyomtatványokban (Reusner, Boissard, tizenöt éves háborúról szóló krónikák). Magáról Thúri Györgyről is készült arckép babérkoszorúval a fején, de sajnos csak Johann Philipp Pareusnak a mellé írt versét ismerjük⁶¹, maga a metszet lappang.

Végignézve a datálható verseket, úgy tűnik, nincs közöttük 1602 utáni. Ez több dolgot jelenthet: vagy 1603-ban kerültek az itthon írt versek Heidelbergbe, vagy csak az életmű egy részét küldték ki. Azt mindenképpen kizárhatjuk, hogy Thúri nem írt volna élete utolsó szakaszában semmit. Árulkodó jelnek tartom mindenesetre Sári Orvos Pál 1614-es megkoszorúzását, ő ugyanis 1612 júniusában érkezett Heidelbergbe annak a Lorántffy Mihálynak az alumnusaként, aki ekkor Thúri patrónusa is volt. Önéletrajzi versében Janus Pannoniust és Thúrit említi mint költői elődeit⁶², talán ő hozta magától a poétától, vagy ha már meghalt, akkor annak hagyatékából a kéziratokat, ez utóbbi esetben magyarázatot kapnánk azok töredékességére.

Milyenek Thúri György versei? Részletes vizsgálatokra és elemzésekre ezek között a keretek között nincs mód, csak két lényeges dolgot jelzek: a versformájukat és a tartalmukat. Tudniillik csupa disztichonokról van szó, amelyek témái közül természetesen hiányzik a szerelem. A német kortársaknál ugyanakkor jókora formai gazdagság figyelhető meg, Paulus Melissusnál pedig már ott van a szerelem (igaz, idealizált formában), s német verseiben például megjelenik a szonett is. Thúri költeményei ennek ellenére beleillenek a „Delitiae...”-sorozat konzervatív humanista

⁵³ *Delitiae*, 313–316.

⁵⁴ SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 120.

⁵⁵ *Delitiae*, 331–335. – Tossanus 1602. január 10-én, Melissus február 3-án halt meg.

⁵⁶ *Delitiae*, 328–331.

⁵⁷ *Delitiae*, 340–342. – Lásd: TT, 1890, 376; 1907, 267.

⁵⁸ *Delitiae*, 338–340.

⁵⁹ *Delitiae*, 353–354.

⁶⁰ Lásd például: *Veterum aliquot ac recentium medicorum philosophorumque icones, ex bibliotheca Johannis SAMBUCI, cum ejusdem ad singulas elogiis*, Amstelodami, Johannes Janssonius, 1615 (RMK III, 1144).

⁶¹ PAREUS, *i. m.*, 199.

⁶² Lásd a 45. jegyzetet.

költői felfogásába, amelytől távol állnak azok a manierista formai játékok, amelyeket Szenci Molnár Albert és a herborniak annyira kedveltek⁶³.

Számos Thúrihoz hasonló századforduló körüli alkalmi latin poétánk van, némelyikük versei az anyanyelvű, „igazi” költészettel, Balassival és Rimayval is élő kapcsolatban álltak (Sebastian Ambrosius Lahm, Tolnai Balog János), mások (Andreas Mudronius, Filiczki János) inkább iskolások. Az egyik legkiválóbb közülük Johannes Bocatius volt, az ő költeményei és prózai munkái Csonka Ferencnek köszönhetően már rendelkezésünkre állnak kritikai kiadásban, talán egyszer a többiekét, s köztük nem utolsósorban Thúri Györgyöt is kiadja valaki.

⁶³ Lásd a 49. jegyzetet.

GÁBOR CSILLA
Káldi György latin forrásai

„Tudván azt-is, hogy, a régi példa-beszéd szerént, a járt útat a járatlanért nem kell el-hagyni: nem akartam semmi olly formát és módot követni, melyet a régi Tanítóknál nem találtam-vólna; és azt ítéltem, hogy a mi bátorságosb, gyakorta hasznosb-is.”¹ E szavak Káldi György prédikációs kötetének az olvasóhoz intézett *Elöl-járo beszédéből* származnak, és látszólag az önállótlan, a föltétlen mintakövetés apológiáját adják. Hiszen ebben a megjegyzésben a bevált módszerek és a kipróbált eszköztár nyújtotta biztonság sejthető. De vajon csakugyan erről lenne szó? Vajon a prédikációs szerzők hagyománytisztelete, elődökre támaszkodó írás- és beszédmódja az eredetiség mai fogalmaink szerinti elvárásának elutasításával lenne egyenlő?

Bárczi Ildikó kutatásai² árnyalt elemzéssel tárták fel a későközépkori prédikációirodalom forráshasználatának gyakorlati eljárásait, mutattak rá a beszédszerzés technikájára, az imponálóan, sőt riasztóan gazdag kultúrtörténeti és teológiai hagyomány kezelésének és működtetésének módzataira. Egy „virtuálisan létező egységes hagyományról” van eszerint szó, amely „leginkább éppen az újfelfogalmazás művelésében manifesztálódik”, és amely magyarázatot adhat egyfelől a felhasznált korpusz jelentős részének tér- és időbeli öröklődésére, másfelől azonban új szempontból közelíti meg az *eredeti művek és/vagy florilégiumok?* régi-új dilemmáját.

A kései középkor közvetlen forrásokat többnyire nélkülöző kompilációs gyakorlatát a kényszerűség is kétségkívül motiválta, nevezetesen a rendelkezésre álló könyvek kis száma, ám a hagyomány- és tekintélytisztelet háttérében, amely az idézést munka- és gondolkodási módszere elvi alapjaként tételezte, a katolikus teológia megfontolásait is meg kell látnunk. Az a meggyőződés, beállítottság olvasható ki emez eljárásból, hogy a tekintélyi közlés összhangban van az ésszerűséggel, hogy az autoritás elfogadása „nem az alávetődés aktusán és az ész lemondásán alapul, hanem az elismerés és a felismerés aktusán – tudniillik azon a felismerésen, hogy a

1 *Az Vasarnapokra-valo Predikatzioknak Első Resze*, ill. *Az Innepekre-valo Predikatzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631. A továbbiakban I., ill. II. sorszámokkal, valamint a lapszám megjelölésével hivatkozom rájuk.

2 *Ars compilandí*, Studia Litteraria (Debrecen), 1994, 99–112.

másik személy ítélet és belátás dolgában fölényben van velünk szemben, s ezért ítélete előbbrevaló, azaz elsőbbséget élvez saját ítéletünkkel szemben.”³ Az idézet hivatása tehát az, hogy az értelmi meggyőzést többszörösen is megalapozza, a hagyomány elemeivel is alátámassza.

Ugyanakkor köztudomású, hogy a gyökereit a középkorba engedő kompilációs alkotási mód az anyagismeretet a legfontosabb erények egyikének tekinti, hogy valamely írásmű megalkotása – az *ars* szó kettős jelentésével összhangban – legalább olyan mértékben számított doctus, „mesterséges” feladatnak, mint artisztikus eredménynek.⁴ A különféle eredetű és terjedelmű források egységes egésszé, koherens szöveggé való összeszerkesztése szintézisalkotó készséget feltételez, az eszmény pedig, amely az imitációt nem pusztán formai kérdésnek, hanem egyfajta gondolkodásmód szerves tartozékának tekinti, éppen azt a szintetizáló igényt élteti mindig tovább, amelyet Pázmány így fogalmaz meg: „Nem szolgáljak, hanem eggyezőjök vagyok a régieknek.”⁵ Vagy íme Káldinál ugyanez a gondolat: „*azoknak könyvökkel éltem, a kiket a Keresztyén Anyaszentegyház-béli Tanítók, és Prelátusok, Isten-félő és tudós embereknek tartottak, és tartnak: és azokból, eggyütt-is másutt-is bátorságossan azt szedegettem, a mivel halgatóimnak használhattam.*” (I, IX.)

A kor, amelyben ezek a szavak elhangzanak, afirmatív illetve reaffirmatív, az újra megtalált biztonságé. Ez a biztonságérzet pedig meghatározott gondolati struktúrák kialakítását kéri: rendszeralakítást a hartmanni értelemben, amely szerint „a szisztematikus gondolkodásnak még mindig megvan az a régi törekvése, hogy a nagy talányokat sommásan, egy csapásra oldja meg. Ebben gyökerezik feloldhatatlanul a konstruktív rendszeréptményekhez való vonzalom.”⁶

Emellett a tekintélynek egy újabb funkciója is szembeötlik Káldi György iménti szavainak olvastán: összetartó ereje van, a „régí doktorok” hatásának történetében jelöl ki egy meghatározott pontot. A hagyomány működtetése és fenntartása nem kényszerpálya tehát, hanem élő folyam, amely továbbadó, megőrző és kreatív:⁷ levezethető a katolikus hittudományi gondolkodásnak az egyházi tradícióban őrzött igazságok konzerválására és újraértelmezésére irányuló törekvéséből, azaz abból a meggyőződéséből, hogy az elfogadott tekintélyek örökségének újragondolása a kinyilatkoztatott igazságok egyre mélyebb megértéséhez vezet, anélkül, hogy a lényegét illetően szükség lenne újításra.

A koraujkori – esetünkben pedig az elemzésünk tárgyául választott Káldi György nevével fémjelzett jezsuita – prédikációszerzői gyakorlat többek között abban különbözik a középkortól, hogy a humanizmus tudományeszményének jegyében

3 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., 1984, 200.

4 MARTINKÓ András, *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében (Bevezetés és vázlat)*, Bp., 1988, 49.

5 *Válogatás műveiből*, I–III, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., 1983, II, 14.

6 Nicolai HARTMANN, *Nézeteim rendszeres kifejtése* = N. H., *Lételemleti vizsgálódások: Válogatás kisebb írásaiból*, Bp., 1972, 41.

7 Vö. NEMESHEGYI Péter, *A valódi Jézus keresése*, Távlatok, 1995/6, 841.

nem csupán az eredeti művekhez tér vissza (florilégiumok helyett/mellett maguknak a hivatkozott munkáknak a felhasználásával találkozunk), hanem lényegesen ki is tágítja a forrásként számbajöhető művek sorát, mind tartalmi, mind műfaji, mind pedig történelmi tekintetben.

Jelen dolgozat nem vállalkozik a hivatkozások minden rétegének ismertetésére, sőt a címben jelzett tárgyat is szűkíti némiképp: a humanista és kortárs források spektrumát áttekintve azt vizsgálja, miként és mivel alakul át a középkorból örökölt anyag, hogy a mennyiségi gyarapodás jelent-e funkcióváltozást, az idézetek kezelésében tapasztalhatunk-e elmozdulást, illetve hogy kap-e az idézet a tekintélyi pozíció mellett más szerepet is. Előzetesen azonban tennünk kell néhány – a forráskezelés egészére utaló – megjegyzést.

A deákos műveltség dominanciája – legalábbis ami a nyelvhasználatot illeti – például abból a paradox eljárásból is kitetszik, hogy jóllehet az antikvitás kultúrtörténeti hozadéka meghatározó mennyiségben görög „doktorok” műveiből áll össze, a lapszéli hivatkozások itt ugyanúgy latin nyelvűek, mint a római auktorok esetében, és latinos formában szerepelnek a névváltozatok is. A római szerzők között mindössze Seneca és Cicero jelenléte számottevő, természetesen számos más, csupán néhány hivatkozással szerepeltetett szerző mellett. Hasonló a keleti egyházatyák helyzete is.

Ami pedig a tágabban értelmezett kortársi anyagra való hivatkozásokat illeti, ezek magukban foglalják a humanista tudományosság néhány reprezentatív alakját, az európai (és mellettük a hazai) reformáció jelesebb képviselőit, a természettudomány újabb, világképet módosító eredményeit és számos, alkalmilag felbukkanó szerzőt és témát. Mindezek pedig a képzettség-tájékozódás mélységére-alaposságára, illetve az egyéni érdeklődésre vonatkozóan is információval szolgálnak. Nem utolsó sorban pedig fokmérői lehetnek a nyugati kulturális és eszmei áramlatok hazai recepciójának.

Ha tekintetbe vesszük a Káldi György beszédeiben megmutatkozó polemikus hajlamot, természetesnek tarthatjuk a reformáció vezéregyéniségeinek hangsúlyozott jelenlétét – az elmúlt mintegy száz évben élt „kortársak” közül őket szerepelteti a legnagyobb számban –, mégpedig saját írásaikkal. Idézi Luther gazdag életművét, gyakran Melanchthonnal és Kálvinnal, ritkábban Zwinglivel és Bézával összekapcsoltan, természetesen valahányszor latin forrásból: olyan jelenség ez, amelyre nem elsősorban szerkesztéstechnikai szempontból hívnók fel a figyelmet, hanem a mögötte meghúzódó logika okán. Káldi ugyanis nem tesz értékkülönbséget a különféle reformatori irányzatok, árnyalatok között, számára „*egy pórázon járnak*” (vö. I, 355) mindannyian, egyformán eretnekek. Ami pedig a hivatkozások pontosságát illeti: a humanista iskolázottságú filológusi igényesség mellett az a meggyőződés is meghúzódik emez eljárás mögött, hogy a megbízható, ellenőrizhető idézési mód a cáfolatot is hitelesebbé teszi.

A hitelességnek erre a látszatára pedig annál inkább szüksége van, minél nagyobb logikai vagy morális képtelenséget szándékozik ellenfelére rábizonyítani. Anélkül, hogy e helyen a hitviták kérdéskörébe akarnánk bonyolódni – „játékszabá-

lyaival”, módszereivel behatóan foglalkozott a szakirodalom –, néhány megjegyzés erejéig kövessük figyelemmel az idézés módját.

Előfordul – igaz, csak elvétve –, hogy egyetértőleg hivatkozik valamely reformátorra. A Septuagesima vasárnapi első prédikáció egyik témája például az egyház mibenléte. „*De még Luther-is azt írja; hogy az Ecclesiának egyik jele az, hogy Igaz Pásztori legyenek*” (I, 274),⁸ olvassuk a bizonyító erejű mondatot, amely az apostoli folytonosságon alapuló és a hierarchiát tiszteletben tartó egyházkép alátámasztására szolgál. A nyilvánvaló igazságot egy „pártos atyafival” kimondató eljárás retorikai szerepe éppen az, hogy annak kényszerítő erejét hangsúlyozza, illetve valamiféle rejtett diadalmas odakacsintás az igazságnak ellenállni nem tudó újító „megalázódására”, aki mintegy kiesett protestálói szerepéből a felismerés következtében.

Az ilyen leheletfinom polémiánál azonban jóval gyakoribbak az éles pengeváltások, amelyeket az egymástól eltérő dogmatikai vagy erkölcstani megközelítések váltanak ki. A katolikus–protestáns ellentét egyik közismerten „népszerű” teológiai problémája a kegyelem és/vagy jócselekedet viszonya, dilemmája. Luther Márton és nyomában a protestantizmus megigazulástana részben ugyan a későközépkor cselekedeteket méricskélő, a kegyelmet öntudatlanul háttérbe szorító teológiájának ellenhatásaként alakult ki, szükségszerűen elhanyagolta tehát az emberi tettek érdemszerző szerepét, anélkül azonban, hogy fontosságukat teljesen elvitatta volna. Félreérthető, paradoxonokat kedvelő kifejezőmódja viszont lehetővé tett olyan megközelítést is, amely szerint az ember tettei nem érdemszerző tettek, üdvössége nem érdemekért adott jutalom, hanem tiszta kegyelem. Innen pedig már csak egy lépés a Káldinál olvasható, szerzőik eredeti elgondolásával gyökeresen ellenkező interpretáció: „*minden Jó chelekedetet, természete-szerént, merő útálatosságnak, és Halálos bűnnek tartanak; melly mindazáltal, Boebánandó bűnné lészen az Istennek irgalmassága-által; a mint Luther Mártonból, Calvinus Jánosból, és Melanchthon Filepből meg-láthatni.*” (I, 42.)⁹

Találni továbbá olyan hivatkozást, amelyet hosszabb vagy rövidebb módszeres cáfolat követ. A böjtről való protestáns felfogást azzal utasítja el, hogy ők „*a Böjtöt a Mértékletességgel egybe-zavarják, melly merő balgatagság*” (I, 355), a házasság szentségi volta és felbonthatatlansága mellett pedig az „újítók” érveiben levő ellentmondások kimutatásával foglal állást (I, 155).

A protestantizmus képviselőihez kapcsolódó hivatkozások számbavételének lezárásaképpen idézzünk föl egy olyan epizódot, amelynek megítélése körül a mai napig is tartják magukat a nézetkülönbségek. „*Calvinus, Servetus Mibált meg-ölette. és midőn némelly attya-fiai kárboztatnák érette, egy könyvet írt: melyben meg-mutat-tya, hogy Szabad az Eretnেকেket fegyverrel meg-büntetni. Azon vélekedésben volt Benedictus Aretius Calvinista-is: ki a Bernai bírakat óltalmazza, hogy az Eretnekségért*

⁸ A lapszálon a következő eligazítás olvasható: *Lib. de Ecclesia et Conciliis.*

⁹ A lapszálon olvasható forrásmegjelölések: Luther neve mellett: *Art. 32. Et in Assert. ejusdem Art.*; Káldiné mellett: *In Antidoto Concil. Trid. Sess. 6. c. 11. Et Lib. Instit. c. 14. s. 9.*; Melanchthoné mellett pedig: *Locis. Com. tit. de Peccato. Et in Confessione Augustana, tit. de Impletione Legis.*

meg-ölették Valentinus Gentilist. Ezt a tudománt, mindenütt örömet követik a Calvinisták, a hol el-batalmazhatnak (I, 243). A szemelvény formai érdekessége az, hogy a Kálvin által írott könyv paramétereit nem adja meg a lapszámon, csupán az Aretiusét.¹⁰ De nem a véletlenül kiderült pontatlanság kedvéért volt érdemes bemutatni e szövegrészt, hanem a benne foglalt problematika okán. Azt a történelmi tapasztalatot fogalmazza itt meg Káldi a maga egyszerre támadó és védekező módján, hogy egy új eszme, ha hatalmi pozícióba kerül, ha intézményesül, ugyanúgy megmerevedik és a további újítás üldözőjévé válik, mint az, amelynek ellenében létrejött.¹¹ És persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a kedvelt eljárását sem, amelynek szintén találkozunk a nyomaival, hogy a protestáns irányzatokat szívesen játssza ki egymás ellen.¹²

A reformátorok jelenlétére a „*Tridentomi Conciliom*” határozatai adják a stílusos ellenpontot: a katolikus egyház morális talpraállását és dogmatikai önreflexióját eredményező zsinat dokumentumai tekintélyi nyomatékkal bírnak a beszédek érvrendszerében, különösen a hitélet gyakorlati elrendezése tekintetében.

Ami továbbá a kortárs katolikus teológiai és lelkeségi irodalom felhasználtságát illeti, mindenekelőtt a jezsuita szerzők dominanciájára kell felhívunk a figyelmet. Gyakoriak az alapítóira, Loyolai Ignácra történő hivatkozások: érdekes, hogy inkább leveleit és a rendi alkotmányt idézi, kevésbé a *Lelekgyakorlatos könyvet* – ez utóbbinak viszont nem csupán szellemiségét asszimilálja, hanem egyes gyakorlatait is tanítja, forrásmegjelölés nélkül, amint azt egy korábbi elemzésben kimutattuk.¹³ És jelen van a rend első nemzedékének élvonala, mindenekelőtt az indiai misszionárius Xavéri Szent Ferenc, akinek a maga ünnepén három beszédet is szentel, és akiről – eltérően a szentekről szóló prédikációk megszokott eljárásától – részletes, anekdotikus mozzanatokban is bővelkedő pályaképet rajzol (II, 27–48). Forrása az ugyancsak jezsuita Horatius Tursellinusnak népszerű, számos kiadást és fordítást megért fordulatot, legendás elemekben gazdag életrajza a szentről.

A rendi források egyébként zömmel életrajzok: a jezsuiták indulásáról és nagy egyéniségeiről írott *viták* (Petrus Ribadeneira Ignác-életrajza, valamint Petrus Maffei Ignác- és Xavéri-biográfiája, Virgilius Ceparius munkája az akkor még szentté nem avatott Gonzaga Alajosról), noha műfajukban a középkori hagiográfia hagyományát folytatják, mégis frissítést jelentenek, az erkölcsi tanítás sajátos példatárát, hőseik eszményítésének, ennek ürügyén az életstílus megváltoztatására szóló felhívásnak egy új paradigmáját; az ázsiai misszió kapcsán pedig a Távol-Keletről szóló tájékoztatási lehetőséget (pl. I, 180). Ezt a lehetőséget másfajta forrástípus felhasználása révén is kiaknázza: így hivatkozik az ázsiai misszió másik szervezőjének,

¹⁰ *In Historia de Supplicio Valentini Gentilis.*

¹¹ A kérdés mai, a körülményeket is tekintetbe vevő értékelését lásd Alister E. McGRATH, *Kálvin: A nyugati kultúra formálódása*, Bp., 1996, 127–134.

¹² Erre vonatkozóan lásd BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., 1979, 23.

¹³ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi és a Szent Ignác-i lelkeség*, Távlatok, 1995/3–4, 447–457.

Alexander Valignanusnak egy 1588-as indiai keltezésű levelére, az özvegység dicsérete kapcsán.

A jezsuita hagiográfia ilyen hangsúlyozott jelenléte mellett meglepő a hittudomány Tridentinum-környéki művelőinek gyér szerepeltetése, hiszen mind a Bellarminóra, mind a Borromeóra történő utalások száma igen csekély, hasonlóan Pázmány eljárásához, jóllehet Káldi esetében nincs okunk óvatosságot, az ellenkezők érzékenységét sérteni nem akaró tapintatot feltételezni.¹⁴

Ferdinandus Quirinus de Salazárt, „*a mí kichiny Szerzetünkből-való tündös ember*”-t (II, 100) pedig nem egyetemes kisugárzása, sem gyakori előfordulása okán emeljük ki Káldi forrásai között, hanem a személyes megjegyzés miatt, amelyre használóját ihlette: „*kinek munkájával sokat éltem írásimban, és bízvást követtem nyomdokát*” (uo.).

Hosszasan lehetne folytatni a jezsuita források seregszemléjét; a rendhez csak rövid ideig tartozó nagy hatású vitatkozó Thomas Stapletonus, vagy az Eusebiosból merítő egyháztörténész Julius Mazarinus és egy-két alkalommal előforduló társaik jelenléte ugyanahhoz a tényhez szolgál adalékkal: hogy a közkézen forgó rendi irodalmat fenntartás nélkül, sőt alig titkolt büszkeséggel építi be beszédeibe, olykor kifejezetten egzotikus betétekkel gazdagítva azok anyagát.

Ez a forráscsoport, együtt a domonkos eredetűekkel (Domingo de Soto, pl. I, 569; Abraham Bzovius, pl. I, 59, 101, 283), minthogy névsorában eltér a Pázmány Péter által felhasználtaktól, egyrészt Káldi egyéni érdeklődési – talán könyvgyűjtési – körére mutat, másrészt és elsősorban arra az igényére, hogy rajta tartsa szemét korának szellemi – elsősorban hitéleti – mozgásán, hogy világjáró életviteléből következő anyaggyűjtési lehetőségeit kamatoztatva minél több irányú tájékoztatást nyújtson, az újdonságokkal is megalapozva szövegének tekintélyét.

Hasonló szerepük van a humanizmus képviselőire való hivatkozásoknak is. Műveik felhasználása frissítést és színt hoz a prédikációkba: a Káldi által gyakran és sokféle funkcióban hasznosított exemplum-műfaj antik és középkori közvagyonát egészíti ki, egyéníti a példázat szerepében forgalmazott humanista forrásokból. Hiszen morális tanulságokkal bíró történeti anekdotákat idéz Aeneas Silvius Piccolomini különböző műveiből (I, 30, 218; II, 484), Erasmus *Apophthegmata*-jából (I, 130, 150; II, 54) és *Adagia*-jából (II, 186) – ez utóbbitól természetesen a katolikus tanítás szempontjából semleges szemelvényeket.

Jónéhány idézettel Bonfini is a külön említést érdemlő források közé tartozik: „törökös” kérdésekben ő az első számú auktoritás, és ha rendszerint csupán következtetéseit veszi is át, az *Apró-Szentek-Napi* harmadik prédikációban három oldalon át elemzi, kommentálja a *Decades* harmadik és hatodik részének leírását a törökkel kötött „*igaz végzés*” megtartási kötelezettségének vizsgálata kapcsán. „*Julius Caesarinus Kardinál, a Romai Pápának Követe, fel-bontatta László Királlyal és Hunyadi Jánossal, az Amurat Török Chászárral-valo kötést; de meg-adta a bak-árrát: mert Ezer négy-száz negyven-négy esztendőben, mind magát, s mind a jámbor*

¹⁴ BITSKEY, *i. m.*, 85.

Királyt, és nagy részét a Püspököknek és Uraknak oda vesztette, szintén Sz. Márton estin. A historia annyiból igaz, hogy oda-veszett a Kardinál mind Királyostól: de, hogy azért veszett-vólna hogy azt a Kötést fel-bontatta, nem igaz; a mint Bonfiniusból akár-ki-is eszébe veheti, ki a dolgot bővségessen meg-írja. noba ő-is abban vólt a vélekedésben, hogy a frígy-szegésben vétek esett; de nem úgy vagyon.” (II, 221.) Majd következik az események részletezése, a forrásmű nyomán, azonban azzal értelmezési vitába bonyolódva: Káldi ugyanis, Bonfinivel szemben, eleve elhibázottnak tekinti a törökkel kötött szerződést, mivel az egy már korábban létezővel szemben jött létre, és „*az első kötés-ellen-valo esküvés nem foganatos*” (II, 222). Az ürügy végül is, amely miatt az eset egyáltalán terítékre került, az adott szó, a szerződés megtartásának morálisan kötelező volta, függetlenül attól, hogy eszmetárs vagy ellenfél-e a partner, „*mert a Törökkel-is meg kell tartani az igaz Kötést.*” (II, 223.) Anélkül, hogy történelemszemléleti elmélkedésbe akarnánk bonyolódni: e legutóbbi gondolat vajon nem az erdélyi „törökbarát” politika tömör rehabilitációja?

Justus Lipsius *De constantia*-jának jelenléte (II, 182, 206, 334) a mű interkonfesszionális jellege, rezignált-elfogadó hangneme és népszerűsége, valamint gyors magyarországi elterjedése okán nem tartozik a legkülönlegesebb hivatkozások közé. Érdemes viszont a figyelmünkre az angol reformáció vértanújának, Morus Tamásnak többszöri emlegetése: nem ugyan *Utópiá*-jával, sem más munkáival, hanem a már említett Stapletonusnak róla készített életrajzával, amelyből azonban Káldi a lordkancellár stílusára, észjárására tökéletesen rávalló fordulatokat, anekdotákat idéz. Ízelítőül álljon itt egy rövid részlet, a kontextus: vádbeszéd a túlzott cifrázkodás ellen. „*Kiknek méltán mondbatnók, a mit azon Thómas Mórus mondott egy aszszony állatnak, ki nagy fájdalmas munkával simogatta fejét és bomlokát; Nagy boszszúságot tészten, úgy-mond, az Isten rajtad, ha e nagy munkádért pokollal nem fizet.*” (I, 54.) A kifejezésmód érzékletessége mellett egy, a műfajban és a kor irodalmában oly ritka minőség ötlük itt szembe: a nem tolakodó, nem vitahelyzetben alkalmazott, ártatlan humor.

Végezetül íme egy hivatkozás a tudomány világából: „*Nem találtatott olly balgatatag vélekedés, melynek óltalmazója nem találkozott vólna; el-annyíra, hogy Copernicus-nevű Mathematicus; minden régi és mostani bölch Filozófusok-ellen, hanyatt-bomlok azt állatta, hogy a Föld szüntelen forog, az Egek pedig vesztég-álnak: és némelly agya-fordúlt emberekkel el-is bitette, és talám többen-is kaptak vólna rajta, ha a dögletes vélekedés, átok-alatt meg nem tiltattatott vólna.*” (I, 242.) A geocentrikus világkép megdőlésének, a természettudomány „kopernikuszi fordulatának” a kortársakat ért sokkoló hatása ma már közhely: nem meglepő hát, hogy kortársainak többségével összhangban, lélektanilag motiválhatóan, képzettsége korlátaiból fakadóan pedig érthető módon, Káldi is elutasítóan viszonyul a kérdéshez. Az sem váratlan, hogy ellenérveit – úgy általában – régi és új filozófusok gondolataiból veszi. Hatását a helyi értéke adja. A szöveg folytatása szerint ugyanis nincs az a vesztett pör, amelynek ne kerülne védőügyvédje, s hasonlóképpen szaporodnak és találunk követőkre az „*újabb-újabb tévelygések*” (uo.), amelyeket kitalálóik a Szentírásból

bizonyítanak: íme, miként kerül differenciálatlanul közös nevezőre a csillagászat, a jogtudomány és a vallás egy-egy alapkérdése.

*

Áttekintésünk összegzéseképpen két dologra mindenképpen szeretnénk felhívni a figyelmet: Káldi György meglehetősen szerteágazó, alapos olvasottságot bizonyító forráskezelésén belül a protestantizmus írásbeliségének van különös nyomatéka. Pázmány mellett ő is azok közé tartozik, akik tüzetesen tanulmányozták ellenfeleik nézeteit, a forráshasználatot ilyenformán a vita színterévé alakítva. Azon nem kell csodálkoznunk, hogy a beszédekben markánsan van jelen a kortárs katolikus populáris műveltség, főként annak jezsuita változata; annál meglepőbb viszont, hogy alig találkozunk a teológia képviselőivel. A teológiai gondolkodás ezidőtájt bekövetkezett megújulása szinte csupán a tridenti zsinat dokumentumaiban jelenik meg; azokban a hivatkozásokban, amelyek azonban határozat-jellegüknél fogva és az ebből következő beszédmód miatt éppen a megújulásról árulnak el a legkevesebbet. Magát a megváltozott szemléletet érdekes módon a patológia és a skolasztika-misztika hagyományának felhasználása közvetíti: a rájuk történő hivatkozás a hiteles magyarázatra való törekvéssel jelent egyet.

HAVAS LÁSZLÓ
A honfoglalás és az államalapítás
Nadányi János organikus történelemfelfogásában

Habent sua fata libelli – „A könyveknek is megvan a maguk sorsa” – mondja az ovidiusi híres szállóige, amelynek igazságáról tanúskodik Nadányi János 1663-ban Amszterdamban megjelent *Florus Hungaricus*a is. A maga idején a mű igen sikeresnek bizonyult, amennyiben egy éven belül angolul Londonban is napvilágot látott,¹ köszönhetően annak a nagy érdeklődésnek, amely ekkor Európában a magyar események, különösen Zrínyi Miklós halála körül kialakult. A mű beszerzését még Bod Péter is ajánlotta a fiatal Teleki Sámuelnek,² ami mutatja, hogy a munkát még ekkor is fontosnak tekintették a nemzeti történeti felfogás szempontjából. Ezzel szemben viszont *A magyar irodalom története* II. kötete, amely a XVII. század magyarországi irodalmát tekinti át,³ még csak meg sem említi Nadányi nevét, akinek mások sem szentelnek túlzott figyelmet, hiszen Herepei János,⁴ Bukovszky Andrea⁵ és Kecskeméti Gábor,⁶ valamint a magam írásait nem számítva,⁷ jóformán csak Kovács Sándor Iván és Monok István tartja számon szerzőnket.⁸ Ez annál meglepőbb,

- 1 Az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében (no. 2082) található példányt Bukovszky Andrea vizsgálta meg (lásd alább). E fordítás imprimatúrája még 1663 decemberéből kelt. A fordító (James Howell) saját információit felhasználta Nadányi munkájának kiegészítéséhez, mert az angol változat már az 1653–1664 közti időszakot is tárgyalja.
- 2 *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993, 748.
- 3 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964.
- 4 HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, Bp.–Szeged, 1971 (Adattár, 3), 42 skk., 394 skk.
- 5 BUKOVSZKY Andrea, *Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi életrajz*, ItK, 91–92(1987–1988), 207 skk.
- 6 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 748 skk.
- 7 HAVAS László, *Az antik organikus történelemfelfogás elemei Nadányi Jánosnál = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, Debrecen, 1994, 43–50. (Németül: *Elemente der antiken organischen Geschichtsauffassung bei J. Nadányi*, ACD, 30(1994), 243–251.)
- 8 *Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Bp., 1990.

mert a munka egyáltalán nem érdektelen, amit már az is jelez, hogy a XVII. század divatos új műfaját képviseli.⁹ F. N. Coeffetau 1621-ben jelentette meg azt a művet, amely nemcsak Florust fordította le franciára, hanem a római szerző példáját követve Róma történetének folytatását is megírta Augustustól egészen Nagy Konstantinig. Ezzel megindult a különböző európai népek történetének rövidre fogott áttekintése, mint amilyen például a L. van den Bostól Párizsban 1626-ban közzétett *Florus Anglicus*, vagy J. Pastorius 1651-ben kiadott *Florus Polonicus*, de tudunk egy *Florus Danicus*ról is, mely utóbbit, V. Petersen Bering munkáját, a nagyszombati nyomda is megjelentette.

Ezek az alkotások nemcsak címükben utaltak a római szerzőre, hanem a korra jellemző *imitatio-aemulatio* elvének és gyakorlatának megfelelően mind az eredeti mű szellemére, mind stílusára alapozva igyekeztek valami önálló művet létrehozni, ahogy a mi Nadányi Jánosunk is tette.

Ebben az értelemben Nadányi figyelmét a történetíráshoz már apja ráirányította. Nadányi Mihály ugyanis 1656-ban utasítással látta el külföldi tanulmányútra induló fiát, s ebben a következő „tanulási módot” is ajánlja gyermekének: „Elsőben is [...] az iudiciáknak megtanulásához fogj, egynehány historicusokat [...] szerezvén, [...] jó leszen Curtius, Cornelius, Tacitus, Livius, ismét Bonfinius [...] Ezekkel pedig így élj: az historia professióra bejárj, az könyv, melyet explicál, nálad légyen, s ráhallgass az textusra, az minémű singularis observatiókát csinál s az minémű derekas casusokat előlhord, azokra attentus légy, sőt hazamenvén leírni se nehezteld az phraseológiákat is az szerént.”¹⁰

E tanácsból világosan következik a példaképnek mind stílus, mind történelem-felfogás alapján követése. Bár a Nadányi Mihály által fiának ajánlott történetírók között Florus nem szerepel, nyilvánvaló, hogy Nadányi János ezt a római historicust is hasonló módon kezelte, mint ahogy azt Curtius Rufus, Cornelius Nepos, Tacitus és Livius kapcsán az apja javasolta neki. Ezt támasztja alá az a számos szó szerinti vagy csaknem szó szerinti egyezés, amelyet Nadányi János megszövegezése és Florus eredeti alkotása között találunk.

Az ilyen „phraseológiák [...] szerént” Florusszal való egyezésre álljanak itt a következő kiragadott részletek. A kalandozások egyik magyar katasztrófáját ismertette ezt írja Nadányi: *Praesens tamen clades ingentibus expiata est victoriis* (p. 56),¹¹ ami szinte tökéletesen egybeesik Florusnak a Fabiusok cremerai vereségéről adott beszámolójával: *ea clades ingentibus expiata* (sc. *est*) *victoriis* (1,6 [12] 3). Amikor Madarász Henrik megtagadja az adófizetést a magyaroknak, Nadányi ezt ezzel az

9 Lásd erről meglehetősen részletességgel I. LEWANDOWSKI bevezető tanulmányát L. Annaeus Florus lengyel fordításához, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973; illetve ugyanezen szerző *Florus w Polsce* c. monográfiáját, uo., 1970, főleg 120 skk.

10 KOVÁCS, *i. m.*, 120–121. Nadányi Mihály azt várta fiától, hogy amit elolvas, az benne „in succum et sanguinem vertalódik”. Angliát egyébként már az apa fiának figyelmébe ajánlotta, *i. m.*, 123.

11 Itt is és a továbbiakban is Nadányi munkája eredeti amszterdami kiadásának lapszámolására utalok.

elvvel hozza összefüggésbe: *sed quia difficilior est provinciam retinere quam facere* (p. 58). Egyértelmű, hogy itt a magyar történetíró két közismert florusi helyet kontaminált, egyfelől: *plus est provinciam retinere quam facere* (1,33 [2,17] 8), másfelől: *difficilior est provincias optinere quam facere* (2,30 [4,12] 29). A magyarok lotharingiai pusztítását Nadányi pontosan ugyanazon szavakkal adja elő, amelyeket Florus használt Mithridates kis-ázsiai, ephesosi vérengzésének leírásakor, mert mindkét szerzőnél ez áll: *et tum quidem domus, templa et arae, humana omnia atque divina iura violata sunt* (p. 61 = Flor. 1,40 [3,5] 7). Érdekes, ahogy a Vazul-ügyben rossz hírre szert tevő Gizelláról ír Nadányi: *scelerato signata est nomine* (p. 67), „bűnös névvel lett megjelölve”. Ez nem más, mint a *porta Carmentalis* florusi bemutatásának parafrázisa: *id scelerato signat nomine quae proficiscentes in proelium porta dimisit* (1,6 [12] 2). Orseolo Péter uralkodásának megelevenítésekor Nadányi azokkal a kifejezésekkel él, amelyekkel Florus magyarázta meg a zsarnok Tarquinius Superbus uralmának végét: *ad extremum fecit ut Regnum cupidine libertatis incenderetur* (p. 69) – írja a magyar szerző Florus nyomán: *Sic enim effectum est, ut agitated iniuriis populus (sc. Romanus) cupiditate libertatis incenderetur* (1,2 [8] 7). A magyar királyt máskor is a római történetíró szavaival jellemzi szerzőnk: *furore in omnes grassatus est* (p. 72). Tarquinius Superbusról pedig ezt mondja Florus: *in omnis superbia [...] grassatus est* (1,1 [7] 4). Máskor Nadányi csaknem ugyanolyan fordulatokkal eleveníti meg Aba Sámuel követségének a császárnál tett látogatását, mint ahogy Florus adja elő a római követjárást, amely a II. pun háború kitörését előzte meg. Nadányinál ez áll: *Imperator tergiversatur [...] Dux legationis quae inquit mora est? pacem velis an bellum?* (p. 69). Florusnál ezt találjuk: *Tergiversantibus Poenis, dux legationis »quae« inquit, »mora est?» Fabius »in hoc ego sinu bellum pacemque porto, utrum eligitis?»* (1,22 [2,6] 7).

E szövegmegfeleléseknél sokkal fontosabb annak a tisztázása, hogy mit köszönhet történelemkoncepciójában Nadányi Florusnak. A római történetírót nálunk még ma is szokás úgy kezelni, mintha nem lenne több jól olvasható tankönyvírónál (vö. Kecskeméti Gábor). Holott Florus sok mindennek alkalmas, csak tankönyvírónak hasznavehetetlen, még ha a közép- és koraújkor így is élt vele. Florus munkája ugyanis a nála fellelhető retorikai játékosságnak megfelelően tele van szándékos tévesztésekkel, ami összeegyeztethetetlen egy tankönyv rendeltetésével.

Ezzel szemben Florus valójában egy nagyon sokrétű, szintetizáló jellegű történelemfelfogást alakított ki és használt fel a római történelem bemutatásához. Koncepcióját röviden összegezzük az alábbiakban.¹²

12 Lásd erről több eddigi tanulmányomat: *Zur Geschichtskonzeption des Florus*, Klio, 66(1984), 590–598; *Zum außenpolitischen Hintergrund der Entstehung der Epitome des Florus*, ACD, 24(1988), 57–60; *Floriana*, Athenaeum, n. s. 67(1989), 21–39; valamint L. BESSONE kitűnő dolgozatait: *Ideologia e datazione dell'Epitoma di Floro*, Giorn. Filol. Ferrar., 2(1979), 33–59; valamint legutóbb: *Floro un retore storico e poeta = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (= ANRW)*, II, 34, 80 skk.; lásd még tőle: *Cronologia e anacronismi nell'epitoma di Floro*, Patavium, Rivista Veneta di Scienze dell'Antichità dell'Alto Medioevo, 1993, fasc. 1, 111–136.

A szerző már a *praefatió*ban kifejti, hogy a római nép léte négy életkoron (*infantia, adulescentia, iuventus/iuventa, senectus*) megy keresztül, amely természetes folyamat időben (400 – 150 – 150 – 200 év) és térben (Róma városa és környéke – Itália – a Mediterráneum/a földkerekség) zajlik le, mégpedig úgy, hogy az államiság eltérő fokozatai, fokai is társulnak hozzá: a királyság (*regnum*), a szabad állam vagy köztársaság (*res publica libera*), melynek valójában több szakasza is van, így az arisztokratikus rendszer, a *dominatio senatus*, amely megvalósítja a *civitas una*t; és a demokratikus arculatú *senatus populusque Romanus*, amely viszont kétféjűvé teszi az államot (vö. *biceps civitas*), s a végső szakaszt az új monarchia, a *principatus* testesíti meg. A római nép különböző államformákat képviselő életkorai eltérő lelki és testi állapotokkal is együttjárnak: a *populus Romanus* előbb gyermek módjára birkózik, majd serdülőként fegyvert ragad, férfiként eléri ereje teljét, s azután élete nedvei megfogytával (lásd a metaforikusan használt, igen kifejező *decoxit* igét) elernyed. A mű egészéből az is kiderül, hogy ezekhez a *praefatió*ban megadott életszakaszokhoz különböző művelődési szintek is társulnak: pásztorkodás – földművelés – *artes belli, artes pacis*. Vagyis Florus egy meglehetősen jól átgondolt és tagolt, sokféle szempontot figyelembe vevő periodizációt tár elénk, amely a római népet és civilizációját organizmusként kezeli.

A feltárt florusi történelemfelfogás részben kapcsolódik a korábbi történelemértelmezésekhez, részben azoktól el is távolodik. Például elfogadja Tacitus elképzelését mind az alávetett, mind a birodalmat körülvevő népekre vonatkozólag, még ha maga erőteljesen hangsúlyozza is egyfelől a római nép hegemoniáját a *princeps gentium populus* szerepkörében, másfelől pedig — a hispaniaiak kivételével — meglehetősen elmarasztalólag nyilatkozik minden más etnikumról. Ugyanakkor Florus a *pax Romanā*t többnek fogja fel Tacitusnál, mert azt a világtörténet organikus fejlődésének részeként tekinti, mint amely szavatolja a világbékét, még akkor is, ha Rómának az egészséges mértéket meghaladó növekedése állandó veszélyhellyel jár.

Az elmondottakból az adódik, hogy Florus szemében a világtörténelem letéteményese a római nép, amelynek e szerepénél fogva az eredete is fontos, ahogy ez a probléma valóban régtől kezdve foglalkoztatta a Róma iránt érdeklődőket. Meg kellett ugyanis magyarázni: miképpen lehetett a Tiberis-parti egykori falusi településből az a világbíró nép, amely uralmával képes megteremteni és fenntartani a világbékét jelentő civilizációt. Amikor Róma megindult a birodalomépítés útján, azzal a görög kultúrával találta magát szemben, amely nála sokkal régibb és magasabb színvonalú volt. Ki kellett tehát deríteni: mi az alapja annak, hogy Róma mégis maga alá gyűrte a helléneket. Ennek okát részben abban vélték megtalálni, hogy a római nép maga is keleti eredetű, és ugyanolyan ősi, mint a görögség, hiszen a trójai háborúból menekülő Aeneástól ered, akinek utóda, a Rómát megalapító Romulus egy rendkívül nyitott várost hozott létre. A Romulustól megteremtett *asylum* ugyanis a menekült idegen szabadok és a rabszolgák befogadásával biztosította a város fennmaradásához szükséges népességet, amihez a szabin nőknek a legendából ismert elrablása úgyszintén hozzájárult. Mindez Florus fő forrásának, Liviusnak az

állásfoglalása, aki ebben semmi kivetnivalót sem talált, hiszen a Róma nagyra hivatottságát biztosító nyitottságot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e város megteremtésében még a rabszolgák is szerepet játszhattak.

Teljesen eltérő Liviustól a vele kortárs görög Dionysios Halikarnasseus felfogása, aki tagadja, hogy Róma kezdetben valóban befogadta volna a rabszolgákat. Ennek az elutasításnak az lehet a magyarázata, hogy korábban, főleg Hannibal és Mithridatés idején volt olyan Róma-ellenes görög propaganda, amely a történetírásban is helyet kapott, s amely azt próbálta kimutatni: Róma messze alatta marad a görögségnek, hiszen létrehozásában hitvány és bűnöző rabszolgák, mindenféle, a hellén kultúrától idegen elemek játszottak szerepet.

Ezekről a megközelítésektől eltérően Florus teljesen más szempontot érvényesít. Szerinte Róma kezdettől fogva a népek olvasztótégelye, amelyet Romulus részben a jó erkölcsű és a görög kultúrával érintkező őslakókból: a latinokból, etruszkokból, valamint a görög világból bevándorló, Aeneas vezetésével érkező trójaiakból és az Euanderrel benyomuló arkadiaiakból hozott létre mintegy egygyéforró testként, amely alapja és záloga lett a Római Birodalom elkövetkező nagyságának. Ezzel Florus ahhoz hasonló felismerésre jutott, mint amilyen ideológia később az USA kapcsán fogalmazódik meg. Florus tehát nem epigon szellem, nem Livius szolgai másolója, hanem a római történelem széles látóköre, új távlatokat hozó elemzője.¹³

Mit értett meg és kamatoztatott önállóan mindebből Nadányi? A történeti munkája elé írt *prooemium* tanúsága szerint a magyar történetíró mindenekelőtt Florus organikus történelemfelfogását vette át,¹⁴ ám némiképpen már ezt is leegyszerűsítve. Míg a római auctor – mint láttuk – Róma életútjának négy szakaszát különítette el, amely után a szükségszerű elmúlás végkövetkeztetése is felmerül a természet rendje szerint; addig Nadányi a magyar nép történeti életútjában csak három szakaszt állapít meg. A *gens Hungarica* esetében van egy *prima aetas ferocissima*, amely a kalandozások pogány kora Gézáig a maga hatszáz évével; ezt követi a második életszakasz Gézától és Szt. Istvántól (Nagy) Lajosig, Károly (Róbert) fiáig. Ez 350 évet tesz ki. Bár a szerző ezt a periódust nem minősíti, a rákövetkező életkorból ítélve, ennek a magyarság férfi idejének kell lennie, amikor erejéből futja a birkózásra (vö. p. 2: *colluctata*). A harmadik életszakasz már az öregségbe fordul

13 Lásd erről D. BRIQUEL kitűnő tanulmányát: *La formation du corps de Rome: Florus et la question de l'Asylum*, ACD, 30(1994), 209–222; vö. Klio, 2(1993), 68–69. A Floruséval rokon organikus történelem- és időfelfogásról lásd újabban például a keresztény történetíróról, Orosiusról az alábbi tanulmányt: P. Martinez CAVERO, D. Beltrán COR-TALÁN, *Aproximación al concepto de tiempo en Orosio: Lengua e historia*, Antiq. crist., Murcia, 12(1995), *Scripta Fulgentia*, 5, 19–10 (1995), 255 skk. Ez a tanulmány kiterjed a *Roma senescens* problémájára.

14 Az antik organológikus felfogás, főként persze a középkori (IX–X. századi) közvetítéssel már az első magyarországi „államelméleti” műben, azaz az első magyar király, Szt. István fiához írt „Intelmei”-ben is jelen van, lásd erről SZÚCS Jenő, *Szent István intelmei: az első magyarországi államelméleti mű* = *Szent István és kora*, Bp., 1988, 32 skk., főleg 36 skk. (további irodalommal).

(*in senectutem vergens* – uo.), melyből immár 330 év múlt el, miközben megmutatkozott a magyarság hanyatlása. A történeti bemutatás során Nadányi épp erre az utóbbi időszakra helyezi a hangsúlyt, holott Róma *senectus*áról Florus inkább csak elméletben beszélt, mert Rómáról adott részletező történelmi előadásában ezt már teljesen mellőzte, ha Augustus uralmának megrajzolásától eltekintünk, ami viszont a császárság ellenére a történetíró szerint igazából még nem is tekinthető a valódi öregség részének.

Nadányi abban is eltér Florustól, hogy nála az öregség során, amely a meghasonlásnak, a hajdani erény elvesztésének az időszaka, lehetséges a megújulás. Így látja a művét versben köszöntő barát, Csernátóni Pál is, aki a főnixről írja ajánló versét a munka elé. Ezzel Nadányi feladta Florus szigorú és következetes természetelvű történelemfelfogását, amelyet egyébként is alaposan leegyszerűsített, mert elhagyta a római auctor sokrétű bemutatását, mellőzve a civilizációs szakaszokat, akárcsak azt az ókori elképzelést, hogy a történelem az egymást váltó kormányzati formák sora. Florushoz képest meglehetősen egysíkúan látja a magyar historicus a történelmet irányító erkölcsi tényezőket is, hiszen ő szinte kizárólag a *Fortunát*, a Szerencsét tartja számon. Ehhez a szimplifikáló szemlélethez Nadányi igazából csak egyetlen, a római történetírónál nem található szempontot tett hozzá: azt, hogy a magyarságnak az életében két nagy szakasz van – egy korai pogány, barbár periódus, illetve egy keresztény kor, melyek időben csaknem szimmetrikusan: 600–600 évben fogják át népünk életét.

A florusi történetkoncepció leegyszerűsítése ellenére viszont Nadányi is úgy látja, hogy miként Florus szerint a római nép története a világtörténelem megtestesítője, ugyanúgy a magyarság históriája is Európa és Ázsia – vagy legalábbis az utóbbi egy részének – történelme, mert képes volt szerencséjénél nagyobb tettet végrehajtani. A gond csak az, hogy Florustól eltérően Nadányi ezt a cselekedetet már nem tudja olyan civilizációs küldetéssel alátámasztani, mint amilyet Florus joggal tulajdonított a római népnek. Nadányi csak azt tudta igazolásképpen felhozni, hogy a magyar nép képes volt rákényszeríteni parancsait a szomszédokra. Ez az értelmezés pusztán a katonapolitikát és a hatalmi helyzetet kívánta itt mérlegelni, ami nemcsak a gazdagabb florusi értékrendnek marad alatta, hanem még egyébként Nadányi máskor hangsúlyozott béketörekvésével is ellentmondásba kerül.

Végül pedig tegyük fel azt a kérdést, amely a millicentenárium jegyében számunkra a legaktuálisabb lehet: mennyire értette meg Nadányi Florusnak a római nép ethnogenezisével összefüggő felismerését, s mennyiben próbálta meg ezt hasznosítani a magyarság történelmi útjának bemutatása során?

Nos, Nadányi szinte egyáltalán nem figyelt fel Florusnak erre az elképzelésére, annak ellenére, hogy az ethnogenezis kérdése eléggé magától értetődően felvetődik egy olyan nép esetében, amely a Kárpát-medencébe megérkezve ott számottevő szláv lakossággal találkozott, arra rátelepült, szókincsének nagy hányadát is attól vette át, s idővel más népekkel is érintkezve, így gyarapította mind nyelvi eszköztárát, mind általában civilizációját. Magától értetődő persze, hogy egy történetíró a XVII. században sem függetleníthette magát sem az elődök nézeteitől, sem pedig a korabeli

meggyőződésektől. Ezeknek volt a foglya Nadányi is, akinek gondolkozását így nemigen tudta megragadni a florusi ethnogenezis elmélete, hanem részben a magyar krónikás hagyománytól, részben Bonfinitől, részben a kortárs történetírástól vezetve, igyekezett a Duna-medence magyar történelmét a IX. század helyett már a IV/V. századdal indítani, amikor a Kárpátok vidéke a hunok kezén volt. Nadányi számára – ahogy erről a *Prooemium*-ban fogalmaz – az az egyik leglényegesebb kérdés, hogy egy olyan nép, amely – mint a magyar – korábban nemhogy szembe nem tűnt, de még csak nem is hallatott magáról, miként volt képes létrehozni egy olyan új országot, amely élő organizmusként hol napról napra növekedett, hol visszafejlődött, részben rettegésben tartva nevével szomszédait, részben reményeket gyűjtve bennük. A *regnum novum*-ot teremtő ismeretlen nép problémájának megoldására az a hagyományos szkéma kínálkozott, hogy a keletről érkező magyar népnek, amelynek ethnogenezise Nadányi szerint még Ázsiában ment végbe, hiszen alkotóelemei itt forrtak össze egyetlen néppé (vö. p. 24: *in gentem coalescentes*),¹⁵ egy több évszázados nyugati, európai múltat konstruáltak.¹⁶ Így a magyarság első hullámának a birodalomépítő hunokat tüntették fel (vö. p. 2: *maxime quo pacto in potentiam Hunni excreverint*),¹⁷ akiknek hatalmát más új imperiumok születéséhez hasonlóan az tette lehetővé, hogy Róma már a vége felé közeledett (p. 27). A magyarok második hulláma az ugyancsak államisággal rendelkező, bár kevésbé hatalmas avarok voltak, akiknek mint *Hunnis Avaribus Pannonia cessit* (pp. 24. és 38). Az avarok¹⁸ – ahogy Nadányi florusi szavakkal jellemezte őket – *gens natura ferox, moribus incondita*, amelynek *Regnuma* váltakozó szerencsével állt fent (p. 39). Ezen előzmények után – hiszen *Hungari cum [...] Hunnis iidem*, „a magyarok [...] azonosak a hunokkal” (p. 31), még ha At(t)ila hadseregében különféle népek voltak is (p. 33) – teljesen természetesnek hat, hogy a IX. században a Kárpát-medencébe érkező magyarság, amelyet a florusi *populus Romanus* mintájára Nadányi úgy tart számon, mint *victor quondam gentium populust* (p. 40), vagyis mint olyan népet, amely egykor másokat legyőzött, ez a magyarság már nem igényli az állami szervezetet, mert annak megléte mintegy magától értetődő számára. Ebben a koncepcióban nincs helye egy olyan

15 A konkrét részletektől eltekintve, a lényegét illetőleg hasonlóan foglal állást napjainkban Fodor István, aki elveti azt a nézetet, hogy a magyar nép a Kárpát-medencében alakult volna ki az itteni helyi lakosságnak az asszimilációjával. E szerző szerint már az ősmagyarságnak volt etnikai tudata, amit igazol saját magára vonatkozó elnevezése (*magyar* = „beszélő ember”) illetve önálló eredethagyománya, vö. FODOR István, *Az ősmagyarság etnikai tudata = Magyarok Kelet és Nyugat között*, szerk. HOFER T., Bp., 1996, 23 skk.

16 Arról, hogy a mai tudomány miként ítéli meg a magyar őstörténet keleti vonatkozásait, főleg a keleti források tükrében, lásd az idevágó tanulmányokat a KOVÁCS László, VESZPRÉMY László szerkesztette kötetben: *A bonfoglaláskor írott forrásai*, Bp., 1996.

17 A hunokra vonatkozó mértékadó tudományos kutatások jó összefoglalását adja D. SINOR, *The Hun Period = The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. SINOR, Cambridge–New York–Melbourne–Sydney, 1990, 177 skk.

18 Az avarokról a modern kutatások eredményeit kitűnően összegzi SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *The Avars = The Cambridge History...*, 206 skk.

országalapító királynak, aki – miként Florus Romulusa megteremtette hajdan a *populus Romanus* – megalkotná a *populus Hungaricus*. Nadányi bemutatása alapján a magyar nép már akkor megvolt, amikor a Duna partjaira megérkezett, s vezérei *Rex*ek voltak, tehát megvolt a megfelelő politikai intézményrendszerük is, amelyet ugyancsak nem nekik és itt helyben kellett kialakítaniuk önmaguk számára.

Vagyis a magyar állam már a pogányság korában megszületett, tartós fennmaradása viszont csak a kereszténység jegyében lehetséges, noha keresztény küldetése már korábban észlelhető volt, amennyiben – mint a történetíró többször kiemeli – az összes vadállat szilajságát felmutató magyarok Isten büntetése voltak a bűnökbe eső Európára.¹⁹ Nadányi pusztán a kereszténység elfogadásában látja Géza és Szt. István történelmi tettét. Személyük ezért nemcsak újat hoz, hanem legalább annyira egy már meglévő államiság folyamatosságát jelzi. Talán ezt kívánta aláhúzni Nadányi a Szent Istvánról szóló zárójellemzésével is, kiemelve, hogy ez a későbbi szentek közé iktatott király,²⁰ aki szerencséje teljében is meg tudta őrizni *magnitudin*jét és *pietas*át, elkerülte a *praesumptio*n és a *superbia*n, azért az ősi magyar vallásnak sem szűnt meg kedvezni: *quamvis et superstitioni multum faverit* (p. 67). Így teljesen érthetővé válik az a Nadányi-féle elképzelés, hogy Magyarország története Európa történetén kívül Ázsia egy részének történetét sem zárja ki (vö. p. 2: *Europa nec Asiae parte exclusa*).

Magyarország tehát Nadányi szemében Európa egy olyan sajátos színfoltja, amely a kereszténység révén Európa szerves része, ám mint a birodalomalapító hunokkal egyként keleti, ázsiai nép egyike azoknak a népeknek, amelyek Róma után képesek voltak országot teremteni. A magyarságnak ez a jellegzetes önazonosság-megállapítása lényegében már a krónikairódalomban csakúgy megvan,²¹ mint ahogy a reneszánsz történetírásban, főképpen Bonfininál.²² A XVII. század közepén egy magyar vonatkozásban meglepően széles olvasottságú, világlátott írástudó embernél, mint amilyen Nadányi János volt, ez a keleti gyökerű keresztény országeszmény talán annak jegyében kristályosodott ki, hogy a történetíró szerint a magyarságnak a vele rokon törökkel – ezt a körülményt Nadányi nem véletlenül hangsúlyozza többször is – békében együtt kell élnie, mert a német segítségre

19 Mindez lehetne pusztán protestáns kritika is a katolicizmus irányában, ám Nadányi ezt egy egyetemes történelemkoncepcióba tudja beilleszteni.

20 Ennek felemlítése egy olyan református lelkész részéről, mint amilyen Nadányi volt, számottevő objektivitásra vall, hiszen a protestánsok viszonyulása az első magyar királyhoz ideológiai okokból meglehetősen tartózkodó volt, vö. LADÁNYI S., *István alakja a protestáns kultúrában = Szent István és kora...*, 202 skk. Lásd még FARKAS István, RAVASZ L., RÉVÉSZ I., Kálvin Könyvtár 23, Bp., 1937.

21 Lásd erről GYÖRFFY György legújabb tanulmányait: *Az Árpád-kori magyar krónikák; Anonymus Gesta Hungarorum = A bonfoglaláskor írott források*, 181 skk., 193 skk.

22 A kibontakozó nemzettudat irodalmi és politikai vonatkozásairól lásd újabban: A. HADFIELD, *Literature, Politics and National Identity: Reformation to Renaissance*, Cambridge, 1994, amely munka azonban főképp a XVI. század vizsgálatára terjed ki. Magyar vonatkozásban említésre érdemes: JOÓ Tibor, *A magyar nemzeteszmé*, Szeged, 1990.

nemigen lehet számítani. Mindez megfelelt annak a helyzetnek, amely Magyarországot 1662/63-ban, az 1663/64-es törökellenes harcokat megelőzően jellemezte.²³ Nadányi feltételezett álláspontját bizonyíthatja egyfelől az is, hogy munkáját annak a korábbi erdélyi fejedelemnek, Rhédey Ferencnek ajánlotta, aki mind német, mind török viszonylatban meglehetősen szkeptikus volt, s Rákóczi György ellenlábasaként egy elég mérsékelt álláspontot képviselt; személyében tehát aligha csak a Nadányi család támogatóját kell látnunk; másfelől viszont Nadányinak alkotása elé írt saját bevezetője is arról tanúskodik, hogy egyértelműen elmarasztalta a háborúkat, s a békét emelte a piedesztálra, miként egykor Florus is tette. Ebben Nadányi az antik történetíró igazi szellemi örökösének mutatkozott, még ha annak ragyogó szellemessége és nagyvonalúsága tőle – minden iskolázottsága ellenére – távol állt is.²⁴

23 A korszakra vonatkozólag lásd átfogóan: R. VÁRKONYI Á., *Török világ és magyar külpolitika*, Bp., 1975.

24 *Korrektúra-jegyzet*: A mil레centenárium nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy számos tudományos, ill. népszerűsítő munka jelenjék meg a honfoglalás előzményeiről, lezajlásáról valamint a koraközépkori magyar történelemről. Minthogy ezek befolyásolhatják a dolgozatomban előadottak recepcióját, ezért a teljesség igénye nélkül hadd hívjam fel a figyelmet a következő írásokra: *Honfoglaló őseink*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., 1996; *Az őshazától Árpád honalapításáig: Nemzeti történelmünk III. Tanulmánykötet a honfoglalásunk 1100. évfordulója tiszteletére*, főszerk. MAGYAR Kálmán, Kaposvár, 1996; *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság: Antropológia – régészet – történelem*, szerk. PÁLFI György, FARKAS L. Gyula, MOLNÁR Erika, Szeged, 1996; KRISTÓ Gyula, *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*, Szeged, 1994² (SzKK, 3); Uő., *A magyar állam megszületése*, Szeged, 1995 (SzKK, 8); *A honfoglalás korának irodalmi forrásai*, KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995 (SzKK, 7); JÁNOSI Monika, *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*, Szeged, 1996 (SzKK, 9); MAGYAR Zoltán, *Szent István a magyar kultúrtörténetben*, Bp., 1996; LÁSZLÓ Gyula, *A honfoglaló magyarok*, Bp., 1996.

A florusi történeti mű kronológiai, valamint különféle kulturális szempontok szerinti
megszerkesztése

aetates populi Romani		szövegben megadott időtartam	a valóságos évszámok szerinti korszakhatárok	tényleges időtartam	implikált időtartam	a római nép államának kormányzati formái	kiterjedés	fém-korok	civilizációs szint	vallásos jellegű elvont hatóerő
infantia	1. átvzető szakasz: Tarquinius Superbus	400 év	i.e. 753 (Váro) i.e. 510/509	kb. 250 év	i.e. 10. sz. (Ennius, Naevius)	regnum (monarchia) – 1,3(10)	urbs		pásztor (populus pastorius, ferox populus + religio, disciplina)	
	2. átvzető szakasz	150 év	i.e. 510/509 (i.e. 264) i.e. 212	kb. 300 év	i.e. 360 k. i.e. 367; patricius-plebeius állam születése	dominatio senatus (civitas una) (arisztokrácia) vö. senatum regum esse – 1,13,20	Italia		földműves (agricola – quodam flore virtutis; quaedam adhuc ex pastoribus feritas; quiddam ... indomitum)	virtus et fides
iuventus: háborús terjeszkedés – Kelet meghódítása – erkölcsi hanyatlás – Numania stb.	3. átvzető szakasz: felemelkedés – Sicilia, Corsica, Sardinia	(300 év)	(i.e. 264) i.e. 212		i.e. 264 i.e. 110 (Gracchusok, Marius reformja)	senatus populus-que Romanus – 1,36,3	imperi-um (imperi-um trans-mar-num)	anni aurei	artes (bona fides – robor/robustus – pulcher, egregius, pius, sanctus, magnificus)	
	4. átvzető szakasz: hanyatlás – Numania stb.	150 év	(i.e. 68) i.e. 27	kb. 200 év	i.e. 68/62 (Augustus születése, Catilina)	(civitas mixta?) ut plebei cum patriciis iunguntur – 1,17(25),1 biceps civitas		anni ferrei	(luxus, avaritia, abundantia familiarum, divitiae, bella civilia etc.)	
senectus	Augustus: salus reipublicae		i.e. 27		i.sz. 147 (Róma alapításának 900. évfordulója)	(popularis – demokrácia?) – 2,3	imperi-um (imperi-um mundi, imperi-um orbis terrarum)			vitia et fortuna
	inertia – plerique Caesares	200 év	Traianus 98–117 Hadrianus 117–138 Antoninus Pius 138–161	kb. 150 év	talán még újabb 100 év a milleniumig (reviresci)	principatus (monarchia)			artes pacis	
Összesen:		900 év		kb. 900 év						

KECSKEMÉTI GÁBOR
Neolatin írók és magyar prédikátorok
(Teológiai-filozófiai elvek
és irodalmi minták a XVII. században)

Komáromi Csipkés György 1664-ben kötetet jelentetett meg *Pestis pestise* címmel azokból a prédikációiból, amelyeket 1661-ben, a pestisjárvány idején a debreceni templomban és nagy temetőben elmondott.¹ A kötet bevezetőjében arról szól, hogy

1 RMK I, 1012. A járványról és a prédikációk orvostörténeti vonatkozásairól: Bolyki János, *Komáromi Csipkés György: Pestis pestise (1664)*, OrvTK, 86(1978), 81–89; *A tárgul világ magyarországi bírmondói: XV–XVII. század*, vál., bev., jegyz. Waczulik Margit, Bp., 1984 (Nemzeti Könyvtár), 18, 412. – A prédikációk „eggyügyü conceptusi” 1668-ban latin nyelven is megjelentek a szerző *Centuriájának* IV. (RMK II, 1130) kötetében. (Arról, hogy Komáromi Csipkés élesen elhatárolta magyar és latin nyelvű munkáinak közönségét, és az utóbbiak esetén a nemzetközi szaktudományosságra is számított mint olvasóköre, lásd Tarnai Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, Bp., 1994, 374.) Az *Ad tempus pestis grassantis* szánt hét prédikáció a 78–84. sz. alatt található a 313–339. lapon. A latin „conceptus”-ok a magyar prédikációk tömör szerkezeti vázlatai a kifejtéshez felhasználható bibliai helyek megjelölésével. A latin és a magyar szöveg viszonya helyenként a fordítás szoros kapcsolatával jellemezhető, a magyar változat gyakran az idézett bibliai helyek kiírásával, kontextusuk ismertetésével részletesebb; egyéb többletet a Magyarázat (*Exegesis*) és az Okai (*Rationes*) megnevezésű beszédrészek alig tartalmaznak. Jelentősebb bővítések a Tanuság (*Documentum*) és a Hasznai (*Usus*) c. részek magyar szövegében vannak. A magyar változat Bolyki által is nagy kedvvel idézett oktató haszna, amely a pestis ellen alkalmasnak tartott babonás védekezési módok kimerítő felsorolását adja (4. préd., 58–59. l.), a latinban csak: „nil valent medicationes, fumi, Theriaca, etc. nux, acetum, assae carnes. Contra vim mortis non est medicamen in hortis.” (81. préd., 327. l.) Az utóbbi latin szentenciát a magyar prédikáció valamivel később, a feddő és cáfoló haszonban használta fel, fordítását is adva: „Az halálnak ereje ellen, nincs orvosság az kertekben. Meg kell halni annakis, kinek kertjében terem sállyais.” (62–63.) A zsálya említését az magyarázza, hogy a szentencia a *Schola Salernitana* reguláinak *salvia*-ról szóló részéből való; a két magyar mondat e rész első két sorának (LX, 206–207) megcserélt sorrendű fordítása. (L. RMKT XVII/13, 600. Felvinczi György fordítása: *uo.*, 146.) – A két nyomtatvány két beszéd eredeti elmondásának időpontját különféleképpen adja meg: a magyar változat szerint a második prédikáció 1661. október 29-én, a hatodik

„ez mi gonoszra járando Nemzetünkben, sok egyházi tisztek, tiszteknek eléggé meg felelni alitsak magokat, ha vagy az Isten ígését, vagy az helyett, az Ige neve alatt, akarmi dib dab beszédet, nagy tele torokkal, rendelt orájokon, az kösségnek füleiben ki kiálthatnak”, pedig ahhoz, hogy valaki igaz prédikátor legyen, még a szavakba foglalt tanítás hibátlan rendje sem volna elégséges. Szükséges még ahhoz az írásban való tanítás is, ami őt is vezette a prédikációk kiadásakor, és szükségesek a tanításokkal összhangban lévő tettek. „El veszti az ő prédikallasában valo autoritását az, az kinek beszédét nem követi az cselekedet.”²

A bevezetés következő egységében az egyházi és az iskolai beszédmódot határolta el igen világosan. Megtehetette volna, hogy prédikációiban a szavakat is, a dolgokat is szaporítja, kiterjeszkedvén a lehetséges ellenvetésekre, a tárgyalt kérdések körül támasztott vagy támasztható problémák, *casusok* tisztázására, „helyel helyel egész disputatiokat tévén: az ellenkező sententiakat rendessen elő hordván, és hosszszassan, *s-operosè* meg hamisítván: az fel tett igasságot nem csak szent írásbéli, hanem külső írásbéli bizonságokkalis támogatván: az okokat, az elme igazgato mesterség által, [...] szaporitván. De ezek nem az *Ecclesiastica*, hanem *Scholastica Cathedrara* tartoznak, Professorhoz, nem Predikátorhoz illenek. Az mint minden predikacioimat, ugy ezeketis csak az sz. íráson fundaltam, s-attol az egyházi tanításban valo egygyüségstől, *Simplicitastól*, mellyet az Isten ígésének meltosaga mutat, és minden igaz Apostoli alazatosságú Tanitok, szent Pállal, követni tartoznak [...] el-távozni nem akartam. Az mit a' Predikállo széken kívül szolhatunk, tanithatunk, írhatunk szabadossan, azt a' Predikállo székből mind ki nem mondhattuk, hanem el kell halgatnunk.”³

A kötet hét prédikációt tartalmaz, Csipkés azonban nem bánja, ha valaki, prédikálva belőlük, számukat akár 17-re szaporítja is, „mellyet, mivel az elől járó beszédekis merő tanuságok, talám cselekedhetniis. Csak azt jelentem, hogy nem valami *superstitioból* lett, hogy hét a' Predikacio szám. Mert az mint még iffiúságomban meg tanultam az Logicaban, az számban ő magában semmi erőt és hathatóságot nem tartok. Nem kívánok lenni, az mint az Pythagoreusok közzül, kik semmit az tizes számon alul tökéletesnek nem tartottanak, ugy azok közzül, kik az hetes számban, titkos erőt és hathatóságot mondottanak lenni. Nemis valami *affectatioból*, mint láttatott cselekedni Prideaux Ianos, Oxoniomi Professor, és osztan Wigorniai Püspök, mind *in fasciculo controversiarum theologicarum*, mellyben a'

1661. november 5-én hangzott el, a latin nyomtatvány szerint a megfelelő dátumok október 28. és november 15.

2 Vö. Aug. *De doctr. christ.* IV,27,59–60.

3 Az iskolai és az egyházi beszédmód hasonló megkülönböztetése, racionális-dogmatikai tanítás és prédikáció sajátosságainak szétválasztása Komáromi Csipkés puritánus kortársainak jellemző gondolata; lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi balotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 385. Elmélyült elemzés a debreceni prédikátor ortodox és puritánus vonásokat egyesítő életművéről: GYŐRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, 1987, 53–75.

Materia hét, a' *Caputis* hét, mindenik caputban az *quaestio* kérdés hét: minden quaestiora valo feleletnek *ratioja*, erősítő oka, hét: mindenik kérdésre az ellenvetés feleletivel egybe hét; mind *in Syntagmate mnemonico theologiae scholasticae*, mellybennis a' *Caput* hét: mindenik caputban az *punctum* hét: mindenik után az *quaestio* hét; mind pedig *in Synopsi conciliorum*, mellyben hét fele conciliomokat teszen: mindenik félében hetet hetet hoz elő: es mindenik után hét hét quaestiot teszen." Csipkés – nyilatkozata szerint – nem ezt az *affectatiót* (mesterkéeltség, keresettség, modorosság) követi tehát, az ő prédikációinak száma azért éppen hét, mert ennyiben mondhatta ki elégségesen, amit akart.

John Prideaux anglikán teológus (1578–1650) 1596-ban került diákként Oxfordba, s hosszú évtizedekig az egyetemi városban, az Exeter College-ban működött. Egyházi tisztségekben gyorsan emelkedve a College rektori és az egyetem alkancellári tisztségét is betöltötte. 1641-ben lett Worcester püspöke. Politikai nézeteiben a royalistákhoz került mind közelebb; amikor 1646-ban Worcester kapitulált a parlament csapatai előtt, megfosztották püspökségétől. Igen szegényen élt tovább még egy rövid ideig, el kellett adnia könyveit, hogy fenntartsa családját. Egyik fia, a királyi szolgálatban álló William Marston Moornál esett el (1644).⁴

A Komáromi Csipkés által megnevezett teológiai és egyháztörténeti munkái⁵ pontosan a mondott rendben épülnek fel, szerkezetük minden szintjén a hét egységre való tagolás valósul meg. Ha valamely tárgykör előadása során az anyag bősége miatt a hét részre való osztás keresztülvihetetlennek bizonyult, a szerző úgy segített magán, hogy a *caputon* belül a megkívánt számú *sectiōt* alakított ki, és a további hetes tagolást ezeken belül folytatta; három *sectiōra* tagolódik így a *Fasciculus* negyedik fejezete (*De ecclesia*), a *Conciliorum synopsis* harmadik fejezete kettőre, a *Syntagma mnemonicum* második fejezete (*De redemptione*) ugyancsak kettőre. Ezeknek a szabálytalanságoknak a kivételével minden egyébből mindig hét van Prideaux e műveiben. Komáromi Csipkés nem említette, de érdemes hozzátenni ezekhez, hogy Prideaux *Sacred Eloquence* címen angol nyelvű homiletikai munkát is írt ugyanilyen szerkezetben (csak halála után jelent meg: London, 1657, 1659). A hét fő egységet ott a trópusok, figurák, schemák, szenvedélyek, jellemek, antitézisek és párhuzamok adják, a jellemek tárgyalására szánt fejezetben megtalálhatjuk például a bűn genealogiájának hét lépcsőjét, a jó püspök hét tulajdonságát, az idős kor hét jellegzetességét, a keresztény katona hét lelki fegyverét stb.⁶

A Csipkés által is említett, röviddel Prideaux halála előtt, 1649-ben kiadott *Fasciculus*⁷ *Ad lectorem* szóló bevezetőjében Prideaux adott is némi magyarázatot

⁴ *Dictionary of National Biography*, ed. Sidney LEE, vol. 46, London, 1896, 354–356.

⁵ Az általam használt gyűjteményes kiadásban valamennyi megtalálható: *Johannis PRIDEAUX Opera theologica quae latine extant omnia. Antebac sparsim edita, nunc vero collecta, et in unum volumen congesta*, Zürich, 1672. E gyűjtemény magyarországi előfordulásáról is van adat: Adattár 14, 309.

⁶ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton, 1956, 334–335.

⁷ Teljes címe: *Fasciculus controversiarum theologiarum ad juniorum aut occupatorum*

„de methodo inusitata” (a szokatlan módszerről). „Mirabere forsan, cur per Heptades singula sic dispono, ac si in tali numero lateret aliquod mysterium. Sanè quàm frequenter in sacris, septenarium prae caeteris occurrere numerum, observent omnes qui Genesin cum Apocalypsi conferunt, et sapientiae coelestis domum septem tantùm columnis suffultam animadvertunt. Unde numerus universi hic ab Augustino dicitur, eumque perfectionem Dei in operibus, operumque denotare plenitudinem recentiores consentiunt. Sed mihi talis non incidit (multò minùs abripuit) speculatio.” Prideaux tehát tudta, hogy szokatlan elrendezése az olvasóban fel fogja vetni a kérdést, hogy valamilyen rejtett jelentést tulajdonít-e a szerző a hetes számnak. Ismerte azokat a spekulációkat, amelyek e szám bibliai előfordulásainak különlegesen nagy gyakoriságából arra következtettek, hogy az isteni bölcsesség házáat a hetes szám oszlopa tartja; tudta, hogy emiatt Szent Ágoston azt egyetemes számnak nevezte Galata-kommentárjában, újabb szerzők pedig Isten tökéletességét a teremtet világban kifejező rejtett jelentést tulajdonítottak neki.⁸ Tagadja azonban, hogy őt magát efféle megfontolások ragadták volna magukkal, s ezért látta volna helyesnek a hetes tagolás alkalmazását. Döntésének valódi indítékáról egyetlen mondatot írt le: „Ipse potiùs selegi hunc procedendi modum, ut à digressionibus peripateticis, et à tricis recentiorum dichotomicis, studiosos et sedulos, quantum in me erat, liberarem.” Úgy tűnik tehát, hogy a sajátos szerkesztésmóddal a megszokott filozófiai diszkurzusrend visszasságaitól akart szabadulni, főként a dichotomisták – indulattal említett – bolondságaitól.

Amint az vázlatosan ismertetett életrajzából is nyilvánvaló, Prideaux-nek (1649-ben!) minden oka megvolt rá, hogy a puritánusokat ne kedvelje különösképpen. A ramusi módszer dichotómiáinak alkalmazása az ő tevékenységükkel kapcsolódott össze,⁹ ezért Prideaux demonstratív lépése nyilvánvalóan több, mint a diszkurzusrend egy sajátos diszpozíciós eljárása elleni tiltakozás.

Prideaux *Fasciculus*-ának néhány megállapítása ellen, már a szerző halála után, Samuel Maresius intézett vitairatot.¹⁰ Prideaux munkáját így jellemezte: „Is verò ingeniosè admodum, sed forte scrupulosè quàm judiciosè, in septem capita distri-

captum sic colligatus, ut praecipuis fidei apicibus compendiose informantur, aut sparsim alias lecta vel audita, facilius recolant et expendant.

8 Magyarországi vonatkozásokkal is bíró XV. századi forrás „a hetes számban rejő sok különlegesség”-ről, „amely más számokban nem található meg”: LEIBICI Márton, *Senatorium* (1464) = *A magyar középkor irodalma*, vál., kiad., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984 (Magyar Remekírók), 605–611, Honffy Pál ford.

9 Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge, Mass., 1959; New York, 1979². Apácai megjegyzései a dichotómia („kettőre osztás”) fontosságáról: APÁCZAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia* (1653 [1655]), kiad., bev. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, az előszót ford. RÁJNIS József, Bp., 1959 (Magyar Klasszikusok), 45; „felsőség”-éről: *uo.*, 67–68.

10 *Examen theologicum quatuor insignium quaestionum oppositum earum decisioni prae-posterae per Johannem Prideaux, nuperum episcopum Wigornensem*. Prideaux műveinek hivatkozott kiadásában ez az írás is megtalálható.

buitur, quorum unumquodque septem iterum distinctis quaestionibus absolvitur; licet Author profiteatur, se nihil superstitionis in numero septenario sectatum fuisse.” A szerkezetet tehát szellemesnek, de inkább aggályosan, mint megfontolt ítélettel kialakítottnak találta, és arra utalt, hogy nincs összhang a szerző *superstitiá*t tagadó nyilatkozata és a művész által sugallt konnotáció között. Ráadásul, jóllehet a munka nem nélkülözi a hasznosságot és a szerző erudíciójának számos megnyilatkozását („quamvis fructu suo non careat, ac passim multijugem sui Authoris eruditionem referat”), nem éri el az *akribeiá*nak azt a mértékét, mint a tudós szerző korábbi írásai. Ezeket a hiányosságokat egyfelől az magyarázhatja, hogy Prideaux a püspöki tiszttel járó elfoglaltságok miatt nem végezhetett el utolsó, és még életében mindenképpen kinyomtatni kívánt munkájának végső simításait („Episcopatus sui occupationibus distentus, nequiverit hisce postremis laboribus, utut se adhuc vivente editis, limam adhibere”), másfelől azonban az is, hogy a szerző elvesztette szellemi tájékozódása támpontjainak szilárdságát (Maresius erőteljesebben fogalmaz: „illius suae novae et evanidae *phantasias* splendore praeoccupatus”, azokat „vehementius studuerit”). „Mens nobis non est, mortui leonis barbam cum imbelli lepusculorum grege vellicare”, hanem az a szándéka, hogy a bárki művébe becsúsztatható hibákat néhány helyen kiigazítsa – folytatja Maresius. Irata négy kérdésben vitatja Prideaux művét (a püspökség eredete és jogállása, a házasság felbonthatóságának kérdései *adulterium* vagy hűtlen elhagyás esetén, az egyházi rend *jurisdictió*ja, a föld eltöröltetése az ítélet napján).

Maresius teológiai felfogását a puritanizmus elleni határozott fellépés jellemezte, amint az a Szatmári Baka Péterrel folytatott vitája történetéből is ismeretes.¹¹ A konzervatív anglikán teológust tehát egy, vele a puritanizmus kérdésében egyetértő ortodox teológus igazítja helyre, kétségtelen tisztelettel, de részint az öncélú formai jegyek tartalmi következményeinek veszélyére figyelmeztetve, részint az így bekerült teológiai hibákat feltárva és kiigazítva.

Idézett szavaiból kitűnik, hogy Komáromi Csipkés is tudott a hetes szám titkos erejét, rejtett jelentését felvető gondolatokról, amelyekkel, Maresiushoz hasonlóan, egyáltalán nem azonosult. Ő is megtehetette volna, hogy a skrupulózus beosztásról akképpen beszéljen, ahogyan Medgyesi Pál tette a „Régiségessék, szokásoktul függök” (az ortodox tábor) sokféle bálványimádása láttán. A tudományban a bálványozás ugyanis kétféle Medgyesi szerint. Vannak olyan „emberi lelemények, melyek vagy tellyességgel nem szabadok, és a’ mi vallásunknak fundamentumival ellenkeznek”, és vannak olyanok, amelyek „nem csak jó rendért s’ szabadossan tartatnak, hanem mintha Isten parantsolná azokat nagy szükségességnek neve s’ színe

11 ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911, 205–246; MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., 1952, 152–153; BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 112; TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., 1961, I, 177. Lásd Maresius Comenius elleni támadását is: BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet*, *Pedagógiai Szemle*, 8(1958), 928–936; *ua.* = BÁN Imre, *Eszmények és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 166.

alat: mellyekhez nagyobb buzgosagunk-is volna, mint Isten tulajdon parantsolati-hoz.”¹² A Prideaux-féle „inuitata methodus” e két bálványozástípus bármelyikeként interpretálható lett volna.

Komáromi Csipkés azonban Prideaux-vel kapcsolatban nem ebben a tekintetben fogalmazott meg bírálatot. Előadása szerint ugyanis: vannak, akik e számban „titkos erőt [...] mondottanak lenni”, majd az ő cáfolásuk után, tőlük elválasztva említi Prideaux-t, aki „valami *affectatiobol* [...] láttatott cselekedni”. Csak mint *affectatiót* utasította el tehát az eljárást. Martonfalvi Tóth György homiletikai kézikönyve is azt emelte ki két évvel később a jó egyházi szónoklattal szemben támasztott követelményeiben, hogy az előadás egyszerű, szabatos, természetes legyen: „ne sit affectatus, sed naturalis”.¹³ Prideaux előadásmódja tehát *retorikai* szabályt sértett meg, a tartalommal való természetes koherencia követelményét.

A formai különbségeknek, újító retorikai módszereknek természetesen teológiai jelentősége is van, s erről a Magyarországon ismert homiletikai irodalom is tudott. A lausanne-i professzor, Bucanus hazai kiadásban is megjelent prédikációelméleti írása rámutatott azokra a mély filozófiai megfontolásokra, amelyek a nyelvi körütekintést és mértéktartást megkövetelik. Bármiféle nyelvi „mutatio” ugyanis „aut errores, aut suspiciones et dissidia parit”. Állítása alátámasztására Luthert idézte: „Qui novum sermonem fingunt, novam doctrinam gignunt”. A dogmatikai, teológiai aggodalom lényegét Bucanus is megtoldotta egy szójátékkal: „Mutato genere dicendi, novum genus docendi introducitur”.¹⁴ Komáromi Csipkés más írásában maga is kiemelte, hogy „az Vallásnak dolgaiban, fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szoknak vadászása”. Műfaja ugyanis „nem valami piperés és szemén szedett szokból össze rakosgattatott oratio”, hanem teológiai megalapozású szöveg, „hol még csak az saraglyában sem adattatik hely a’ féle beszédekben valo bujálkodásnak, és himes szollásnak.”¹⁵

¹² RMK I, 880, 2. préd.

¹³ MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079), C2v.

¹⁴ Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (RMK II, 744) = Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárád, 1650 (RMK I, 840; leírva RMK II, 743. sz. alatt is), 82.

¹⁵ Idézi BARTÓK István, „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordítási irodalom kritikátörténetéhez*, a folyóiratbeli közlésnél (ItK, 1993) bővebb kéziratot változatban, 60, 76. j. A retorika veszélyességére Bethlen Miklós önéletírása tartalmaz példát. A szentek segítségül hívásának szokása szerinte nemcsak „némely szentírásbéli helyeknek nemértéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csúfolódásokból” alakult ki, hanem nem utolsósorban „némely tudós püspökök, doktorok és orátoroknak a homiliákban vagy prédikációjokban a megholt szentekhez lett allocutiójokból, mely is a rhetoricában paronomasiának mondatik.” BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* (1708–1710) = KEMÉNY János és B. M. *Művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980 (Magyar Remekírók), 404–405.

Azt azonban a puritánok sem gondolták, hogy egy gondolatot csak egyféle módon lehetne kifejezni, hogy a teológiai összefüggések helytálló volta egy adekvát, változtathatatlan kifejtési módot is állandósítana. Prideaux-nek elege volt a dichotómiából – de ellenfelei sem ragaszkodtak hozzá. Scultetus Váradon általuk kiadott homiletikája szerint a prédikáció *partitiója* két vagy három, legfeljebb négy részt tartalmazzon;¹⁶ ugyanezt mondja Georgius Laetus intelme is ugyanabban a kötetben.¹⁷ Medgyesi két vagy három részt javasolt,¹⁸ Martonfalvi Tóth György szerint a textus „in duas vel plures partes distribuitur”,¹⁹ Szilágyi Tönkö Márton pedig külön kiemelte, hogy nem kell szorosan a dichotómiához ragaszkodni, mint egyesek hiszik.²⁰

A gyakran dichotomikus szerkesztés mellett a puritánus szónoklat másik jellegzetes eljárása a *divisiók* és *subdivisiók*, doktrínák, okok, hasznok mindenütt számos pontból és alpontból álló, a ramusi *divisiók*hoz, a spekulatív elméletek kifejtéséhez megfelelő keretet adó rendszere.²¹ William Chappell *Methodus concionandi*²² (London, 1648, angol fordítása: uo., 1656) a prédikációból a tudományos módszeresség eltűlésével valóságos ráamista szöveganalízist csinált. Ezt a módot John Wilkins *Ecclesiastese* (London, 1646) úgy ajánlotta, mint amelyet „our gravest Divines by long experience have found most useful”.²³ Magyarországon is népszerűsítették: Laetus szerint attól a prédikációtól várható a legszélesebb körű haszon, amely a teljes logikai vázat *expresse* kezeli, sorolva és megnevezve a beszédrészeket, számozva egységeiket. A legjobb angol szónokoknál figyelte meg Laetus, hogy közönségük ennek segítségével egész prédikációkat tud megjegyezni és visszamondani, amit maga is nagy csodálkozással látott.²⁴ Kiterjedten alkalmazták e prédikációs technikát magyar

16 SCULTETUS, *i. m.*, 9.

17 Georgius LAETUS, *Consilium de formandis SS. concionibus* (RMK II, 744) = SCULTETUS, *i. m.*, 110.

18 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832); a *partitió*ról szóló megállapítás az I. tabula szövegéből: *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1), 159.

19 MARTONFALVI TÓTH, *i. m.*, A8r.

20 SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536), 22.

21 Abraham WRIGHT *Five Sermons, in Five Several Styles; or Waies of Preaching* c. könyve (London, 1656) ezt presbiteriánus modornak nevezte, s paródiával szemléltette.

22 HOWELL, *i. m.*, 212–213.

23 Barbara Kiefer LEWALSKI, *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*, Princeton, New Jersey, 1979, 219. Lásd Wilbur Samuel HOWELL, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton, 1971, 451–464.

24 "Hunc simplicem et clarum modum apud optimos quosque Concionatores Anglos in usu esse observavimus, qui expressè indicant suis auditoribus, hîc est, inquiunt, doctrina. Haec ratio prima, secunda, etc. Hic est usus primus, etc. Ubi notandum, eos non adeò esse titulorum usuum sollicitos; ut dicant semper quis et qualis sit usus, num Institutorius, an Reprehensorius, vel Consolatorius, etc. contenti significare, hic est usus primus, hic secundus, etc. nihilominus talia adhibent verba, ex quibus auditor facîle qualis sit usus intelligere possit. Ex hoc modo fluit, ut multos observare liceat apud Anglos auditores,

prédikátorok is; Komáromi Csipkés szóbanforgó beszédei is ilyenek. Medgyesi Pál azonban elítélte ugyanezt: „nem pergettyük szüntelen ajkunkon: felelek az elsőre, felelek a másokra, a nagyubra, a kissebbre”.²⁵

Keresett, artisztikus kompozíciót létrehozó és azt nehezményező konformisták egyfelől, dichotomista és anti-dichotomista, megnevezett beszédrészeket számozó és e „pergetést” helytelenítő puritánusok a másik oldalon. Mindezek a különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a különböző teológiai-filozófiai iskolákhoz tartozó személyeket elválasztó és az ugyanezen személyek tényleges szónoki-irodalmi működését tagoló határvonalak nem esnek szükségképpen egybe. Az alkotók nem az adott irodalmi jelenségeket saját elméleti rendszerükben a legmegfelelőbbben leíró *praeceptum*ok közvetlen realizálását végzik el, hanem szokásokat, mintákat utánoznak.²⁶ E mintakövetés és a minták megfelelőségének mérlegelése során érdeklődésük a sajátosan irodalmi kérdések iránt is fogékonyabbá formálódik.

Tarnai Andor mutatta be, milyen nagy jelentősége volt a magyarországi irodalomkritikai eszmélkedés történetében a Nyugat-Európában zajló Milton-viták recepciójának.²⁷ A Prideaux és Maresius közötti vita nem volt ugyan hasonlóan zajos és széles köröket bevonó, a latin teológiai irodalom keretein belül maradt, ám – vagy: épp ezért – hazai teológusaink ismerhették azt, és irodalmi tudatosságukra az egy évszázaddal későbbi vitáéval analóg hatása lehetett.

qui totas memoriae mandare possunt conciones et recitare. Audivimus quosdam ipsi et mirati fuimus vehementer: et quidem in rebus satis difficilibus, quas hinc commemorare nihil attinet.” LAETUS, *i. m.*, 119–120.

25 Idézi BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981, 10.

26 *Rendszerek...*, *i. m.*, 48. Egybehangzanak ezzel GYŐRI L. János idézett tanulmányának megállapításai arról, hogy a tematikai és tartalmi tekintetben a puritanizmus összes vonását felmutató Csipkés-prédikációk és az ortodox prédikációirodalom között formai vonatkozásban kontinuitás áll fenn.

27 TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 67–83.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR
Emblémaelméletek Magyarországon
a XVI–XVIII. században

A XVI–XVIII. századi didaktikus irodalom terjedelmes és sokrétűen differenciált korpuszának egyik széles területe az emblematika. A számos irodalmi, képzőművészeti és műfaji hagyományt integráló terület módszeres feldolgozása Magyarországon a közelmúltban indult meg, mégpedig úgy, hogy a forrásfeltárással párhuzamosan megkezdődött ezeknek az elsődlegesen didaktikus funkciójú, a tudás szervezésére, közvetítésére és cselekvésre orientált kép–szöveg együtteseknek az irodalomelméleti modellálása.¹ Ma már nem vonható kétségbe, hogy az emblematika fontos szerepet játszik a XVI–XVIII. századi irodalom-, művészet- és művelődéstörténet megoldatlan problémáinak tisztázásában. Az emblematikát nem lehet kézlegyintéssel „szimbolikus agytornának” minősíteni, mivel ezzel lemondunk a reneszánsz és barokk irodalom egyik, hosszú időn át számos műfajban jelenlévő kifejezésformájának és e forma szerepének a mélyebb megismeréséről. Az irodalomtörténeti emblémakutatás jelentős eredményeket ért el például homályos vagy ismeretlen eredetű és jelentésű szövegek forrásának, eszmei kapcsolatrendszerének meghatározásában, a forma szétáradásának, alakváltozásainak és alkalmazkodásának nyomon követésében, valamint az európai emblémaszerzők magyarországi hatásának feltérképezésében. Ezek az elemzések tanúsítják, hogy a szövegközpontú érdeklődés és az emblémának mint kép és szöveg együtteséből álló műfajnak a megközelítése a szöveghagyomány és képhagyomány bonyolult kölcsönhatása miatt csak együtt lehet eredményes.

A magyarországi irodalmi emblematika eddigi vizsgálatai azt is mutatják, hogy a kutatás továbblépését az emblematikus kifejezésformák összetettsége és folyamatosan változó megjelenése mellett nagymértékben akadályozza az elméleti alapok

¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, MKsz, 112(1995), 142–163; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Towards a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition (Literary Emblematics and Emblem-reception in Hungary 1564–1796) = European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference, June, 9–12, 1993*, ed. György E. SZŐNYI, Leiden–New York–Köln, 1996, 190–208; KNAPP Éva, *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai*, ItK, 99(1995), 595–611.

tisztázatlansága.² A XVI. században önálló emblémaelmélet az emblémáskönyvek előszavain kívül csupán az imprézaelméletek részeként vagy függelékeként létezett, s a különböző impréza-, embléma- és szimbólumelméleti fejtegetések egymással szorosan összefonódva jelentek meg a traktátusirodalomban.³ A felsorolt kifejezésformák közös gyökerekre nyúltak vissza, kölcsönösen átalakíthatók voltak egymásba, s ez a fő oka annak, hogy az elméletekben és a gyakorlatban a hieroglifika, embléma, impréza, szimbólum, *imago* stb. kifejezéseket szinonim értelemben, illetőleg gyűjtőfogalomként használták.

A kor retorikájában, poétikájában és művészetelméletében megjelenő emblematika a részletesebben kidolgozott európai elméletek alapján további formákra bontható, a jóval szegényebb magyarországi forrásanyag azonban ezt nem mindig teszi lehetővé. Az elmélet fogalmát tágan értelmezzük, s a szorosabb értelemben vett irodalomelméleti megjegyzések mellett számba vesszük a példatárakból kikövetkeztethető implicit elméleteket, az *imago*-elméletek és az *ars memorativa* ide kapcsolódó megállapításait, valamint a negatív megközelítéseket. Ezt az eljárást a forrásadottságok mellett az indokolja, hogy a XVII–XVIII. századi magyarországi poétikák, retorikák és emblematikus kiadványok megállapításai az európai traktátusirodalomhoz hasonlóan többnyire nem az emblémára mint autonóm kifejezési formára vonatkoznak, hanem együttesen érintik a morális célkitűzés által meghatározott, alkalomhoz kötött, másodlagos kifejezési eszközöket.

A magyarországi emblémaelméletek – más európai elképzelésekhez hasonlóan – nem tiszta elméletek voltak, hanem elmélet és gyakorlat sajátos ötvözetei. Az elmélet csak ritkán hatott közvetlenül a gyakorlatra, s a gyakorlat mindig erőteljesebb volt az elméletnél. Az elmélet jelentős részben a már meglévő mindenkori gyakorlatot írta le és kanonizálta, de a gyakorlat rendszerint jóval összetettebb volt, mint az elmélet.⁴

A vizsgálatot kiterjesztettük a Magyarországon megjelent poétikák és retorikák megfelelő részleteire, s számba vettük a magyar szerzőktől külföldön vagy Magyarországon megjelent emblematikus kiadványok elvi megjegyzéseit. A különböző típusú szövegek közös vonása, hogy többnyire csupán rövid, szüksézáú eligazítást adnak. Elsődleges céljuk az oktatás és tanítás volt, a gyakorlati alkalmazás bemutatása, ezért egyben példatárként is szolgáltak. Itt is megfigyelhető, hogy az elméleti állásfoglalás és a példaanyag rendszerint független a szerzők felekezeti hovatartozásától. A Magyarországon megjelent külföldi szerzők és a magyar szerzők megállapításai lényegében azonos körben mozognak, az átvételek, hatások több esetben kimutathatók. Az irodalomelméleti forrásokban az emblematika a rendszerek különböző pontjaihoz kapcsolódik, a kapcsolatot alapvetően a funkció határozza meg.

2 KLANICZAY Tibor, *Marót Károly: Amicitia, Szeged, 1939*, ismertetés, EPhK, 1947, 130–132.

3 Dieter SULZER, *Traktate zur Emblematik: Studien zu einer Geschichte der Emblemtbeorien*, hrsg. Gerhard SAUDER, St. Ingbert, 1992.

4 KNAPP, i. m., 1995, 607–610.

Emblematika az irodalomelméleti kézikönyvekben

A XVI. században az embléma olyan új kifejezésformának számított, melynek nem volt kidolgozott elmélete az antik és a középkori retorikában. Ezzel is összefügg, hogy retorikai, poétikai elhelyezése jelentős ingadozást mutat. A poétikák és retorikák emblematikára vonatkozó megjegyzései négy fő típusba oszthatók: 1. példatár jellegű adatok, 2. implicit elméletek, 3. elméletek, amelyek többnyire példagyűjteményekkel egészülnek ki, 4. negatív megközelítések. A típusok időben egymás mellett léteztek, köztük több átmeneti forma található.

1. *Példatár jellegű adatok.* A heidelbergi írói körhöz tartozó Aszalós Mihály 1618-ban megjelent, későreneszánsz, manierista hatásokat mutató verstani példatárban a különféle antik versformában írt költeményeket rokonainak, barátainak és pártfogóinak ajánlotta.⁵ Aszalós minden versben egy-egy növényt nevez meg, majd ajánló lemmát fűz a növényhez hasonlított személyhez, végül ezt követi a verstani *explicatio*. A *strenák* dicsőítik az ajánlások címzettjének erényeit, tulajdonságait és életvitelét, s közlik azt is, hogy az adott személy miért hasonlítható a kiválasztott növényhez. A szimbolizálásnak ez a formája világosan utal Aszalós elképzelésére: poézisgyakorlatot kívánt adni egy divatos kifejezési forma, a személyekhez kapcsolt impréza-sorozat segítségével. Aszalós a humanista embléma- és imprézagyakorlatból indulhatott ki, melyben jelentős szerepet játszott a személyek és elvont tartalmak növényekkel vagy állatokkal történő megjelenítése.

Különféle szimbólum- és emblémapéldák találhatók a Michael Radau-féle, 1656-ban Váradon Georgius Beckher neve alatt kiadott Soarez-átdolgozás második, speciális részében.⁶ A különféle alkalmakra szóló *oratio*-típusok elkészítésének elméleti leírása után, az *oratiókat* díszítő eszközök között felsorolt szimbólumokat és emblémákat e retorikai kézikönyv egyaránt alkalmazhatónak tartja az eljegyzési, menyegzői, ajándékfelajánlási, temetési, gratulációs, hálaadó, kérő, ajánló, buzdító és a tisztségviselők megválasztásakor mondott beszédekben. A példák hivatkozott szerzői Petrarca, Pierio Valeriano, Alciato, Typotius, Pietrasanta, Paolo Giovio, Jeremias Drexel, Étienne Binet és Nicolaus Reusner. A hivatkozás nélküli szövegek forrásainak azonosításával ezt az önmagában is figyelemreméltó névsort olyan nevekkal egészíthetjük ki, mint például Gabriel Rollenhagen, Joachim Camerarius (junior) és Jacob von Bruck-Angermundt.⁷ A példák igényes kiválasztása jelzi, hogy

5 Michael ASZALOS, *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum*, Marburg, 1618.

6 Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*, Varadini, 1656, Pars II, *In specie*, 194–195, 198–199, 244–251, 268–270, 270–275, 299–305, 322, 382–383, 394–395, 401, 418, 421–422. – Vö. TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.

7 Például: BECKHER, *i. m.*, 322, „Pelicanus [...] cum Elogio: Pro lege et grege” – „Pro lege et pro grege” mottóval: Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus Emblematum* [...], I–II, Arnheim, 1611–1613, II, nr. 20; Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum* [...]

Beckher egyaránt ismerte a humanista és a jezsuita emblematikát, s a retorikát forgató diákok színvonalas példaanyagot tanulmányozhattak.

Nyilvánvaló, hogy a Radau–Beckher-féle retorika nem kezelte külön irodalmi formaként az emblémát. Elméleti megjegyzése nincs, a példákban azonban kitűnik, hogy ismerhette az elméleteket is. Erre utal az a következetesség, amellyel a képet helyettesítő képleírásból és mottóból (*lemma*) álló kétrészes kompozíciót mindig *symbolum*nak, a képleírásra, mottóra (*inscriptio*) és *explicatio*ra tagolódó hármas szerkezeteket pedig emblémának nevezi.⁸ Ez a XVI–XVII. századi elméletekben (pl. Paradin, Giovio, Bargagli) gyökerező megkülönböztetés jelzi, hogy nemcsak ismerte, hanem a gyakorlatban is alkalmazta a szimbólum, az embléma és más, hasonló kifejezési eszközök elkülönítésének elméleti alapjait.⁹

2. *Implicit elméletek.* Ilyen típusú utalások találhatók például Andreas Graff, Guilielmus Bucanus és Buzinkai Mihály munkáiban.¹⁰ Az utalások a képelméletekhez vagy a poétikák és retorikák más részletkérdéseihez kapcsolódnak.

Eloquentia-tankönyvében Graff az emblémát az *inventio*-rész első fejezetében, a téma kifejtésén belül helyezi el. A témában a *distinctio*t és az *investigatio*t különbözteti meg egymástól. A *distinctio*hoz sorolja a szabad és a kötött témát, s a kötött tárgyhoz (*astrictum thema*) két újabb lehetőséget sorol: a *thema exegeticum*ot és a *thema analyticum*ot. *Exegeticum* az a tárgy, amelynél a textus valami mással teszi érthetővé a mondanivalót. Ennek fajtái az *emblema*, *symbolum*, *aenigma*, *parabola*, *apophtegma*, *paradoxa*, *gnoma*, *chria* és a *hieroglyphica*.¹¹

Poétikájában Graff az *ornatus*ról szóló fejezetben tíz fajtáját különíti el az *occultum ornatus*nak. Ezek közül némelyik, így például az *aenigma*, az előbbi felsorolásban is szerepel. A díszítésnek ez a módja szerinte „Occultum est cum sensus

Centuria, I–IV, Norimbergae, 1590–1604, Centuria III, nr. 37. BECKHER, *i. m.*, 322, „Aquila [...] cum Epigraphe: Sub umbra alarum mearum” – „Sub umbra alarum tuarum” mottóval: Jacob von BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata moralia et bellica*, Argentorati, 1615, nr. 15. BECKHER, *i. m.*, 322, „Leo [...] cum lemme: Non dormivit qui custodit” – „Non dormit qui custodit” mottóval: ROLLENHAGEN, *i. m.*, II, nr. 15.

8 „Sodalitas Mariana aliud symbolum habuit; columbam odore perfusam, quam gregatim aliae insequabantur: cum Lemmate: In Odorem.” BECKHER, *i. m.*, 195. „De Poculis [...] Scyphus quo Nestor olim utebatur, dicebatur Nestorida [...] Hunc Sciphum vocat Alcibus Coelum: Est coelum [...]” BECKHER, *i. m.*, 271–272.

9 KNAPP, *i. m.*, 1995, 599.

10 Andreas GRAFF, *Methodica poetices praecepta in usum Scholae Solnensis edita*, Trenchini, 1642; Uő., *Lex mihi Ars Studium Eloquentiae absolutum*, I, *Elementali*, II, *Systemate*, III, *Gymnasio*, Leutschoviae, 1643; Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes: seu De methodo concionandi Tractatus duo*, Varadini, 1650; Michael BUZINKAI, *Institutionum Rhetoricarum Libri duo*, Patakini, 1658.

11 „Quotuplex est Astrictum Thema? Duplex: 1. Exegeticum, ubi textum aliquem ad declarandum sumimus. V. g. Emblema, Symbolum, Aenigma, Parabolam, Apophtegma, Paradoxum, Gnomam, Chriam, Hieroglyphicum.” GRAFF, *i. m.*, 1643, II. *Species*, Oratoria, Pars I, Inventio, Caput I, Thema, B3b–B4a.

versuum ita occultitur, ut statim obuius non sit”.¹² Mindez utal arra, hogy Graff a hasonlóság alapján valami másnak a megvilágítására szolgáló eszköznek tartotta az emblémát. Az tehát nem önálló forma, hanem funkcionális kategória, amely őrzi alapvető humanista vonását, a rejtettséget, és különösen alkalmas a díszítésre.

Grafftól eltérően Bucanus és Buzinkai retorikája egyaránt az *imago* kapcsán utal az emblematikus szerkezetekre. Bucanus az *ornatus* tárgyalva a *De memoria* című részben, a *locus*okon belül, az *imagók* között említi azokat a képeket, amelyeket az egyiptomiak a hasonlóság (*similitudo*) alapján használtak a dolgok megjelölésére. Ezek tanítanak, és összekapcsolják a dolgokat.¹³ Buzinkai az alakzatokon belül, a másodlagos figurák között szól az *imagóról*. Az *imago* szerinte *assimilatio*, melyet a szónokok „ad illustrandum orationum” használnak.¹⁴ A kép tehát díszít, és alkalmas valami másnak a megvilágítására.

Az *imago* típusait egyikük sem részletezi, de Bucanus utalása a hieroglifikára jelzi, hogy a rejtett értelmű képet az *imagó*hoz sorolta. Mindez egyben azt is mutatja, hogy az említett szerzők az *inventio*, illetőleg az *ornatus* tárgyalása keretében, a toposzok és alakzatok között helyezték el és értelmezték az emblematikus kifejezési eszközöket. Ez a többféle elméleti megközelítés elősegítette például a prédikációs gyakorlat differenciálódását: az embléma kétféle alkalmazását színesítő elemként (*ornatus*), illetőleg az egész retorikai diskurzus szerkezeti vázaként a prédikációs téma képi eszközök és lemmák sorozatában történő kifejtésével (*dispositio*).

3. *Elméletek.* Ide azokat a forrásokat soroltuk, melyek a meghatározások mellett elméleti fejtegetéseket is tartalmaznak. Ezek az elsősorban poétikákban található megjegyzések lehetőséget adnak arra, hogy megkülönböztessük az embléma kétféle értelmezését.

A. *Az embléma mint önálló kifejezési forma (carmen emblematicum).* Mint *genus*, azaz önálló kifejezési formát közelíti meg az emblémát Ludwig Philipp Piscator 1642-ben Gyulafehérváron kiadott poétikájában. A rámista szellemű tankönyv harmadik részének hatodik, *carmen exegeticum*ról szóló fejezetében a vegyes műfajok között a következő meghatározást adja: „Emblema est Carmen morale, additum pictura vel symbolo.”¹⁵ A definíció első fele világosan jelzi a XVI. századi elmélet és gyakorlat ismeretét, amikor az embléma elsősorban verses kifejezésforma. A meghatározás második része viszont már érzékelteti az elszakadást az Alciato-féle gyakorlattól: az emblémához kép vagy szimbólum tartozik. Ez az utalás jelzi, hogy a későhumanista és a jezsuita emblematikusok közti elméleti vitában Piscator a

12 GRAFF, *i. m.*, 1642, XIII. Caput, Ornatus, H5b–H6a.

13 BUCANUS, *i. m.*, 1650. Tractatus II, De ornatu et decoro Sacrarum Concionum, De memoria, Aph. IV, De locis, II, 85–86: „Aegypti [...] pingebant seu sculpebant animalia, petras, herbas et similia, considerantes aliquam analogiam, similitudinem inter imaginem significantem, et rem significatam”.

14 BUZINKAI, *i. m.*, 1658, Liber I, Pars II, De Schematibus, seu figuris, Caput VI, De figuris sententiae secundariis, XX, XXI, 106–107.

15 Philippus Ludovicus PISCATOR, *Artis Poeticae Praecepta Methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata*, Albae Iuliae, 1642, 144–147.

későhumanista álláspontot fogadta el: szerinte az embléma az átfogó kategória, amely meghatározóbb jellegű a rokon kifejezésformáknál, például a szimbólumnál.¹⁶

Piscatoréhoz hasonló felfogást képviselt például Moesch Lukács (1693) és Hányoki Losontzi István (1769).¹⁷ Moesch kétféleképpen értelmezi az emblémát és a rokon formákat: egyfelől az alkalmi, díszítő gyakorlat részének, másfelől önálló formának tartja őket. A *carmen emblematicum* meghatározása a *Vita poetica* harmadik részének második, *Inductio*-fejezete XVII. egységében, a fiatal költő pihentető, hasznos és okos játékaik között található: „Emblematicum carmen est, quod symbolo seu pictura tum lemmate, aut inscriptione, ac denique epigrammate ingeniosam moralitatem inducit.”¹⁸ Moesch ebben a körültekintően megfogalmazott mondatban összegzi a XVI–XVII. századi elképzelések és viták sorozatát, s Piscator-hoz hasonlóan az alciatói emblémavers módosított, tartalmi és formai érveket egyaránt figyelembe vevő definícióját adja. Érzékelhető benne a későhumanista–jezsuita vita lecsendesülése, valamint Bohuslav Balbín és Filippo Picinelli összegző, kevésbé szigorúan szabályozott elképzeléseinek hatása.¹⁹ Moesch Alciato közismert „Impossibile”-emblémájának leírását kapcsolta a meghatározáshoz. Az Alciato-emblémát (*lemma*: Impossibile, *pictura*: szerecsenmosdatás, *explicatio*: kétsoros epigramma) kora gyakorlatának megfelelően írta le: a cím (*inscriptio*) az „impossibile”, amit a kép leírása követ.²⁰ A *lemma* (mottó) Moeschnél az Alciatónál nem szereplő „Aethiopem lavas” kifejezés, ami jelzi a gondolat humanista forrásának, Erasmus *Adagiájának* ismeretét. Ezt követi az alciatói *explicatio* szó szerinti idézése.²¹ Mindez mutatja, hogy Moesch szerint az embléma a későhumanista felfogáshoz híven autonóm kifejezésforma, amely a XVII. századi közérthetőbb, és ezzel együtt súlytalanabb jezsuita gyakorlatnak megfelelően a „*lusus innocens*” szerepét tölti be.

Valódi poétikai kategóriaként, autonóm formaként kezeli az emblémát Hányoki Losontzi István a jóval az európai embléma-divat hanyatlása után kiadott művében. Az *Artis poeticae elementa* című első részben, a *carmennél* említi, melynek egyik típusa (*materia*) a kép vagy szimbólum segítségével létrehozott embléma. A rövid

¹⁶ KNAPP, *i. m.*, 1995.

¹⁷ Lucas a S. EDMUNDO (MOESCH Lukács), *Vita Poetica per omnes aetatum gradus deducta*, Tyrnaviae, 1693; Stephanus LOSONTZI (Hányoki), *Artis poeticae subsidium*, Posonii, 1769; vö. KILIÁN István, *Figurengedichte im Spätbarock = Laurus Austriaco-Hungarica: Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. Béla KÖPECZI, Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 119–179, itt: 137; BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*, StudLitt, 2(1964), 29–42.

¹⁸ „Poeta Adolescens animum utiliter relaxans, eruditus artificijs, et innocentibus lusibus occupatur.” MOESCH, *i. m.*, 1693, 129.

¹⁹ KNAPP, *i. m.*, 1995, 601–604.

²⁰ MOESCH, *i. m.*, 1693, 129.

²¹ Desiderius ERASMUS, *Adagiorum [...] Epitome*, Lugduni, 1553, 223; Andreas ALCIATUS, *Emblematum libellus*, Einl. August BUCK, Repr. Nachdr. der Orig.-Ausg. Paris, 1542, Darmstadt, 1991, 188. – A szólás forrása Lukianosz epigrammája (*Anthologia Graeca* XI,428). Vö. Jean Michel MASSING, *From Greek Proverb to Soap Advert: Washing the Ethiopian*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 58(1995), 180–201.

definíció egyben jelzi a kifejezésforma háttérbe szorulását: „Emblema. Quod picturae v(el) symbolis additur.”²² Példatára szerint Losontzi is az Alciatótól származtatott emblémát tartotta *carmennek*, s ezzel még a XVIII. század harmadik harmadában is a későhumanista szemléletet képviselte.

B. Az embléma mint a retorikai, poétikai eszköztár része. E felfogás bemutatására három példát választottunk. Soarez retorikájának magyarországi átdolgozásaiban az emblematisztikus forma a *locus*ok tanában eleinte csupán implicit módon, az *imago*val kapcsolatos részekben található.²³ A Bán Imre által a legbővebb magyarországi átdolgozásnak tartott 1709-es nagyszombati kiadásban a *locus extrinsecus*ról szóló részekben kapott helyet. Ebben a kiadásban a jeles emberi cselekedetekből merített *locus*ok a második *tractatus* XIV., *De locis extrinsecis* című fejezetének II. *secti*ója szerint a *testimonium humanum* első neméhez tartoznak. Ezek lehetnek: „exempla, sententiae, proverbia, symbola, et alia, quae ex veterum libris eruuntur.” A felsoroltak közül a *symbolum* kifejezés utal az emblémára.²⁴ Ez a XVII. század elején kialakult jezsuita emblémaelméleti gondolkodás (Nicolaus Caussin) alapján állítható, amely szerint a szimbólumnál rejtettebb értelmű embléma a szimbólum egyik alkategóriája. A szimbólumot és a vele rokon kifejezési formákat a Soarez-átdolgozás nem magyarázza, s Jacob Masen *Speculum*ának megfelelő helyéhez irányítja az olvasót.²⁵

Az emblémával, hieroglifikával és szimbólummal a negyedik *tractatus De artificiosa tum orationis, tum concionis structura, et partibus* című részének *inventi*óról szóló fejezetében, a *loci extrinseci* között találkozunk ismét. A részletes tárgyalás helyett az átdolgozó itt is egy-egy neves szerző, így Alciato, Valeriano, Aresi, Giovio és Typotius műveire hivatkozik.²⁶ A minden valószínűség szerint nagyszombati átdolgozó föltehetően ismerte és méltán ajánlotta ezeket a szerzőket. Az említett szerzők művei kivétel nélkül rendelkezésre álltak az ország XVII–XVIII. századi jezsuita kollégiumainak könyvtáraiban.²⁷

Az 1709-es Soarez-átdolgozáshoz hasonló megoldást választott a jezsuita Hellmayr (Hellmár) Antal, a latin nyelv szakolcai professzora a humaniorák oktatását segítő kéziratos tankönyvében.²⁸ Az 1734-ben keletkezett összeállítás második, *Ars*

22 LOSONTZI, *i. m.*, 1769, 22–23.

23 Cyprianus SOARIUS (SOAREZ), *Tabulae Rhetoricae [...]*, Leutschoviae, 1675, 77–78.

24 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 52; Cyprianus SOARIUS (SOAREZ), *Manuductio ad eloquentiam*, Tyrnaviae, 1709, 193, 201–203.

25 KNAPP, *i. m.*, 1995, 600; SOAREZ, *i. m.*, 1709, 203.

26 SOAREZ, *i. m.*, 1709, 349–354.

27 Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Sources of the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary*, előadáskézirat: *Fourth International Emblem Conference*, Leuven, 18–23 August 1996.

28 Antonius HELLMAYR, *Institutio ad litteras humaniores, facili methodo ad usum communem discendi docendique accommodata. Dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae inchoatae, nempe 1734*. R. P. Antonio H[...Y] Professore Latino, Bp., Egyetemi

poetica című részében, a *carmen lyricum* kapcsán együtt tárgyalja a szimbólumot, az emblémát és az *aenigmát*. A szimbólum meghatározásakor Hellmayr Martin Du Cygne-re hivatkozik, ezért a kéziratot összevetettük Du Cygne *De arte poetica libri duo*²⁹ című munkája első kiadásával. Megállapítható, hogy Hellmayr lényegében kivonatolta Du Cygne tankönyve második, speciális részének epigramma-fejezetéből a *Symbolum*, *Symbolum heroicum*, *Emblema*, *Materia emblematis*, *Forma emblematis* és az *Aenigma* című *articulus*okat. Eközben elhagyta a dialógusformát és a humanista (például Pierio Valeriano), későhumanista (például Minoes) forráshivatkozásokat, s tömörítette a mondanivalót. A kivonatot kiegészítette Balbín és Masen elméletének néhány elemével, s a példák egy részét Masen példáival cserélte fel. Mindez jelzi, hogy Hellmayr csupán szerkesztő munkát végzett, miközben az epigrammától (Du Cygne, Masen) a *carmen lyricum*hoz helyezte át az emblematikát.³⁰

A harmadik példa Moesch Lukács már idézett poétikája, amelyben az alkalomhoz kötött poétikai formák gazdag példaanyaga között többször is szerepel a szimbólum és az embléma. Az embléma az *Infantia* és *Pueritia* életkorhoz kapcsolt alkalmi formák között tűnik fel először mint a *gratulationes festorum*, *laus innocentis*, *salutationes* elengedhetetlen eszköze. Ezt a fajta emblémát Moesch másként közelítette meg, mint a *carmen emblematicum*ot: az alkalmi költészetben az emblémák szerinte azonosak az értelem képeivel, amelyeket az *ingenium* (*acumen ingenij*) átvisz az író táblára és erudícióval (*eruditus coloribus*) rendez el.³¹ Moesch felfogása és példái jelzik, hogy ezek a reprezentációt, díszítést szolgáló emblémák és szimbólumok kevesebb erkölcsi mondanivalót hordoznak a *carmen emblematicum*nál és nem önálló kifejezőeszközök. Kiegészítő formák csupán, amelyek a kronosztichonok, anagrammák stb. mellett jól felhasználhatók például az elégiák, poemák, epitaphiumok és epitaphiumok készítéséhez.

Az emblémát és a szimbólumot Moesch példatárában sem különítette el egymástól, de szimbólumként a korábban említett Beckherhez hasonlóan következetesen az *explicatio* nélküli, képből és mottóból, emblémaként mindig a három összetevőből, képből, mottóból és epigrammából álló szerkezeteket kezelte. Moesch nem jelzi a közölt szimbólum- és emblémapéldák forrását. Bán Imre kísérletet tett az egyik szimbólum, az égő gyertya (*candela ardens, cum lemmate: Inserviendo consumor*) forrásvidékének feltárására, s megállapította, hogy „Moesch lemmája Rollenhagenéhoz áll közel”.³² Ugyanez a képi motívum és szöveg azonban két

Könyvtár, Kézirattár (BEK K), F 33; vö. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485.

29 Martin DU CYGNE, *De arte poetica libri duo*, Leodii, 1664.

30 HELLMAYR, *i. m.*, 1734, 262–265; DU CYGNE, *i. m.*, 1664, 228–235; vö. Bohuslav BALBÍN, *Verisimilia humaniorum disciplinarum*, Pragae, 1666; Jacob MASEN, *Ars nova argumentarum*, Coloniae, 1649; Uő., *Speculum imaginum veritatis occultae*, Coloniae, 1681.

31 MOESCH, *i. m.*, 1693, 35, 39–40, 48, 51, 68, 104–105, 108–114, 172–174, 199–200, 286–287, 299–300.

32 BÁN, *i. m.*, 1971, 75; „Candela ardens, cum lemmate: Alijs serviendo consumor.” MOESCH, *i. m.*, 1693, 104–105.

alkalommal is szerepel például Picinellinél, akinek *Mundus symbolica* (első kiadása: Milano, 1653) minden valószínűség szerint Moesch alapvető segédlete volt.³³ Erre utal, hogy a szimbólumot és az emblémát Moesch ugyanúgy különíti el, mint Picinelli. Másrészt Moesch nyolc további szimbólumpéldája is megtalálható Picinellinél.³⁴ Picinelli mellett Moesch forrása lehetett még Girolamo Ruscelli, Emanuele Tesauro, Henricus Engelgrave, Julius Wilhelm Zinckgreff és Gabriel Rollenhagen.³⁵ Moesch az egyetlen, akinél a több tekintetben a magyarországihoz hasonlítható lengyel emblematika hatására gondolhatunk, s ő az, aki példaként idézi egy 1679-ben Győrben előadott verses gratuláció emblematisztikus részletét.³⁶

Egyik eddig bemutatott irányhoz sem sorolható Szerdahelyi György *Aestheticájának* a retorikus irodalomszemlélet hagyományában gyökerező *imago*-elmélete. Ezek a XVI–XVII. századi elmélet és gyakorlat közvetett ismeretét tükröző részek a javított latin kéziratban és az 1778-as kiadásban a második rész első, *De sensibilitate lucis, et coloris* című könyvében, a rövidített és átszerkesztett magyar fordításban pedig a hasonló című ötödik könyvben találhatók.³⁷ Szerdahelyi szerint a *metafora*, *allegoria*, *apologus*, *parabola*, *emblemata*, *aenigma*, *symbolum* és *hieroglyphica* az egyiptomi bölcsektől származó rejtett értelmű képesség rokon kifejezési formáinak

33 Philippus PICINELLUS, Augustinus ERATH, *Mundus symbolicus*, tom. I, Coloniae, 1687, tom. II, Coloniae, 1694. „Aliis inserviando consumor”: I, 378; II, 70.

34 PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, I, 1687. Tractatus Symboli naturam [...], c4a–i2a; „A magno maxima”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 48 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, I, 1687, 98; „Illustrabit omnia”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 51 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 13; „Vis vitam tollere? tolle fidem”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 104 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 234; „Quo reliquiae? si me deficit una fides”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 104 – „Nil reliquae si me deficit una fides”: PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 234; „Sic spectando fides”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 200 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 700; „Manet ultima coelo”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 286–287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 260; „Perit, ne pereat”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 322; „Et brevis et levis est”: MOESCH, *i. m.*, 1693, 287 – PICINELLUS, ERATH, *i. m.*, 1687, 108.

35 Girolamo RUSCELLI, *Le Imprese illustri*, Venetia, 1572; Emanuele TESAURO, *Inscriptiones*, Taurini, 1670; Henricus ENGELGRAVE, *Lux Evangelica*, Amstelodami, 1655; Uő., *Lucis Evangelicae*, Coloniae, 1659; Julius Wilhelm ZINCKGREFF, *Emblematum Ethico-Politicorum*, Heidelberg, 1619; ROLLENHAGEN, *i. m.*, 1611–1613.

36 MOESCH, *i. m.*, 1693, 68. A Moesch által hivatkozás nélkül idézett rész Széchényi György esztergomi érseket köszönti, benne az érseket galambhoz hasonlítja. A részlet az 1679-ben a győri jezsuita diákszínpadon előadott „Pro aggratulatione Archi-Episcopi Georgii Széchényi [...] ex Gentilitio illius symbolo columbam genio poetico animarunt” megnevezésű, ismeretlen szövegű gratuláció része lehet. Vö. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, II, 1561–1773, Bp., 1986, 15.

37 Georgius SZERDAHELY, *Aesthetica sive doctrina boni gustus ex philosophia pulchre deducta in scientias et artes amoeniores*, 1778, BEK K, F 20; Uő., *Aesthetica sive Doctrina boni Gustus [...]*, Budae, 1778; SZERDAHELYI György, *Aesthetika avagy a jó ízlésnek [...] tudománya*, SZERDAHELYI György [...] után írta SZÉP János, Buda, 1794; vö. JÁNOSI Béla, *Szerdahely György Aesthetikája*, Bp., 1914; MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 93(1989), 1–33.

tekinthetők. Szerdahelyi szabályokat is megfogalmazott, ezek azonban Jánosi Béla forrásfeltárása tükrében nem tekinthetők eredetieknek,³⁸ s erőteljesen emlékeztetnek a Szerdahelyi által nem hivatkozott Paolo Giovio nyomán kidolgozott XVII. századi regula-gyűjteményekre. A képiség funkciójának (*delectatio et doctio*) tárgyalásánál Szerdahelyi hivatkozik Nicolaus Caussin *De eloquentia sacra* című retorikai kézikönyvére, melynek negyedik könyve az *inventio* forrásai között tárgyalja az emblémát.³⁹ Poétikájában Szerdahelyi a *De usu poetices* és a *De fabula* című részekben foglalkozik az „iconismus” kérdéseivel. A rejtett értelmű képiséget az *imago descripta* fogalomból bontja ki. Esztétikájához képest új gondolata nincs, példatára viszont jóval gazdagabb.⁴⁰ Mindez jelzi, hogy Szerdahelyi, ha áttételesen is, de ismerte a humanista, későhumanista és jezsuita elméletek fő összetevőit, s egy korszerű esztétikai-filozófiai-irodalomtörténeti megközelítésben helyezte el az emblematikát.

4. *Negatív megközelítések.* Ide soroltuk az emblematikát elutasító elképzeléseket. Néhány évvel Winckelmann-nak a képzőművészeti allegóriát illető bírálata (1766) előtt ez a felfogás tükröződik Kaprinai István *Institutiójában*.⁴¹ Az embléma és a szimbólum kifejezés a két kötetes műben nem fordul elő, s az allegorizálás kritikai bemutatásában Kaprinai a szimbólum és az embléma fölöslegességét hangsúlyozza. Így például elítéli, ha a szónok Borgia Ferencet Izabella hamvaiból megéledt főnixnek, Loyola Ignácot a világ Prométheusának, Xavéri Ferencet pedig az Újvilág Atlasának nevezi.⁴² Az ilyen és ehhez hasonló, a jezsuita szentemblematikában gyakori megoldásokat összefoglalóan allegóriának nevezi.⁴³ Ez jelzi, hogy Kaprinai jól ismerte az allegorizálásra hajló XVII–XVIII. századi emblémagyakorlatot, de teljes egészében idejélműltnek tekintette.

Az emblémaszerzők elméletei

Már utaltunk arra, hogy az emblematikát Európa-szerte a gyakorlat túlsúlya határozta meg. Ez alól Magyarország sem volt kivétel. A magyarországi emblematikusok azonban a viszonylag sokszínű gyakorlat mellett nem hoztak létre az olasz, francia

38 SZERDAHELYI, *i. m.*, 1778, kézirat, Pars II, 52–76; Uő., *i. m.*, 1778, nyomtatvány, Pars II, 52–74; Uő., *i. m.*, 1794, 206–218; vö. JÁNOSI, *i. m.*, 1914, 10–17, 27–35.

39 Nicolaus CAUSSIN, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Coloniae, 1626, Liber Quartus, De inventione, et locis, 146–147, 195–196.

40 Georgius SZERDAHELYI, *Ars Poetica generalis ad Aestheticam [...]*, Budae, 1783, Liber I, De pretio poetices, Caput III, De usu poetices, 19–20; Liber II, De natura poetices, Sectio I, De Fabula, II, Pictura seu descriptio rerum simultaneorum, 66–72.

41 Johann WINCKELMANN, *Versuch einer Allegorie*, Dresden, 1766; Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae*, I–II, Cassoviae, 1758–1763, I, 38–41, 137–139, 593–620; II, 624–627.

42 KAPRINAI, *i. m.*, II, 624–627.

43 Éva KNAPP, Gábor TŰSKÉS, *Emblematische Viten von Jesuitenbeiligen im 17./18. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 1997/1, megjelenés alatt.

és német szerzőkéhez mérhető elméleti teljesítményt. Az elméleti megjegyzések két, időben jól elkülöníthető csoportba oszthatók.

1. *Alapvetően az alkotásra irányul* a két legjelentősebb XVI. és XVII. századi magyar emblematikus, Zsámboky János és Lackner Kristóf elmélete. Zsámboky az *Emblemata* bevezetőjében összegezte elképzelését.⁴⁴ Ennek a négy és fél lap terjedelmű, latin-görög keverék nyelven írt, tömör szövegnek az értelmezése, eszmei kapcsolatrendszerének meghatározása máig foglalkoztatja a hazai és nemzetközi kutatást.⁴⁵ Mint ismeretes, Zsámboky személyes kapcsolatban állt a XVI. század közepének legjelentősebb emblémaszerzőivel és elméletíróival, Hadrianus Iunius-szal, Achille Bocchival, Paolo Giovióval és Natale Contival. A Zsámboky-könyvtár Alciato-, Bocchi-, Iunius-, Conti- és Giovio-köteteinek megjelenési ideje arra a lehetőségre figyelmeztet, hogy azok részben már 1564, azaz az *Emblemata* megjelenése előtt Zsámboky tulajdonában lehettek,⁴⁶ tehát számolni kell hatásukkal. Az említetteken kívül Zsámboky kortárs forrásai, illetőleg ösztönzői között tartja számon a kutatás az újra felfedezett *Horapollót*, Giovanni Pierio Valeriano *Hieroglyphicáját*, valamint Scipione Bargagli, Giulio Cesare Capaccio és Gabriele Simeoni imprézagyjűteményeit.⁴⁷

A bevezető ugyanazokat a témaköröket érinti, amelyek a kor emblematikusait foglalkoztatták. Ezek az embléma meghatározása, sajátosságai és elhelyezése a hasonló irodalmi formák között; a funkció, a rendszerezés és az eredet kérdésköre; valamint az emblémakészítés szabályai.⁴⁸ Zsámboky jelentősen kibővíti az embléma tárgyának Alciato-féle meghatározását, amikor azt mondja, hogy az embléma témáját egyaránt merítheti a történelem, a természet, a morálitás és a mitológia területéről. Meghatározása szerint az embléma ugyanúgy, mint a humanista kompilációs irodalom más kedvelt kisformái, így a *gnoma*, *fabula*, *exemplum*, *proverbium*, *apophtegma*, elsősorban az erkölcsi oktatás eszköze. Abban különbözik ezektől, hogy burkolt, rejtett vonatkozása is van, amely magyarázatra szorul, elgondolkodtat, s a szimbólumhoz hasonlóan képszerűen ábrázolja azt, amit ki akar fejezni. Az emblémában legyen éleselméjűség, kellem és gazdag tartalom, magvas és komoly gondolatokra

44 Johannes SAMBUCUS (ZSÁMBOKY), *Emblemata* [...], Antverpiae, 1564, De Emblemate, 3–7.

45 VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János emblémái* I–II, Könyv és Könyvtár, 4(1964), 193–226; 5(1966), 181–243; Joannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, facsimile, Einl. August BUCK, Bp., 1982, 7–43; Holger HOMANN, *Studien zur Emblematic des 16. Jahrhunderts* (Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzwardt, Nicolaus Taurellus), Utrecht, 1971, 43–78; KLANICZAY Tibor, *Holger HOMANN: Studien zur Emblematic des 16. Jahrhunderts* [...], ismertetés, ItK, 75(1971), 246–247; Ingrid HÖPEL, *Emblem und Sinnbild: Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, 1987, 132–141; Denis L. DRYSDALL, *Joannes Sambucus, „De Emblemate” (text and translation)*, *Emblematica*, 5(1991), 111–120.

46 *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)*, GULYÁS Pál olvasatában, Szeged, 1992, nr. 852, nr. 1852, nr. 277/2, nr. 1757, nr. 534, nr. 2513.

47 BUCK, *i. m.*, 1982, 18.

48 Vö. KNAPP, *i. m.*, 1995, 595–596.

épüljön, s a kép konkrét vagy legalább közös meggyőződésen alapuló valóságot ábrázoljon. Az embléma ezoterikus jellege már Alciatónál és Bocchinál megtalálható, mértékéről Zsámboky Giovióval azonos nézetet vall: az embléma rejtettebb, mint az aristotelési „problemata”, de könnyebben érthető, mint a „dilemmata” és az „aenigmata”.

A rejtettség („aliquid obscuris”) kritériuma az emblémában szorosan összefügg Zsámboky Téglásy Imre által feltárt költészet- és művészetfelfogásával, közelebből magukban az emblémákban, továbbá különböző poétikai és retorikai műveiben kifejtett allegorikus imitációelméletével és a csodálatkeltés esztétikájával. Összefoglalóan: a költészet valóságot szabadon átformáló jellege Zsámboky szerint megfelel az erkölcsi szándék közvetett, analóg, figuratív módon történő, a valóságot elrejtő emblematikus kifejezésének.⁴⁹ A költői tudás – Pierre Ronsard kifejezésével – Zsámbokynál is „rejtett művészet” (*art caché*), s a helyes utánzás mindig elkendőzött, leplezett, titkos és rejtett.⁵⁰ Elméleti szempontból sem közömbös, hogy az antik mintákon tájékozódó embléma-költészet elmélkedő, moralizáló ágát képviselő Zsámboky felvett gyűjteményébe az általa adott embléma-meghatározástól eltérő megoldásokat is, így például képpel illusztrált exemplum-elbeszélést, verses képleírást, epitáfiumot, címermagyarázatot, lakodalmi verset és dicsőítő költeményt.

Lackner Kristóf emblematikus művei közül egyedül a *Florilegus Aegyptiacus* olvasói előszavában találhatók elméletinek minősíthető megjegyzések.⁵¹ Határozott körvonalú, önálló koncepciója nincs, s mint Kovács József László kimutatta, fő ösztönzőként Valeriano *Hieroglyphicâ* lebegett szeme előtt, melynek előszavából idéz.⁵² A közölt szimbolikus motívumoknak és értelmezéseknek számos párhuzama található a korábbi és kortárs emblematikusok, így például Alciato, Camerarius, Rollenhagen, Jacob von Bruck-Angermundt és mások műveiben. Az emblematikát Lackner az egyiptomi iratok megfejtéseként, értelmezési lehetőségeként értékeli. Az *aenigmata*, *parabola*, *hieroglyphica*, *allegoria* és *emblemata* kifejezéseket szinonimaként, minden további elkülönítés és meghatározás nélkül használja. Az előszó és a szótári szerkezet egyaránt mutatja, hogy a gyakorlatra irányuló, építészeti, festészeti alkalmazásra szolgáló alkotói segédletet kívánt készíteni. A manierista embléma-kedvelés hatását tükröző szemlélete funkcionális, mely szerint az emblematika fő célja

49 TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988, 92–117.

50 Pierre de RONSARD, *Oeuvres complètes*, V, révisée, augmentée et annotée par Paul LAUMONIER, Paris, 1914–1919. „Reponse aux iniures et calumnies de ie ne scay quels Predicantoraux et Ministreaux de Genève”, 397–430, itt: 421. A részlet fordítását idézi TÉGLÁSY, *i. m.*, 1988, 104.

51 Christophorus LACKNER, *Florilegus Aegyptiacus in agro Semproniensi*, Kereszturini, 1617, A5b–A7b.

52 LACKNER Kristóf, *Florilegus Aegyptiacus in Agro Semproniensi; Maiestatis Hungariae aquila*, Keresztur, 1617, facsimile, bev. KOVÁCS József László, Bp., 1988; vö. KOVÁCS József László, *Emblematika, hieroglifika, manierizmus (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából)*, I–II, Soproni Szemle, 25(1971), 3–17, 97–108; Uő., *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, 1972.

morális jellegű alkotások létrehozása az erények elsajátítása érdekében. A moralitás és a didaktika mellett a *delectatio* fontosságát hangsúlyozza.

Lackner további emblematicus munkáinak fő jellegzetessége az ún. hieroglifikus emblémák nagy száma, valamint a helyi, személyes elemek bevonása az értelmezésbe. Az emblémákat magyarázó terjedelmes prózai értekezésekben morális, hadtudományi, pedagógiai és más elképzeléseket fejtett ki, amihez jelentős mennyiségű klasszikus ismeretanyagot, teológiai és mitológiai elemet is felhasznált.⁵³

Zsámboky és Lackner elvi megjegyzéseinek közös vonása, hogy mindketten további alkotásra akartak ösztönözni, s erre jelentős művek produktív befogadásával mutattak példát. Munkáik a magyar jezsuita kollégiumok könyvtáraiban és a főúri könyvtárakban egyaránt megtalálhatók voltak, aktív befogadásukra azonban a hazai emblémagyakorlatban és -elméletben eddig nem találtunk utalást.

2. Az elvi megközelítés másik fő iránya, a *befogadásra orientált elmélet*, a XVIII. században ragadható meg először. Két jellegzetes képviselője Vanossi Antal és Bod Péter. Az *Idea sapientis* bevezetőjében Vanossi a horatiusi „utile et dulce”-ra hivatkozik, s az emblematicus-szimbolikus bemutatástól a filozófiai tézisek („summarium Philosophiae morum synopsis”) jobb elsajátíthatóságát, az emlékezet támogatását reméli.⁵⁴

Az embléma és a szimbólum külön említése utal arra, hogy Vanossi ismerte a velük kapcsolatos korábbi elképzeléseket, bár ezeket nem részletezi, s emblémái sem különíthetők el szimbólumaitól. Forrásaiból néhányat külön is megemlít, közülük ebben az összefüggésben Saavedra Fajardo és John Barclay (akinek *Argenis*-ét emblematicus illusztrációkkal is kiadták) érdemel említést. A jezsuita elméleteken kívül Vanossi ismerhette a későhumanista elképzeléseket is. Nála azonban az emblematika kizárólag hasznos, szórakoztatva oktató, a befogadást segítő eszköz, s nem önálló irodalmi forma. Erre utal az is, hogy hiányoznak az emblémák készítésére vonatkozó megjegyzések.

Bár a neolatin irodalom és az emblémaszerzők körén egyaránt kívül esik, nem hagyható említés nélkül Bod Péternek a *Szent Írás értelmére vezérlő magyar leksikon* bevezetőjében kifejtett elképzelése.⁵⁵ Bod Vanossihoz hasonlóan elsősorban magyarázni akar, de ő a bibliai fogalmak szimbolikus értelmét magyarázza. Az embléma mint a bibliai exegézis eszköze nála is a tanítást, a befogadást, a felismerést, s nem pedig a további alkotást szolgálja. Az „elől-járó beszéd” szerint az emblémának megfelelő magyar kifejezés az „ábrázolás”. Bod nem hoz létre új emblémákat, hanem a bibliai szöveg lelki értelmezésének egyik módját nevezi annak. Meghatározása

53 Christophorus LACKNER, *Coronae, Hungariae, Emblematica*, Lavingae Suevorum, 1615; Uő., *Emblematischer Tugend Spiegel*, Franckfurt, 1618; Uő., *Galea Martis*, Tubingae, 1625; vö. ANGYAL Endre, *Európai manierizmus és magyar irodalom*, ItK, 66(1959), 95–101, itt: 99.

54 Antonius VANOSSI, *Idea Sapientis Theo-politici [...]*, Viennae, 1725, Praefatio Authoris ad lectorem.

55 BOD Péter, *Szent Írás értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolosváratt, 1746, Elöl-járó beszéd az Isten-félő jó indulatu Olvasóhoz, c3b–d3b.

szerint az emblémák a példázatokkal (*typus*), példabeszédekkel, jelekkel és a tulajdonságon alapuló egyszerű hasonlatokkal (*nuda similitudo*) együtt a „hasonlatosság szerint való szólások Formái”. Bod tehát a korabeli poétikai, retorikai meghatározások egy részének megfelelően a képes beszéd hasonlóságon alapuló kifejezésformái körében helyezte el az emblémát.

Míg az „Isten parantsolatjából” esett példázatok „jövendő és Lelki dolgokra mutattanak”, az emblémák természeti dolgok, amelyek a lelki és mennyei dolgokra utalnak. Az emblémák, azaz „Ábrázolások nem annyira a külső dolgok Matériájokban, mint azoknak egy máshoz való kötelességekben, relációjokban [...] állanak, s ott-is kell a Hasonlatosságoknak Fundamentumát keresni”.⁵⁶ Jelentésük függ attól is, hogy az ábrázolt dolog milyen tulajdonságát akarják velük kifejezni. Ezt követően Bod szabályok sorozatával mutatja be, hogyan lehet megtalálni az emblémák jelentését. Kitér arra, miként lehet megkülönböztetni a két rokon formát, az emblémát és a példázatot (*typust*). Eszerint „[...] a Pélázatok csak addig vóltak Pélázatok, míg a példáztatott dolgok meg-lettek [...] De az Ábrázolások (Emblemák) meg-maradnak mind addig, míg Ember lészen a Földön”, s ezek mindig ugyanazt jelentik.⁵⁷

Zsámboky és Lackner, illetőleg Vanossi és Bod nézetei lényegüket tekintve tehát párhuzamba állíthatók az irodalomelméleti kézikönyvekben megragadható kettős emblémafelfogással. A humanista, későhumanista szerzők alkotásközpontú álláspontja szerint az emblémát önmagáért, az általa más irodalmi formáknál jobban kifejezhető tartalomért érdemes elkészíteni. Ez az embléma önálló irodalmi kategória. A két XVIII. századi szerző viszont nem önálló, másodlagos kifejezési formát látott az emblémában, amely csupán segédeszköze az oktatásnak, a filozófia, illetőleg a Biblia megértésének.

A magyarországi emblémaelméletek időbeli alakulása, európai összefüggései és kapcsolata a gyakorlattal

Bár az embléma műfaji hagyományai részben eltérően alakultak a különböző nyelvekben és kultúrákban, az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az emblémakészítés gyakorlatahoz hasonlóan az emblémáról való elméleti gondolkodás sem nemzeti határok mentén történt. A magyar anyag mintegy kicsiben tükrözi az európai elméletek sokrétegűségét – annak ellenére, hogy nálunk nem születtek önálló embléma- és impréza-traktátusok, nem készültek fordítások az európai traktátusirodalomból, s az emblémát középpontba állító retorikai vagy poétikai mű sem ismert.⁵⁸

⁵⁶ BOD, *i. m.*, 1746, d1a.

⁵⁷ BOD, *i. m.*, 1746, d2a.

⁵⁸ F. W. WENTZLAFF-EGGEBERT, *Emblematik und Rhetorik: Zu Jacob Friedrich Reimanns Bekannte Und Unbekannte Poesie der Deutschen (1703) = Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730: Festschrift für Günther Weydt*, hrsg. Wolfriedrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM, Bern–München, 1972, 493–497.

A vizsgálat megmutatta azt is, hogy a nagyjából a befogadás szintjein mozgó, reprodukív jellegű magyarországi emblémaelmélet sem az irodalomelméletben, sem a gyakorlati emblematikában nem jutott az európaiaktól eltérő következtetésekre. Az ingadozó szóhasználaton és a különböző álláspontok egymás mellett élésén kívül közös vonás, hogy az emblémát a magyarországi szerzők sem tudták pontosan elhelyezni az irodalmi eszköztárban és műfaji rendszerben, s tanácstalanság mutatkozik az érintkező kifejezésformák meghatározásában. Közös sajátosság az is, hogy az embléma a magyarországi elméletekben sem pusztán irodalmi forma, hanem szoros kapcsolatban áll meghatározott eszméi, vallási törekvésekkel. A magyar anyag is jelzi az emblematikus műfaji rendszer kanonizációs folyamatának állomását,⁵⁹ specializálódását és popularizálódását, valamint a kifejezésforma behatolását más műfajokba.

A humanista (Giovio) és későhumanista (Picinelli) emblémaelméletek közvetlen hatása Magyarországon nem nevezhető jelentősnek. Ezek elsősorban áttételesen hatottak, részben az alkotó gyakorlat, részben különféle átdolgozások közvetítésével. A XVI. század végétől gyorsan kifejlődő jezsuita emblémaelméletek hatása ennél erőteljesebben érvényesült. A humanista elmélet és gyakorlat elemeinek egy része a délnémet evangélikus szerzőknél (Arndt, Gerhard, Harsdörffer) kimutatható szinkretista tendenciákhoz hasonlóan⁶⁰ jezsuita szerzők nézeteivel együtt jelent meg két protestáns elméletíró, Beckher és Piscator munkásságában.⁶¹ A történeti, művelődéstörténeti összetevők mellett az erőteljes jezsuita hatásnak szerepe volt abban is, hogy a humanista kifejezésvilág csak viszonylag gyengén és rejtetten jelentkezett a magyarországi emblematikában. Ugyanakkor a humanista elmélet és gyakorlat funkcionális átformálásával kialakult úgynevezett „másodlagos emblematika” hatása az alkalomhoz kötött műfajokkal együtt erőteljesebben jelentkezett az elméletben, a példatárakban és a gyakorlatban. További sajátosság, hogy a XVII. századi jezsuita emblematikusok (Masen, Tesauo) argutia-elmélete a magyarországi irodalomelméletben nem kapcsolódott össze közvetlenül az emblematikával.

Az elméletekhez képest viszonylag gazdag magyar emblémagyakorlat nehezen, illetőleg egyáltalán nem érthető meg, ha feltételezzük az elméletek elsődlegességét. Világossá vált, hogy a gyakorlatot Magyarországon sem lehet csupán az elmélet függvényében vizsgálni. Az elméletekben megvan az alapja a gyakorlati alkalmazás

59 Bernhard F. SCHOLZ, *Literarischer Kanon und literarisches System: Überlegungen zur Komplementarität zweier literaturwissenschaftlicher Begriffe anhand der Kanonisierung von Andrea Alciato's „Emblemata liber” (1531)* = *Literarische Kanonbildungen der Romania: Beiträge aus dem Deutschen Romanistentag 1985*, hrsg. Günter BERGER, Hans Jürgen LÜSEBRINK, Rheinfelden, 1987, 55–85.

60 Jean-Daniel KREBS, *Tradition und Wandel der Allegorese bei Georg Philipp Harsdörffer: Die „Zufällige Andacht”* = *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hrsg. Wolfgang HARMS, Amsterdam, 1993, 219–259; Uő., *G. Ph. Harsdörffers geistliche Embleme zwischen katholisch-jesuitischen Einflüssen und protestantischen Reformbestrebungen* = *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 539–552.

61 BECKHER, *i. m.*, 1656; PISCATOR, *i. m.*, 1642.

sokféleségének, de az elméletek sosem írják le pontosan a tényleges gyakorlatot. Az elvi fejtegetések csak részben érintik a gyakorlati felhasználás szempontjából fontos kérdéseket, s az elméletek jelentős részének hatása a gyakorlatra csak áttételesen vagy úgy sem érvényesült. Magyarországon is megfigyelhető az önálló emblémaelméletek, a retorikák és a poétikák emblémára vonatkozó megjegyzéseinek, valamint a gyakorlatnak a hármass kölcsönhatása. Az elmélet és a gyakorlat befogadásának csatornáiban azonban nem mindig esnek egybe: a valódi nemzetközi hatást az európai retorikai, poétikai és emblémaelméleti irodalom Magyarországon használt kéziratok és nyomtatott műveiből, a külföldi szerzők Magyarországon megjelentetett, esetenként magyarra is lefordított munkáiból és a hazai oktatási gyakorlatba bekerült emblémakönyvekből együttesen lehet felmérni.⁶²

Mindezek alapján a magyarországi emblémaelméleti diskurzus három fő jellegzetességét a következőkben összegezhetjük:

1. Az előszavak, a poétikai és retorikai traktátusok vonatkozó megjegyzései, a példaként állított szerző- és műjegyzékek Zsámbokytól eltekintve nem felelnek meg a „theoria” humanista, későhumanista kritériumainak, mivel hiányzik az önálló, tételesen megfogalmazott gondolati rendszer.⁶³

2. A reneszánsz műfajelméletbe ágyazott humanista emblémafelfogás nálunk is megjelent, de nem vált uralkodóvá.

3. Az elméleti törekvésekre a XVII. század közepétől kezdve a jezsuiták által befolyásolt funkcionális, normatív szemlélet, az emblématermelés és -befogadás irányításának szándéka nyomta rá a bélyegét.

Az elméleti törekvések időbeli alakulását vizsgálva megállapítható az is, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század elején a humanista, illetőleg manierista szemlélet hatása uralkodott (Zsámboky, Lackner, Aszalós). Az emblematikát meghatározó európai szerzők egy részének (például Alciato, Valeriano, Giovio, Achille Bocchi) hatása jól kimutatható.

A XVII. század elejétől a későhumanista (Aresi, Picinelli) vonásokat tovább alakító jezsuita elmélet (Caussin, Masen, Pietrasanta, Balbín) befolyása keveredik a további hatásokkal. Az ekkortájt kiadott magyarországi retorikák jelzik az emblematikus kifejezőmód behatolását a próza területére, s elősegítik az új formai és funkcionális változatok intézményesülését. Az emblémaelméletekben jelentkező kettős felfogáson kívül erre utal az irodalomkedvelő magyar főurak írói, fordítói tevékenysége. Wesselényi István például 1620-ban magyarra fordította a jezsuita Jan David emblematikus meditációsorozatának első részét, s képekkel együtt kiadásra szánta.⁶⁴ A korszak főúri magánkönyvtáraiban a humanista emblematika mellett

⁶² TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 1996.

⁶³ Bernhard F. SCHOLZ, *Das Emblem als Textsorte und als Genre: Überlegungen zur Gattungsbestimmung des Emblems = Zur Terminologie der Literaturwissenschaft: Akten des IX. Germanistischen Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft Würzburg, 1986*, hrsg. Christian WAGENKNECHT, Stuttgart, 1989, 289–308, itt: 304.

⁶⁴ Bárány WESSELÉNYI István, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, 1990.

megjelentek a XVII. századi későhumanista és jezsuita emblémakönyvek. Zrínyi Miklós könyvtárában például Alciato, Ruscelli, Bocchi, Montenay, Camerarius kötetei mellett megtalálhatók voltak Typotius, Lackner, Rollenhagen és a jezsuita Jeremias Drexel művei, továbbá Saavedra Fajardo emblematikus királytükre.⁶⁵ Csáky István fejedelmi tükrének hivatkozásaiban egymás mellett szerepelnek Alciato, Bocchi, Ricciardus művei, Typotius, Masen, az *Imago primi Saeculi*, Engelgrave és Saavedra Fajardo.⁶⁶ Ez az időszak a magyarországi emblematika eleven, az aktív recepciót előnyben részesítő szakasza.

A XVIII. századot a passzív befogadás és a megkésett adaptáció jellemzi elsősorban. Ez részben a jezsuita túlszabályozási törekvések erőteljes hatásával magyarázható. Másrészt összefügg azzal, hogy lassan szétbomlottak és átrendeződtek a különféle *imago*-, szimbólum- és emblémakoncepciók elméleti keretei, s az embléma-divat az európai tendenciáknak megfelelően nálunk is hanyatló szakaszába ért. Kaprinai István és Szerdahelyi György idézett művei mellett ezt tükrözik a korszak emblematikus kiadványai. A XVII. századi jezsuiták, így például Bohuslav Balbín és Jacob Masen emblémái gyakran feltűnnek az alkalmi gratulációkban és más kiadványokban.⁶⁷ Több mint száz éves késéssel ekkor jelenik meg két kiadásban (1748, 1759), több változatban is Saavedra Fajardo *Idea Principis Christiano-Politicje*.⁶⁸ Mintegy százhetven évvel az első kiadás után, 1761-ben jelent meg Budán Nicolaus Reusner *Symbolorum Imperatorum*.⁶⁹ Mikes Kelemen 1747-ben fordította le Benedict Haeften *Le chemin royal de la croix* című, több mint száz évvel korábbi művét, amely Jenei Márton új fordításában csak 1772-ben jelent meg nyomtatásban.⁷⁰ Drexel 1627-es *Heliotrophiuma* a XVII–XVIII. század fordulóján készült, de elveszett prototípus fordítások után csak ekkor jelent meg magyarul, s ekkor látott napvilágot a magyar nyelvű *Argenis*-fordítás két változata.⁷¹

65 *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991.

66 CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, gond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

67 *Concentus symbolicus [...] Domino Josepho Andreae VENZI*, Posonii, 1733.

68 Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea Principis Christiano-Politicj*, Pestini, 1748, liber gradualisként és tézisek nélkül is; Uő., *Idea Principis Christiano-Politicj*, Pestini–Budae, 1759. A műről a pesti kiadó, Mauss ajánló soraiban így írt: „[...] Musarum cultoribus, atque in primis Inclutissimae Genti Hungariae acceptissima haec Emblemata, ad ornandum firma et diuturna [...]” SAAVEDRA FAJARDO, *i. m.*, 1748, A2a–b.

69 Nicolaus REUSNER, *Symbola Imperatorum Romanorum [...] Classis prima [...] secunda [...] tertia*, Budae, 1761.

70 MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1970 (M. K. Összes Művei, 3), 948; Benedict HAEFTEN, *A keresztnek közönséges uta*, ford. P. JENEI Márton, Pest, 1772.

71 Jeremias DREXEL, *Nap után forgó virág*, ford. DÉVAY András, Nagyszombat, 1764; vö. ESZE Tamás, *A magyar napraforgóvirág*, Egyháztörténet, 1943, 330–345; [BARCLAY, John] BARKLÁJUS János *Argenisse*, ford. K. BOÉR Sándor, Kolozsvár–Szeben, 1792.

SZILÁGYI ANDRÁS
Orpheus és Amphión

Silvestres homines sacer interpresque deorum
caedibus et victu foedo deterruit Orpheus,
dictus ob hoc lenire tigres rabidosque leones;
dictus et Ampion, Thebae conditor urbis,
saxa movere sono testudinis et prece blanda
ducere, quo vellet.

(HOR. ars. 391–396.)

Emberevésről, rút ételről hajdan az erdők
népét isteneik szent papja beszélte le: Orpheus;
innen a hír, hogy oroszlánt, tigrist tett kezesekké.
Amphión – mondják – Thebaet alapítva varázsos
énekekkel meg a lant erejével vitte a sziklát,
merre akarta.

(Muraközy Gyula ford.)

Horatius *Ars poetica*-jának e részlete a klasszikus mitológia két, egymással gyakran párhuzamba állított motívumát idézi fel, két mitikus dalnok mondájának egy-egy, kevésbé részletezett, közismertnek tekintett epizódját. Ami Orpheus alakját illeti, az ő legendás tette – amint ihletett muzsikusként, énekének s hangszerének csodatévő erejével az erdei vadakat megszelídíti – csakugyan széles körben ismert, még napjainkban is. Ugyanez kevésbé mondható Amphiónról, akinek neve általában Théba városának eredetmondájával összefüggésben szokott előfordulni a klasszikus antikvitás irodalmában, többnyire ikertestvére, Zéthos társaságában. Jellegzetesen archetipikus vonás, hogy ők ketten – mármint Amphión és Zéthos – alkatukat, habitusukat tekintve nemhogy különböznek, de éppenséggel ellentétei egymásnak. Zéthos harcias, tevékeny, főként vadászatban, hadakozásban jeleskedik, míg Amphión a szemlélődő, műzsai életmód megtestesítője. Ő az, akit Hermész, az olymposi istenek egyike, az általa feltalált lanttal ajándékoz meg, éspedig elsőként a földi halandók közül. Amphión lantjátéka és éneke az élettelen köveket megindítja, s azok

erős, hétbástyás városfalakká állnak össze. Hét tornyos kapuja lesz a városfalaknak – Théba falainak –, minthogy azok a héthúrú lant muzsikájára emelkednek; íme az összhang, az isteni harmónia jegyében történő városalapítás mondája.¹

Horatius *Ars poeticā*ja, mint láttuk, Orpheus és Amphión mondáját egymást követően és hasonló, jószerint azonos értelmezésben jeleníti meg: az *alma poesis* megtestesítőinek, s általánosabban kultúrahordozónak, a civilizált létforma megteremtőinek tekinti őket. Ha a horatiusi epistolák utóéletére, s arra a meghatározó befolyásra gondolunk, amelyet e mű a későbbi korok közgondolkodására gyakorolt, hajlamosak lehetünk feltételezni, hogy – az értelmezésen túl – ez a megoldás is eleven tradícióként hagyományozódott a posztklasszikus irodalomra, a reneszánsz és a barokk századaira. Nos, ezt az előfeltevést a két motívum továbbélésének rövid – s ezúttal alapos, részletező összevetés nélküli – áttekintése csak részben, éspedig igen csekély részben támasztja alá.

Az itáliai reneszánsz kibontakozását követő bő három évszázadban a két mitikus dalnok mondája csakugyan viszonylag gyakran szerepel együtt, egyazon tétel vagy gondolatkör illusztrációja-, illetve példázataként, nagyrészt a didaktikus céllal írott művekben. Elsősorban a poétikai kézikönyvek, a zeneelméleti traktátusok, továbbá a mitológiai tárgyú kompendiumok és az emblémakönyvek egy meghatározott csoportja sorolható ezek közé. Az utóbbiakban többnyire valamely elvont fogalom – főként Concordia, Harmonia, Eloquentia – szemléletes illusztrációjára, kifejtésére szolgál az Orpheus-, illetve az Amphión-monda e két jelenete. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a klasszikus mitológia héroszainak és témáinak nagy többsége egyéb műfajokban is „szerephez jut”, többnyire tételesen kifejtett, példázatszerű értelmezés nélkül. S ez nem csak az Orpheus mítoszára, az ő archetipikussá nőtt alakjára, hanem a jóval ritkábban feldolgozott Amphión-mondára is érvényes. Hosszabb-rövidebb utalásként, sőt olykor jelentős és terjedelmes irodalmi művek témájaként ez utóbbi is feltűnik, az itáliai humanisták munkái mellett leggyakrabban a francia reneszánsz költészetben, a lyoni iskolához tartozó mesterek alkotásaiban.²

Velük egy időben, majd őket követően más nemzeti irodalmakban a téma többnyire elvétve, s inkább említésszerűen fordul elő. Az ezektől eltérő, az Amphión-mondát bővebben tárgyaló, egyszersmind komoly művészi értéket képviselő irodalmi alkotások jószerint kivételnek számítanak. Ilyen például Giovanni Battista Marino (1569–1625) *Un Anfione di marmo* című költeménye, amely a *La Galeria* című kötet egyik darabja, s amelyet egy venetói kastélypark szoborgalériájának egy márvány-

1 Amphión alakjáról a klasszikus antikvitás irodalmában, a thébai városalapítás mondáját tárgyaló legismertebb művek áttekintésével: PAULY-WISSOWA, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1958, col. 1944–1948.

2 Pierre Ronsard, Joachim Du Bellay és Maurice Sceve több jelentős, a témát feldolgozó műve mellett számos, kevésbé rangos szerző ritkán idézett munkáját említi és értelmezi Françoise JOUKOVSKY, *Orphée et ses disciples dans la poésie française et néo-latine du 16-e siècle*, Geneve, 1970, 133–137; Guy DEMERSON, *La Mythologie classique dans l'oeuvre lyrique de la „Pléiade”*, Geneve, 1972, 490, 549 skk.

plasztikája inspirált. (Marino költeménye bizonyos tekintetben összevethető az idősebb Philostratos *Eikónes* című művével. Ez utóbbi ugyanis szinten feldolgozza Amphión mondáját, s kiindulópontja ugyancsak egy képzőművészeti alkotás, egy Nápoly környéki villa falképsorozata a III. századból.) Amphión alakja, a thébai városalapítás mondája a neolatin ódaköltészet késői, barokk kori alkotásaiban is megjelenik, és pedig némely esetben egy, a reneszánsz humanistákéhoz hasonló – azaz végső soron horatiusi eredetű – értelmezésben. A neves lengyel jezsuita szerző, Matthias Casimir Sarbiewski (1595–1640) – akit kortársai a „Horatius Sarmaticus” kitüntető jelzővel illettek – egy 1632-ben megjelent művét említjük példaként. Ez a tizenegy sapphói strófából álló, erős patrióta érzelmektől áthatott költemény a lengyel és litván rendeket a haza szolgálatára, a „közösség”, a nemzet sorsának jobbítására sarkallja, s a legendás thébai városalapítás visszatérő motívumát – az egyetértés, az összhang példázataként – e mondanivaló szolgálatába állítja.

Kérdés mármost, vajon a reneszánsz és a barokk kor magyar, illetve magyarországi neolatin irodalmában milyen gyakorisággal, azaz mely szerzőknél, s milyen szövegösszefüggésben szerepel Amphión, illetve a thébai városalapítás mondája. A jellegzetes, irodalmi igényű példák közül Janus Pannonius 1468–69 körül írt, *Dicsőítő ének a Veronai Guarinóhoz* című panegyricusát idézzük elsőként. A terjedelmes költemény – főként annak 451–466. sora – elsősorban azért válik számunkra fontossá, mert a téma ezúttal egy sajátos, aktualizált, konkrét értelmet is nyer. Janus Pannonius számára – miként bizonyára a kortársak szemében is – Guarino munkássága, főként pedig az ő ferrarai iskolája, a megújuló antik kultúrának, illetve az *alma poesis*nek mint a legmagasabb rendű emberi tevékenységnek az ideáját testesíti meg. Az antik civilizáció újjászületése, a civil virtusok felélesztése, s ilyen értelemben Ferrara városának felvirágoztatása a humanista költő-pedagógus érdeme, akinek működése így módon Amphión legendás tettéhez hasonlítható:

Hangod volt az a lant, a kövek meg a durva lakosság,
Ferrara így született, Guarino, most általad újjá.

(465–466. sor, Csorba Győző ford.)

Tegyük hozzá, amit Janus Pannonius itt ír, az az itáliai humanisták körében korántsem egyedülálló. A jeles firenzei tudós, Cristoforo Landino, aki városának

3 G. B. MARINO, *La Galeria, Le Sculture*, ed. M. PIERI, Padova, 1979, I, 279–280.

4 C. LEHMANN-HARTLEBEN, *The Images of the Elder Philostratus*, *The Art Bulletin*, 23(1941), 16–44, bő korábbi irodalommal.

5 M. C. SARBIIEWSKI, *Amphion, seu civitas bene ordinata (ad Equites Polonos et Lithuanos)*, ed. T. WALL, Leipzig, 1892, 111.

6 IANI PANNONII *Poëmata [...] omnia*, pars 1, Traiecti ad Rhenum, 1784, No. I; JANI PANNONII *Opera omnia*: JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, közrebocsátja V. KOVÁCS Sándor, átdolg. bőv. kiad., Bp., 1987 (a továbbiakban: V. KOVÁCS), hosszabb költemények, no. 6.

akadémiáján retorikát és poétikát tanít, hasonlóképp szól nagynevű és nagyrabecsült „elődéről” – igaz, ő nem kortársainak egyikét, hanem Francesco Petrarcat dicsőíti a hasonlóan értelmezett Amphiön-példázattal.⁷ Megjegyezzük még, hogy Janus Pannoniusnál, a Guarinót magasztaló énekben megjelenik az Orpheus-mítosz közismert motívuma, az erdei vadak megszelídítése is, ám más helyen – jóval később (714–724. sor) –, s más összefüggésben. Nevezetesen annak az *Oratió*nak, azoknak az ott elhangzott, ihletett szavaknak a hatására utalva, amelyeket Guarino 1450-ben, Leonello d’Este halotti búcsúztatóján elmondott.

Amphiön alakja a manierizmus, majd a barokk kor magyar irodalmának két eruditus szerzőjénél is feltűnik, ám a monda bővebb kifejtése nélkül, mindössze egy-egy rövid utalás formájában. Rimay János a Balassit dicsőítő elogiumában, 1598-ban, négy évvel a nagy költő halála után Magyar Amphiönként magasztalja Balassi Bálintot,⁸ majd a hazai barokk ünnepelt költője, Gyöngyösi István eleveníti fel a témát közel száz évvel később, 1681-ben, egy akkor újraírt és kiadott művének záró soraiban.⁹ Ónala az Olympos hősei és istenei – az előbbiek között Orpheus és (egyéb szereplők mellett) Amphiön – adnak hangot tetszésüknek és elégedettségüknek, midőn hírül veszik az új nádor, Esterházy Pál megválasztását.

Az ezúttal megemlített hazai irodalmi művek sorát egy XVIII. századi latin epigrammával szeretnénk lezárni. Szerzője, az exjezsuita Babai Ferenc, aki Dugonics Andrást, a *Trója veszedelme* című latin „hősköltemény” íróját köszönti és magasztalja ekként:

Amphion cantu Thebanam condidit arcem,
Tu Troiam cantu, clare poeta, novas!¹⁰

Ami a reneszánsz és a barokk kor magyarországi, illetve magyar vonatkozású képzőművészeti alkotásait illeti, ezek körében az Amphiön-téma ábrázolásának mindössze két példája ismeretes. Ezek egyike, a közepes képességű bécsi mester, Johann Ulrich Biberger rézmetszete – pontosabban annak egy részlete –; a metszetet egy Nagyszombatban, 1713-ban megjelent kiadvány illusztrációi között találjuk.¹¹ Ez

7 *Orazione fatta quando comincio a leggere in Studio i sonetti di Francesco Petrarca*, ed. F. CORAZZINI = *Miscellanea di cose inedite e rare*, Firenze, 1853, 133 skk., vö. még M. LENTZEN, *Reden Cristoforo Landinos*, München, 1974.

8 Kísérő elogium egy tervezett Balassi-kiadáshoz, a második strófa kezdősora: „Vagy Syren, vagy Circe, vagy Magyar Amphiön”; RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1992, 47.

9 *Palinodia tristis Hungariae, Az az a maga gyámoltalanságán kesergő és abban a’ kardos Griffnek szárnya alá folyamodó Nympba*, vö. GYÖNGYÖSI István *Költeményei*, kiad., bev. BADICS Ferenc, Bp., 1921, II, 207–226.

10 Franciscus BABAI, *Epigrammatum miscellaneorum* III, Nagyszombat, 1777.

11 *Sol Mysticus. Az az [...] méltóságos fejedelem Galánthai [...] Esterhás Pál [...] palatinus, nagy sok virtusokkal tündöklő tükös értelmű nap*. Prédikállotta VARGYASI András 1713. esztendő Pünkösdi havának 16. napján, Nagyszombat, 1713; vö. PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája* (a továbbiakban: PETRIK, *Bibliogr.*), Bp., 1891, III, 748; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = Az iskolai színjáték és a*

a barokk ékesszólással megfogalmazott halotti búcsúztató a hetvennyolc évesen elhunyt Esterházy Pált, a Német-Római Szent Birodalom hercegét, Magyarország nádorát, az ő virtusait dicsőíti, örök emlékezetű tetteit és hervadhatatlan érdemeit magasztalja. A szöveg egy része Esterházy Pálnak, a *Harmonia Coelestis* szerzőjének az egyházi zene terén kifejtett munkásságáról szól – elismerően, sőt némi érthető elfogultsággal –, s erre céloz a szóban forgó illusztráció, amely az ihletett muzsikust, a mennyei harmónia megteremtőjét, a köveket megindító Amphiónt ábrázolja.

Számottevőbb művészi értéket képvisel, s feltétlenül figyelemre méltóbb az a nagyméretű rézmetszet, amely egy 1705-ben megjelent jezsuita kiadványt illusztrál (1. kép). I. Lipót halálára a grazi jezsuita kollégium bocsátotta ki e művet, amely az elhunyt uralkodónak – a Jézus Társaság buzgó támogatójának – dicső tetteit és elévülhetetlen történelmi érdemeit tárgyalja.¹² E könyv ötödik emblémája tradicionális Amphión-ábrázolás, melyet az epigrammaszerű kísérő-értelmező szöveg tesz különösen figyelemre méltóvá:

Amphionem in Leopoldo vidit Hungaria,
per quem in nova templa Deo lapides coaluere.
Votum hoc ne absolveret, Mars et mors impediit.
Sed consulto, ut Imperii sui Haeredi
Aliquid agendum relinqueret.

Látnivaló, hogy a szöveg – csakúgy, mint az illusztráció – Lipótot, Magyarország királyát Amphiónként dicsőíti. Bizonyos az is, hogy ennek az anonym kiadványnak megannyi példánya akkoriban, a jezsuita rend magyarországi kollégiumaiban köz-kézen forgott. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy ez az idea – az elhunyt uralkodó ilyen értelmű magasztalása – vajon hatásos propagandának minősült-e. Mármint az elsősorban érintettek, a hazai közvélemény formálói, a befolyásos magyarországi rendtagok körében. Kérdés továbbá, vajon e felfogás – a Habsburg király mint új Amphión Magyarország trónján – összhangban van-e azzal az intenzív propagátorírói tevékenységgel, amelyet a hazai jezsuita szerzők a Habsburg birodalom-eszme népszerűsítése, illetve Lipót és utódai uralmának legitimációja, „eszmei alátámasztása” érdekében a XVIII. század első évtizedeiben kifejtettek.

Nos, úgy tűnik, mintha a szövegnek két olvasata volna. Ha csak az első mondatot olvassuk – Lipót új templomokat emel, tehát az ország elvadult, nomád népességét az egyedül üdvözítő hitre visszatéríti –, akkor a közlés egyértelmű: Lipót a „civilizált” uralkodó, a barbárok megnemesítője. Túlságosan direkt, kevésbé kíméletes propagandának tűnik ez, olyannak, amely a magyarországi olvasókban inkább averziót,

népi dramatikus hagyományok, szerk. PINTÉR Márta, KILIÁN István, Debrecen, 1993, 22, 23, 43 (1. kép).

- 12 *Mausoleum Leopoldi I. [...] Romanorum Imperatoris, Ungariae et Bohemiae Regis*, Graz, 1705, vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles–Paris, 1893, IV, col. 400; Theodor GRAFF, *Grazer Jesuitenuniversität und landesfürstliche Dynastie*, Historisches Jahrbuch der Stadt Graz, Bd. 11–12, 1979–1980, 59.

semmint egyetértést kelthetett. Mintha a grazi jezsuita páterek itt, ezúttal kissé túllőttek volna a célon.

Hangvételét, közlendőjét tekintve alaposan megváltozik azonban az idézett szöveg folytatása. I. Lipót uralkodásának egy, az életrajzírói által is sűrűn említett eseményére céloz, amelynek pontos dátumát és helyszínét is ismerjük. Lipót nevezetes fogadalomtételéről van szó, amelyre Buda visszavívását követően, 1686 szeptemberében, a bécsi Stephansdom főoltára előtt került sor. Ebben a „Voveo pro me et successoribus...” kezdetű, barokk eloquentiával kifejtett uralkodói megnyilatkozásban I. Lipót – maga és utódai nevében – egyfajta ünnepélyes kötelezettséget vállal arra, hogy a visszanyert, a pogányoktól visszahódított országban a katolikus hit és vallásgyakorlat terjesztésére, elmélyítésére fog törekedni – s teszi ezt Magyarország „Máriás királyainak” szellemében, az ország első szent királyának méltó örökösaként. A Pax Leopoldina – e fogadalomtétel betűjének és szellemének megfelelően – mindenekelőtt ezt jelenti tehát, s nem pusztán azt, amit Lipót ellenfelei hangoztatnak, akik szerint az uralkodó jól-rosszul leplezett célja nem más, mint a meghódított „tartomány” kíméletlen és nyers betagolása a birodalom – a diadalmas abszolút monarchia – kereteibe.

Ez az 1686-ból származó, I. Lipót politikájának irányítói által kifejtett gondolat hosszú életűnek, s utóbb meghatározó elvi jelentőségűnek bizonyult. Üzenetét a jezsuita rend hazai központja átvette, s magáévá téve nagy hatással népszerűsítette a XVIII. század második és harmadik évtizedében is. Lipót fogadalomtétele – a nagyszombati jezsuita páterek értelmezésében – nem kevesebb, mint a Szent István-i örökség vállalásának demonstratív kinyilvánítása: a Hartvik-legenda által megörökített nevezetes koronafelajánlás aktusának megújítása, annak sajátos „aktualizálása”.¹ E felfogás szembevető hasonlóságot mutat azzal az ideálképpel, amelyet a jezsuita rend ausztriai provinciájának befolyásos tagjai I. Lipótról kialakítottak, s amely a császárt mint az alattvalók lelki üdvéért munkálkodó, kegyes uralkodót dicsőíti. A nagy számban megjelentetett panegyricusok e sajátos gondolatkörébe jól illeszkedik Lipótnak mitikus hősként való magasztalása, így – egyebek között – az említett módon értelmezett Amphión-példázat is.

Műfaji tekintetben a grazi jezsuiták *Mausoleum* című kiadványában szereplő Amphión-ábrázolás nem jelent kivételt. A téma képi feldolgozása a XVI–XVIII. század európai művészetében jószerével a sokszorosított grafika műfajára korlátozódik. A különböző, nagyrészt könyvillusztrációként szereplő metszetek sorát csak elvétve egészíti ki egy-egy falfestmény vagy szobor. Némi túlzással ennek épp az ellenkezője mondható az Orpheus-mítosz továbbéléséről: az ugyanis feltűnően nagy számban, a műfajok s az igencsak különböző értelmezések megannyi sajátos változataként

13 "Hanc – sc. Mariam – Stephanus, hanc Leopoldus Hungariae Dominam Patronam confirmavit." MINDSZENTI Antal, *Propugnaculum Reipublicae christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine defensum*, Nagyszombat, 1725, 229; vö. PETRIK, *Bibliogr.*, III, 149. Az idézetet közli és értelmezi ALSZEGHY Zsolt, *Nemzetiellen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetiellen kora”?*, Bp., 1942, 13–14.

tűnik fel a reneszánsz és a barokk kor művészetében.¹ Az interpretáció különféle, olykor bizarrnak tűnő lehetőségét illusztrálva elegendő, ha ezúttal egy – a kézikönyvekben és témakatalógusokban ritkán tárgyalt – példát említünk. A mítosz ismert epizódja – az erdei vadak megszelídítése – a kegyességi irodalom művelői számára a középkor óta kiváló alkalmat teremt arra, hogy a klasszikus antikvitás hőroszát „krisztianizált” felfogásban állítsák olvasóik elé. Az ezt kifejtő, az „Orpheus Sacer” alakját „megidéző”, öt magasztaló irodalmi művek üzenete fogalmazódik meg abban a sajátos megoldásban, amelyet, többek között, egy XVII. századi francia rézmetszet példáz; a megszelídült erdei vadak – az állati ösztöneiktől megszabadított, s megtérni vágyó „bűnös lelkek” megtestesítői – átszellemülten hallgatják „Szent Orpheus” lantjátékát mint a földöntúli, mennyei harmónia kinyilatkoztatását (2. kép). Ezzel függ össze a jelenet alatt látható felirat, a 150. zsoltár részlete: Laudate eum in Psalterio et Cithara. Omnis spiritus laudet Dominum.¹

A barokk kor európai képzőművészetében alig néhány alkotást ismerünk, amelyen az Orpheus- és az Amphión-monda egy-egy jelenete egyaránt feltűnik, éspedig egy következetesen felépített, nagyívű ikonográfiai programba illeszkedve, annak egy-egy domináns motívumaként. Közülük, művészi kvalitását tekintve, a XVIII. századi itáliai festészet jeles mesterének, Giovanni Battista Tiepolónak (1696–1770) a freskóciklusa a legjelentősebb, amely a velencei Palazzo Sandi-Sordi nagytermének mennyezetét díszíti¹ (3. kép). Az itt szereplő négy mitológiai ábrázolás közül kettő az úgynevezett heroikus témák közé tartozik: „Hercules Gallicus”, illetve Bellerophón harca a kimerával. A mennyezet egyik hosszanti oldalán Amphión lantjátéka, azaz a thébai városalapítás csodás eseménye kapott helyet (4. kép). Am ennek pendant-jaként a szemközti oldalon, az erdei vadak megszelídítésének jelenete helyett, Orpheus és Eurydiké alakja ismerhető fel, hátterükben Hadés, a feltárló alvilág képével. E program, azaz a kivételesnek tekinthető témaválasztás sajátosságára minden bizonnyal a megrendelő különös elgondolása és pontos előírása ad magyarázatot.

A thébai városalapítás mondáját megjelenítő, reneszánsz és barokk kori képi ábrázolások száma – napjaink ezirányú ikonográfiai kutatásainak tanúsága szerint –

14 Az Amphión-monda utóéletéhez lásd Jane DAVIDSON-REID, *The Oxford Guide to Classical Mythology 1300–1990s* (a továbbiakban: DAVIDSON-REID), 1993, I, 93–95. Az Orpheus-mítosz továbbélésének szerteágazó kérdéskörével könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Ennek lényeges megállapításait, s a filológiai kutatások legfontosabb eredményeit összegzi Kurt ZIEGLER, *Orpheus in der Renaissance und in der Neuzeit = Form und Inhalt: Festschrift O. Schmitt*, München, 1950, 239–256; A. PIGLER, *Barockthemen*, Bp., 1974, II, 194–198; DAVIDSON-REID, 1993, II, 773–783.

15 E metszet – Henri LE ROY munkája a XVII. század elejéről – egy Rómában őrzött késő-antik márványdombormű kompozíciós megoldását követi. A XVII. század első felének nagy hírű tudósa, a jezsuita Marin MERSENNE e művet választotta monumentális zeneelméleti munkája – *Harmonie Universelle*, Párizs, 1636 – első címlapjának illusztrációjául.

16 Antonio MORASSI, *Some modelli and other unpublished works by Tiepolo*, The Burlington Magazine, 97(1955), 5–6.

legfeljebb tízre tehető.¹⁷ A mondának ezt az elenyészően ritka előfordulását látva világos és egyértelmű következtetés adódik: esetünkben egy mitológiai téma sajátos, „búvópatakszerű” továbbéléséről van szó. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy – amint a fentiekből kitűnik – az Orpheus-mítosz és az Amphiön-monda egymással rokonítható epizódjai nem válhattak úgynevezett ikertémává sem a posztklasszikus irodalomban, sem a reneszánsz és a barokk kor művészetében.¹⁸ Ennek okait bizonyára hosszan lehetne taglalni, emlékeztetve arra a nem lényegtelen körülményre, miszerint a klasszikus antikvitás irodalmának meghatározóan jelentős alkotása, Ovidius *Metamorphose*s – amelyet a későbbi századok a mitológiai témák enciklopédikus tárházának és kimeríthetetlen forrásának tekintettek – csupán rövid, halvány utalásként szerepelteti Théba városalapításának legendáját.¹⁹ Helyénvalóbbnak látszik azonban, ha ehelyett egy közismert, szinte közhelyszerű megállapításra szorítkozunk: a mítosz nyilvánvalóan háttérbe szorította, magába olvasztotta, s némiképp elhomályosította a kevésbé népszerű legendát.

17 Közülük – mintegy harminc irodalmi mű mellett – a XVI–XIX. századi európai képzőművészet öt alkotását említi DAVIDSON-REID, 1993, I, 93–95. További – ott és PIGLER Andor idézett kézikönyvében nem szereplő – példák: SZILÁGYI András, *Amphion Playing the Lyre* = *Renaissance Studies in Honor of Craig Hugh Smyth*, Firenze, 1985, II, 477–487.

18 A barokk képzőművészetben népszerűvé vált párhuzamos témák, illetve ikertémák kérdésköréhez vö. Jan BIALOSTOCKI, *A „kerettémák” és az archetipikus képek* = J. B., *Régi és új a művészetben: Válogatott tanulmányok*, Bp., 1982, 167–177.

19 OVIDIUS, *Metamorphoses*, VI, 177–179.

1. I. Lipót, a magyarországi hitélet és vallásgyakorlat megújítója – az elhunyt uralkodó dicsőítése Amphión képében. Johann V. HAUCKH és Andreas TROST rézmetszete (Graz, 1705)

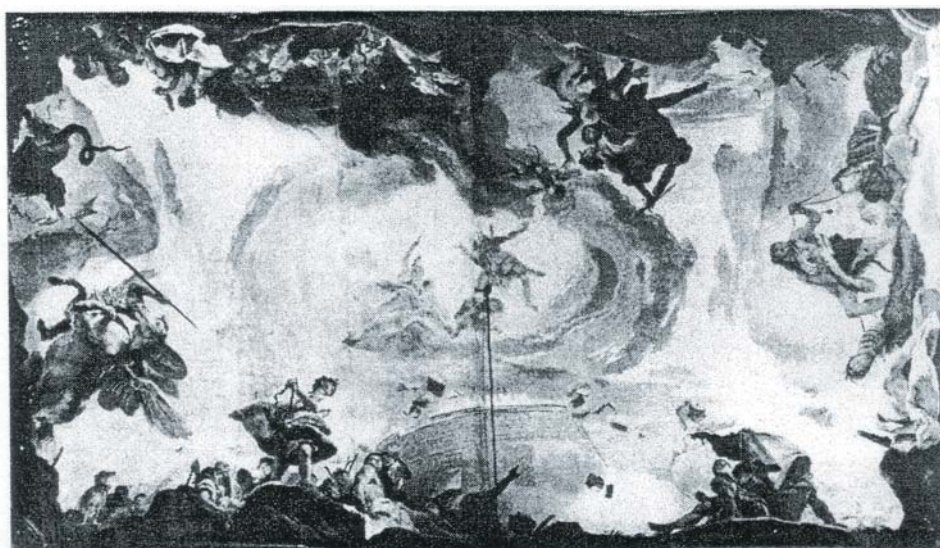
HARMONIE VNIVERSELLE.

Laudate cum in Psalterio & Cithara.
Omnis spiritus laudet Dominum. Psalm 150.

Abb. 2: Marin Mersenne, *Harmonie universelle*. Titelblatt mit einer auf antiken Vorbildern fußenden Orpheus-Darstellung. Kupferstich von H. le Roy sen.

2. Orpheus lantjátékával megszelídíti az erdei vadakat. Marin MERSENNE zeneelméleti munkájának (1636) címlapja, Henri LE ROY rézmetszete

3. A velencei Palazzo Sandi-Sordi mennyezetfreskója. G. B. TIEPOLO műve (1725)

4. Amphi3n varázsos lantj3t3k3val „fel3p3ti” Th3ba v3rosfalait. Az el3z33 k3p r3szlete

BÁRCZI ILDIKÓ Elefánt

Mondanivalóm látszólag, formája szerint megállapításnak tűnhet, ill. az azt igazolni látszó dokumentumok elősorolásának, valójában azonban sokkal inkább kérdésnek szánám. E kérdés a régi irodalom XX. századi recepciójának egy sajátos lehetőségére vonatkozik. Hogy József Attilának lehettek mély, szerteágazó régi irodalmi ismeretei, ez – elsősorban Szegeden folytatott tanulmányainak ismeretében – eléggé valószínűnek látszik. A kérdés az, hogy vajon valóban így szerzett olvasmányélmény jelenik-e meg a *Medáliák* első darabjában, vagy – a forrásvidék felkutatásának esélyeit szinte a reménytelenségig elbizonytalanítva – egészen máshonnan, áttételesen jutott a vers motívumaival kapcsolatba a költő.

József Attila: Medáliák

1

Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsímogattam a holdat, a napot,

és fölnyujtottam ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, –
most lelkem: ember – mennyem odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam.

Török Gábor ezt írja 1974-es tanulmányában: „A vers második, de korántsem a legmagasabb jelentéssíkján (...) – föltehetőleg – a vallásos hívő nyúl föl – hová? A nap és a hold felé, a kétarcú vagy kettős isten felé; és ez az elveszett menny ebben az esetben vallásos menny, a nap és a hold felső világa. Csak hipotézis, csak föltevés mindez, de akkor sem volna teljesen valószínűtlen, ha József Attila nemhogy a nem túlságosan jelentős Cesare Ripát, de még Plinius művét sem ismerte volna. Ha így volna sem akarok az Elsőből sem vallásos, sem vallásellenes verset gyúrni...”

Ha az elefántról szóló irodalmi hagyományt a teljesség reprezentációjának igényével áttekintjük, lehetetlennek, vagy legalábbis nehezen elképzelhetőnek fogjuk találni, hogy a költő ne ismerte volna e hagyomány valamely képviselőjét. Ezen áttekintés leghatékonyabb segédeszköze az emblémairodalom motívumkincsét és annak forrásait feltáró Henkel-Schöne szerzőpáros *Emblemata* című segédkönyve volt.

Valószínűleg a Pliniuséval rokon forrásvidékű, mégis a számunkra érdekes motívumokban gazdagabb Klaudios Ailianos két szöveghelye *Az állatok természetéről* című művében:

„Úgy értesültem, hogy az újhold feltünésekor az elefántok valamiféle természetből való és kimondhatatlan bölcsesség (*ennoia, intelligentia*) jegyében az erdőből, ahol legelni szoktak, újonnan letört ágakat hoznak ki, s azután az égiek felé (metewrouV) fölnyújtják, és föltekintenek a holdistennőhöz, és szelíden mozgatják az ágakat, mintegy oltalomkeresés céljából tartva a magasba az istennő felé, hogy kegyelmes és jóakaró legyen irányukban.” (IV,10.)

„A felkelő napot imádják az elefántok, ormányukat mint kezét a napsugarak irányában fölemelik. (...) Az elefántok tehát imádják az isteneket, az emberek pedig kételkednek, vajon vannak-e istenek, és ha vannak, vajon törődnek-e az ember dolgaival.” (VII,44.)

Ailianos motívumait örökítik tovább bővítve, gazdagítva az emblémák, a bestiáriumok, sőt: a már az újkor természettudományos módszereit (is) alkalmazó enciklopédiák is.

Johannes Pierius Valerianus 1614-ben megjelent *Hieroglyphicā*ájában az elefánt tárgyalásakor fejezetcímként is kiemeli az állat *pietasát*. Példaadó szándékú ismertetését így kezdi: „Hogy lehet az, hogy maguktól, a természet valamiféle magasztosságának birtokában jámbor, sőt vallásos módon viselkednek (*pietatem colunt et religionem observant*)? Újholdkor ugyanis, maguktól, ott, ahol saját törvényeik szerint élnek, egy élő folyóvízben megtisztítják magukat; ha betegség gyötri őket, az istenek segítségét kérik, füveket dobálnak az ég felé, mintegy követségbe küldvén azokat könyörgéseikkel...” (II,XVI.)

A képen is ábrázolt motívumok tekintetében a leggazdagabb emblémát az ifjabb Joachimus Camerarius 1595-ben Nürnbergben (és azután még több mint tízszer) megjelent emblémáskönyvében találtam eddig. A vízben álló elefánt tekintetével intenzív kontaktust tart a napot és a holdat egyszerre megjelenítő égitest-istenséggel. Alatta a disztichon:

Injiciat nobis brutorum haec cura stuporem,
Qui tarda incipimus quaerere mente Deum.

(Az otromba állatoknak ez a törődése eszünkbe juttatja a tompaságunkat, hogy tudniillik lomha értelemmel kezdünk neki Isten keresésének.)

A *pictura* fölött a *sententia*: *Casta placent superis* – a kép víz-motívumához kapcsolódhat: már Pliniusból is kihallhatjuk a tisztálkodás-tisztulás spirituális értel-

mezését: „se purificantes *sollemniter* aqua circumspergi”, vagyis: magukat megtisztítandó, ünnepélyesen vízzel öntözködnek körül; a már idézett *Hieroglyphicá*ban még egyértelműbb ez a morális vonatkozás. Camerarius emblémájának „mélységei” rejtve maradnak azok számára, akik nem ismerik csak jelzésszerűen felidézett forrásait. (A képnek vannak olyan részletei is, amelyek még utalás formájában sem jelennek meg a szövegben; ilyen pl. a kaptár a méhekkal – azaz a tisztaság egy másik képviselőjének ábrázolása.)

Apácai Csere János *Magyar encyclopaediáj*ának forrásai ismertek: az állattani leírásokat még a XVII. században is szépirodalmi feladatnak tekintik – empíria, felvilágosodás ide vagy oda. Az eddigiekhez képest tehát újat, mást, vagy legalább bizonyos mozzanatok elhagyását tőle sem várhatja a megfigyelések természettudományosságát egyre váró olvasó. Talán a leginkább magyarnyelvűsége okából érdemes mégis őt is idéznünk:

„Csudálkoznak (ti. az elefántok) az égen, és a két világosító állatot ugyan tisztelni láttatnak. Mivel az újholdkor folyóvízbe szállnak, holott magokat nagy pompáson vízzel meghintik. Ismét amely erdőben legeltetnek, abból ágakot tördelnek, kiket fenn hordoznak, és a holdra nézvéen gyengén mozgatdogálják. A feljövő napot tisztelik, betegség miá elfáradván, füvet hánynak az ég felé, mintha könyörgéseket bocsátanának oda fel.”

Ez a rövid részlet – melynek megfogalmazásai Ailianosra vezethetők vissza – az elefántról szóló terjedelmes „etológiai” leírás számos, mai szemmel olvasva eléggé képtelen részlete között olvasható. (Ezt csak azért tartom fontosnak megjegyezni, hogy csökkentssem annak az elképzelésnek a realitását, hogy a költőt esetleg egyetlen ilyen részlet elolvasása ihlette...)

Talán nem hiábavaló egy pillantást vetni e tematika keresztény megjelenésére, a Physiologosra. A görög Physiologos kritikai kiadásának 43. fejezetében olvashatjuk:

„Az elefántnak természettől fogva kevés ösztöne van az üzekedésre. Ha eljön ennek az ideje, elmegy a nőtényével a Paradicsom közelébe, ahol egy mandragóra nevű fa létezik, itt a nőtény előbb eszik a fa gyümölcséből és a hímet is ráveszi; azután egyesülnek és fogan. Ha azután elérkezik az ellés ideje, a nőtény egy tó (mocsár) közepébe megy, és ott elli kölykét; a hím gondosan őrködik ezalatt, nehogy az ellenséges sárkány odajöjjön.”

Látnivaló, hogy az antik hagyomány nyomai itt elég nehezen követhetők. A tisztaság erényeként a nemzéstől való vonakodás jelenik meg, a tisztaság jelképe, a víz pedig az utód megvédelmezését szolgálja, minthogy az ő léte a felmentés az elkövetett „üzekedésre”, melynek bűnös voltát a bűnbeeséssel való összekapcsolása csak erősíti.

A Széchényi Könyvtárban kezembe került a Physiologosnak egy XIV. századi latin változata is (Cod. Lat. 63), amely azért tűnt különlegesen érdekesnek, mert illusztrált. Nem is okozott csalódást ebben a tekintetben: olyasvalaki állatábrázolását figyelhettem meg itt, aki soha, se a valóságban, se képen nem látott elefántot, csak a leírás alapján próbált boldogulni.

Ilyen adatok birtokában kíváncsiság ébredt bennem aziránt, hogy mi olyasmit tesz az elefánt valóságosan, ami mindezen neki tulajdonított erényeket igazolhatja.

A Nagy Brehmet ütöttem föl:

„Táplálék után nemigen jár, mert hiszen az erdő, a dzsungel azt majdnem mindig bőven nyújtja, hanem nagy kedvelője a nyugalomnak, a csendnek. (...) Tanyázik bárhol, ahol csend és víz van; a víz az életető eleme.”

„Az esős évadban ellátogat a völgyi rétekre vagy az erdei tisztásokra, melyeknek fiatal, vízdús sarjadó fűvét nagy előszeretettel legeli. Ez a szó, »legeli«, ne vezessen senkit félre, mert hiszen már tudjuk, hogy az elefánt úgy van alkotva, hogy nem tud legelni. Ehelyett ormányával körülkanyarít egy fűcsomót, gyökerestül kitépi, a levegőben kétszer-háromszor megrázza, hogy a gyökerekhez tapadt föld lehulljék, és kígyózó mozdulattal a szájába dugja.”

„Kinéz a lombos fán egy, az ínyét csiklandó ágat, és letöri vagy lehasítja azt. Nem siet megenni. Először legyezi magát vele, elhessegeti az őt rajként körülzsongó bögyöket, zöldhasú legyeket.”

Eddig a tudományos megfigyelések ide kapcsolódó részei.

A közvetlen megfigyelés lehetőségei Európában a századok során meglehetősen változatosak. Ktésias, II. Artaxerxés udvari orvosa volt az első görög, aki az elefántot leírta: Babilonban látta. Hadi célra először Dareios vetette be őket Nagy Sándor ellen, aki zsákmányolt belőlük, és így Aristotelész leírhatta őket. A rómaiak először a Pyrrhos elleni háborúban találkoztak velük, s görögök használta nevüket nem ismervén lukániai ökröknek nevezték az elefántokat. Hadi célra való tenyésztésük Karthágóban természetes volt.

A középkor jellemző adata (Eginhardtától), hogy Harun al-Rasid bagdadi kalifa 802-ben ajándékképp küldött egy elefántot hódolata jeléül Nagy Károlynak Aachen-ba. Nagy számban a török hódítók tették őket ismertté.

A budapesti állatkert első elefántja 1875-ben került ide.

SÁRKÖZY PÉTER
Közös hazánk: Róma
(Lászlai János síremlékének tanítása)¹

Róma legmagasabb dombján, a Mons Caeliuson áll a Santo Stefano Rotondo, az ókeresztény idők legnevezetesebb építészeti emléke. A három Rómában található centrális alaprajzú templom talán legszebb példája az V. század végén épült korábbi római épületelemek felhasználásával. A középkori és reneszánsz városleírások a templom helyén egy Faun-templomot véltek felfedezni, majd Nero császár Macellum Magnumának romjait, míg a XX. századi kutatók, köztük a magyar ifj. Gerő László is, a Rómán átutazó katonák szálláshelyének szolgáló Castra Peregrinorum elemeinek felhasználását látják bizonyítva a hármas körfolyosós, 24 méter magas sajátos építészeti alkotásban, és ezt látszanak alátámasztani a legújabb ásatások eredményei is, amikor a templom alatt az ázsiai katonák tiltott kultuszára szolgáló Mithras-szentélyt tártak föl.²

A templomot 483-ban szentelték fel a néhány évvel korábban holtában előkerült Szent István vértanú tiszteletére, akinek kultuszát II. Theodosius császár görög felesége, Athenais terjesztette el a birodalomban, és a jeruzsálemi emléktemplomok mindenütt centrális alaprajz szerint épültek.³ A *Liber Pontificalis* szerint a templomot I. Simplicius pápa szentelte fel a császárság végső összeomlása idején. Igen hamar tituláris rangra emelték (*Domus ecclesiae*) és a Ravennából Lateránba, a Santo Stefano közelébe költöző I. János pápa márvánnyal díszítette a külső körgyűrű falait. Nagy

1 Jelen tanulmány eredetileg a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus záróelőadásának készült. Olasz nyelven megjelent a kongresszus alkalmából kiadott tanulmánykötet nyitótanulmányaként: „*Roma est patria omnium fuitque*”: *Il sepolcro del canonico ungherese János Lászlai nella chiesa di Santo Stefano Rotondo sul Monte Celio* = P. S., *Roma, la patria comune*, Roma, Lithos, 1996, 1–12. Rövidített magyar változatát olvastam fel a pécsi kollokviumon.

2 Ifj. GERŐ László, *A római Santo Stefano Rotondo, a magyarok nemzeti temploma*, az MTA Római Történeti Bizottságának kiadása, Bp., 1944; Carlo CESCHI, *Santo Stefano Rotondo* = *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Serie III, Roma, L’Erma di Bretschneider, 1983; S. RITZ, *La pietra angolare eterna*, Roma, 1985.

3 R. KRAUTHEIMER, *S. Stefano Rotondo a Roma e S. Sepolcro a Gerusalemme*, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 1935, 1–2.

Szent Gergely pápa is többször misézett a templomban, ennek az emlékét őrzi a VI. század végéből származó kőből faragott pápai trónszék. I. Theodosius pápa 642–649 között kápolnát építtetett a körtemplomhoz, ahová áthozatta a via Nomentana-i arenariumból Szent Primus és Szent Felicianus földi maradványait. A kápolna VII. századi apszisát igen szép bizánci stílusú mozaik díszíti. Az ókeresztény idők büszkesége természetesen nem kerülte el a barbár betörések és a középkori városi harcok pusztításait, épp ezért többször is restaurálásra és átépítésre szorult, így I. Hadrianus (772–795) és II. Ince pápa kívánságára (1141). III. Caelestinus pápa (1191–1198) birtokot ajándékozott a templomnak, hogy annak jövedelmeiből lehessen biztosítani a templom fenntartási költségeit. Ennek ellenére a reneszánsz kor építészeti írói, Flavio Biondo, Giovanni Rucellai, Naldo Naldini, akik egyöntetűen Róma egyik legértékesebb és legérdekesebb építészeti emlékeként említették a templomot („ecclesia S. Stephani rotunda de ipso monte Caelio cognomen habes ... inter primas urbis ecclesiae ornatissimo fuisse iudicamus”⁴), felhívták a figyelmet a falak és a tetőzet siralmas állapotára is. Éppen ezért V. Miklós pápa (1447–1455), aki Róma első tudatos újraépíttetőjének számít, elhatározta és elrendelte a Szent István kerektemplom restaurálását, és hogy a templomnak állandó felügyelete biztosítva legyen, a Santo Stefano liturgikus szolgálatát 1454-ben az 1404 óta Rómában megtelepedett magyar pálos rendre, Kapusi Bálint római magyar gyóntatóra bízta.⁵ A restaurálási munkálatokat, melyek során a második körfolyosót befalazták, VIII. Ince pápasága idején, 1488-ban fejezték be. Ekkor épült a templom melletti kolostor is, melynek udvara közepére egy Zsigmond magyar királyi címerével díszített kút⁶ került. A templom és az 1026-ban a Vatikánban épült, Szent István által alapított magyar zarándokház gondozása céljából IV. Sixtus (Francesco della Rovere, 1471–1484) a pálosokra ruházta a Monte Celiön lévő Szent Erasmus templom évi jövedelmét, melyhez újabb adományként járult 1512-ben II. Gyula pápától a Santa Maria in Celsano (Galcra) templom javadalma. A Braccianói tó melletti kis templomot máig az a fekete Madonna díszíti, melyet a magyar pálosok az 1500-as jubileumi évben hoztak Rómába.⁷

A Santo Stefano Rotondo magyar vonatkozású történetében új korszak kezdődött a XVI. század végén, amikor az erdélyi magyar jezsuita, Szántó Arator István kísérletet tett a római Collegium Hungaricum megalapítására. A korábban a jezsuiták római kollégiumában tanulmányait végző, majd 1574-ben magyar gyóntatóként Rómába visszatérő Arator a pálosok által elhanyagolt Santo Stefano Rotondo templomot és a majdnem üresen álló pálos kolostort tartotta alkalmasnak arra, hogy Báthory István szándékának megfelelően Rómában önálló magyar kollégiumot létesítsenek. 1578-ban feliratban kérte XIII. Gergely pápát a kolostor és templom jezsuitáknak való

4 Flavio BIONDO, *De Roma Instaurata*, Basilea, 1559, I, 13; Corrado RICCI, *La patria comune* = C. R., *Roma – Visioni e figure*, Roma, 1919, 9–12.

5 MONAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók*, Róma, 1956.

6 Florio BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, Accademia d'Ungheria, 1942, 227–232; CESCHI, *i. m.*, 148–156.

7 BANFI, *i. m.*, 176–177.

átadására. 1579. március 1-jén pápai bulla mondta ki a Collegium Hungaricum Santo Stefano Rotondo melletti létesítését, ami ellen a magyar pálosok élénken tiltakoztak. A vita eldöntésére XIII. Gergely 1580. április 12-i újabb bullájában elrendelte a magyar és a német kollégium egyesítését és a Santo Stefano Rotondo liturgikus kezelésének (és jövedelmeinek) a Collegium Germanicum Hungaricum alá rendelését, egyúttal engedélyezve a Rómában élő magyar pálosoknak a kolostorba való visszatelepülését.⁸

Ekkor bízta meg P. Lauretano, a Germanicum Hungaricum rektora a kor neves festőjét, Pomaranciót a templom belső körgyűrűjének és oltárkorlátjának freskókkal való díszítésével (1582). Pomarancio a kereszténység mártíriumát bemutató döbbszerű freskói igen nagy népszerűségnek örvendtek, és a korabeli (XVII–XVIII. századi) kalendáriumokban a Santo Stefano templom úgynevezett „állomástemplomként” szerepelt, ahová nagybőjt második vasárnapjára következő pénteken zárándoklatokat tartottak.

A Santo Stefano Rotondo magyar jellegét erősítette a XVIII. századi újjáépítés is. VI. Pius pápa 1776-ban elrendelte, hogy bontsák le a Szent Péter bazilika tőszomszédságában álló, igen rossz állapotban lévő, Szent István által létesített magyar zárándokházat és a hozzá épült kis román templomot, melyek elemeinek felhasználásával épült fel a Bazilika új sekrestyekápolnája, a Sacrestia Nuova. Ugyanakkor 1776. június 20-án kiadott bullájában elrendelte, hogy a Santo Stefano Rotondo oltárát a három magyar szent király tiszteletére is szenteljék, illetve hogy Szent István tiszteletére külön kápolnát építsenek a körtemplomhoz, mely 1778-ban készült el Pietro Camporesi alkotásaként. Ekkor illesztik a templom központi oltára melletti márványoszlopra a feliratot: „Altare in medio Templi consecratum est ad honorem Dei et in memoriam Santissimae Dei genitricis Mariae Beati Joannis Evangelistae et SS. Apostolorum Andrea, Philippi ac Jacobi et Beatorum Martyrum Stephani protomartyris, Laurentii et Pancratii et SS. Confessorum Nicolai ac Martini necnon Stephani, Emerici ac Ladislai Regum Hungariae.” A máig érvényben lévő pápai bulla alapján Róma város egyik legszebb ókeresztény kerektemploma számít a magyarok római „nemzeti templomának”, annak ellenére, hogy a templom liturgikus szolgálatát a két nemzet teológusainak képzését ellátó Collegium Germanicum Hungaricum biztosítja immár négy évszázada, és annak ellenére, hogy a Mindszenty Józsefet követő esztergomi prímás érsekek nem a Santo Stefano Rotondót választották „tituláris” templomuknak, mely cím jelenleg Wetter müncheni érseket illeti. (Ugyan nem számít tudományos bizonyítéknak, de a római telefonkönyvekben máig így szerepel: Santo Stefano Rotondo in Monte Celio, Chiesa Nazionale degli Ungheresi in Urbe.)⁹

8 FRAKNÓI Vilmos, *Egy magyar jezsuita a XVI. században*, Katholikus Szemle, 1912, 444–453; Uő., *A római magyar seminarium története*, Katholikus Szemle, 1912, 562–580; VERESS Endre, *Az olaszországi egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyvei és dokumentumai: Collegium Germanicum-Hungaricum in Roma*, Bp., 1917; LÁZÁR István Dávid, *Kísérlet a Római Collegium Hungaricum megalapítására*, AHistLitt, 1988, 135–143.

9 O. J. TENCAJOLI, *La chiese nazionali e italiane in Roma*, Roma, 1928.

A Santo Stefano Rotondo magyar művelődéstörténeti fontosságát a XIX. század végi „Italo-mániában” szenvedő magyar utazók fedezték fel, mindenekelőtt a templom közepén talált magyar síremlék és az azon található, számukra olyan sokat mondó latin sírfelirat révén. 1523-ban ugyanis a templom főoltára mögé temetkezett Lászlai János gyulafehérvári kanonok, római magyar gyóntató, aki síremlékére a következő, azóta híressé vált epitáfiumot vésette:

Natum quem gelidum vides ad Istrum
Romana tegier viator urna
Non mirabere si extimabis illud
Quod Roma est Patria omnium fuitque.

A sírfelíratra először V. Forcella hívta fel a figyelmet a római templomokban található feliratokat tartalmazó munkája VIII. kötetében,¹⁰ melyet átvett Bunyitay Vince is a *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia* V. kötetének előszavában, melyhez mellékelte a Rómában élő magyar nazarénus festő, Szoldatics Ferenc a síremlékről készített rajzát.¹¹ Így talált a templomra és a sírra Riedl Frigyes, aki így örököltette meg a templommal való megrendült találkozását: „Ha Rómában tartózkodol, bámuld meg márványtól, aranytól és drágakövektől ragyogó Szent Péter templomát, meg a Szent Pálét a vár falán kívül; bámuld, de ne érd be velük. Irányítsd egyszer, tán kora reggel lépteidet az elhagyott pusztá vidékre, ahol az Aventinus tövében, méla romok mellett az ősrégi Santa Sabina temploma alussza álmait, itt majd érezni fogod a kezdő, a hajnalodó kereszténység mély, bizalmas költészetét. Vagy menj a világcsodálta Colosseum mellől, melynek aranyos zománcú travertin kövein egy már 2000 év óta letűnt nap búcsúsugara látszanak nyugodni, menj mondom a Constantinus lombövezte, márvány ívéen át a Monte Celio felé. Itt a ciprusos és kaméliás Villa Matteivel szemben fordulj be egy nagy, sötét, köralakú épület felé. Ebbe térj be: a legislegrégibb keresztény templomban vagy és magyar emlékek közt jársz. Még pogány-művész építette a nagyszerű köralakú bazilikát: antik oszlopok gránitból és görög márványból állnak benne, de 1500 év óta keresztény egyházi céloknak szolgál a pogány génusz ezen alkotása. Ez a S. Stefano Rotondo, Szent István vértanú köröndtemploma. Róma sok érdekes egyháza közt a legérdekesebbek egyike. Hogy mi célra szolgált e nagy rejtelmes épület az antik világban, azt ma teljes biztonsággal kideríteni nem lehet. ... Ha a nagy kupola alatt a kör közepe felé a főoltárhoz lépsz, a padlón fehér márványlap tűnik eléd, melyre behúnyt szemű alvó férfi van faragva. Az alvó alak alatt pedig e szavak olvashatók: Vándor, ha látod, hogy az, ki a fagyos Dunánál született, most római sírban pihen, ne csodálkozzál: Róma mindannyiunknak édesanyja. Aki itt a kereszténység legősibb egyházában a

¹⁰ Vincenzo FORCELLA, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma*, 1876, VIII, 209.

¹¹ *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, V, Bp., 1889, XIII–XVI. A rajzot lásd tanulmányunk mellékleteként is.

főoltár előtt kereste ki magának sírhelyét, magyar ember volt. A márványtábla körirata nevét is elmondja: Lászlai János.”¹²

Riedl Frigyes nyomán a templomnak sajátos kultusza alakult ki a Rómába zarándokló huszadik századi magyar írók, költők, értelmiségiek körében. Ugyan konkrét filológiai bizonyítékunk nincs rá, de megítélésünk szerint Ady Endre híres Róma-versének, a *Nyárdélutáni Hold Rómában* címűnek univerzalitás-élménye az Elek Artúrral a Santo Stefano Rotondóba tett kirándulásuk és a Lászlai-féle sírvers hatását mutatja:

Sandítva száll Rómára
Fecske-raj-követséggel,
Vigyorog vígan széjjel
Nyárdélutáni Hold.
Nagy kékség és pirosság
Most újból-újból hozzák
Régből azt, ami volt.
Szent mezők pára-fátylat,
Hegyek álom-színt váltanak,
Diadalok s romok,
Nap s Hold közé beszőve,
Hanyattan az Időbe
Róma sűrög-forog.
Óh, gyönyörű örökség,
Változó, ős, szent község,
Urbs, te feledtető,
Az én-élet poklából
Lelkem-testem kilábol,
Te szent, védő tető.

Ím, magam idehoztam,
Védj és boríts be mostan,
Te szép, te bölcs, örök.
Örökkön éltem, élek,
Csupán hüvelyt cserélek,
Mint Ulisszes-görög.
Áldom a nyüzsgő Rómát,
Mindennek átfogóját,
Pulyásan is nagyot.
Ma, hogyha úgy akarnám,
Alkonyi álom karján
Akár Remus vagyok.

12 RIEDL Frigyes, *Magyarok Rómában*, Bp., 1898, 33–36.

Nézem a mai nőket,
 A volt és lesz időket:
 Be régen élek itt
 S be minden élet mindegy
 S a Hold már ismer minket,
 Vigyorog s nem hevít:
 Sandítva száll Rómára.

Ugyanezt az érzést Babits a *Hazám* ciklusában így fogalmazta meg: „Rómát fiús tisztelettel jártam / Mintha őseim várossa volna”. Riedl, Péterfy, Ady, Elek Artúr, Babits, Kosztolányi, Fenyő Miksa és más Róma-szerelmesek nyomdokán¹³ jutott el a Santo Stefano Rotondóba egy másik Erdély-született magyar író, Cs. Szabó László is, emigráns élete kezdetén, és a magyarok római „nemzeti templomában” az ott már majd félezer éve nyugvó „földije” sírját látva ismerte fel saját emigráns európai magyarságtudatának lényegét: „Aki szembenéz vele, a mélyéig átéli, s aztán legyőzi magában, végül Rómára talál mindenütt, mintha egy kerek ókeresztény templom közepén állna, vagy kőpadlója alatt nyugodna, ahol körös-körül minden ablakból egyformán őt éri a déli harangszóra a fény.” „*Roma est patria omnium fuitque*. Tudtuk mindig, ha legtágabb értelemben használjuk s tiszteljük Róma nevét. De Erdély fia, az örök alvó a Santo Stefano Rotondo padlója alatt még jobban meggyőző. S a sírkőlap fölött maga a templom is, amely népek viharos éjszakáin született, központ nélkül hanyódó világban, kevés híján ezerötyszáz esztendeje.”¹⁴

* * *

Lászlai János római magyar gyóntató 1523-ban készült síremléke különös jelentőséggel bír a magyar kultúrtörténet számára. Egyrészt a Janus Pannoniust követő korszak magyarországi epigrammaköltészetének egyik remekét őrzi, melynek stílusbravúrája, Lászlai János humanista életművének bemutatásával együtt V. Kovács Sándor hívta fel a szakközönség figyelmét az *Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban* című tanulmányában,¹⁵ meggyőzően bizonyítva, hogy Lászlai igazi humanista volt. Egyetemi tanulmányai során, valószínűleg Bolognában, „magister” címet szerzett, olaszországi egyetemi évek alatt megismert német barátjával, Felix Faberrel két ízben is szentföldi

13 SÁRKÖZY Péter, „*Minek a selymes víz, a tarka márvány?*”: *A Nyugat-generációk Itália-élménye*, Jelenkor, 1981, 914–924; Uő., „*Italia incolis vitam iucundam praebet*” (*Magyarok a XX. századi Itáliában*) = „*Unus omnes in Christo*”: *Békés Gellért emlékkönyv*, Pannonhalma, 1994, 47–62.

14 Cs. SZABÓ László, *Római muzsika*, München, 1970; Bp., Magvető, 1982, 310, 38. Vö. SÁRKÖZY Péter, *Cs. Szabó László Római muzsikája*, Katolikus Szemle, Róma, 1989/4, 1–13.

15 V. KOVÁCS Sándor, *Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban* = V. K. S., *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Bp., 1987, 396–437.

zarándoklaton vett részt,¹⁶ kezdeményezésére és tervei szerint épült a gyulafehérvári székesegyház északi oldalbejáratánál a Szentlélek kápolna, mely a magyarországi és erdélyi reneszánsz építészet a Bakócz-kápolnával párhuzamba állítható remeke.¹⁷ Már itt is saját latin verseivel díszítette a mennyezeti címereket, míg halála előtt Rómában tudatosan készült arra, hogy síremlékén a magyarok nemzeti temploma közepén latin epitáfiumban hirdesse, hogy mi magyarok is otthon vagyunk Rómában, az összes keresztény nép közös hazájában. V. Kovács Sándor azt is kimutatta, hogy Lászlai az epigrammában tudatosan használta és variálta a Janus Pannonius és Garázda Péter által használt „Ister-formulát”. (Janus Pannonius epitáfiumában a motívum így szerepelt: „Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Histum / Duxit laurigeras ex Helicone Deas”, amelyet Garázda Péter sírversében így vett át: „Germanus Jani, qui primus ad Istrum / Duxit laurigeras ex Helicone Deas, / Sum situs hoc tumulo Petrus a stirpe Garazda / Altera Pieridum Gloria juve fui.” Ez a formula került át Lászlai epitáfiumának „Natum quem gelidum vides ad Istrum” kezdősorába.)

Amilyen tudatos humanistára vall az Ister-motívum felhasználása, hasonlóképp tanulságos a „Róma – közös haza” gondolat Lászlai általi értelmezése. A kérdéstről a szintén római „száműzetésbe” kényszerült Florio Banfi (Holik Barnabás) írt alapvető fontosságú – a magyar szakirodalom által ignorált – tanulmányt.¹⁸ Florio Banfi a kérdéskörre vonatkozó szakirodalom alapján nyomon kíséri, hogy miként került át a klasszikus auktoroktól a „Róma – közös haza” gondolat a kereszténység gondolatvilágába, miként lett az „Orbis Caput” „Caput Mundi”, majd a reneszánsz idején minden művelt keresztény ember közös hazája.¹⁹

Minden valószínűség szerint először Cicero volt az, aki tudatosan kitágította Róma jelentését. A *De re publica*-ban a „domi”-ról beszélve így írt: „non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam Dii nobis communem patriam omnium, illa altera Roma dederunt” (I,19). A *De lege agraria*-ban pedig még világosabb különbséget tett a konkrét város (Urbs) és a közös hazát jelentő Róma között: „contra hanc Romam, communem patriam omnium, illa altera Roma quaeretur” (II,86).²⁰ Hasonlóképp Tacitusnál is Róma mint a római

16 Felix FABER, *Evagatorium in Terrae Sanctae...*, ed. C. D. HASSLER, Stuttgart, 1843.

17 BUNYITAY Vince, *Agyulafehérvári székesegyház későbbi részei és egy magyar humanista*, Bp., 1893; T. GEREVICH, *L'arte ungherese della Transilvania = Transilvania*, Bp., 1940, 140.

18 F. BANFI, *La lapide sepolcrale di Giovanni de Lazo assertore di Roma „patria comune”*, Roma, Herder, 1961, 81. Vö. Péter SÁRKÖZY, *I rapporti culturali italo-ungheresi e le ricerche storiche di Florio Banfi (1899–1967) = Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso Medioevo*, a cura di Sante GRACIOTTI e Cesare VASOLI, Firenze, Leo S. Olschki, 1995, 295–317.

19 R. TRIFONE, „Roma communis patria” nel pensiero dei giuristi dell'eta intermedia = *Atti del IV. Congresso Nazionale di Studi Romani*, Roma, 1938, IV, 92–98; RICCI, *i. m.*, 9–14; Arturo GRAF, *Roma nella memoria e nelle immagini del Medio Evo*, Torino, 1881.

20 H. MERGUET, *Lexikon zu den Reden des Cicero*, Jena, 1882, III, 560; *Handlexikon zu Cicero*, Leipzig, 1905, 502. Vö. BANFI, *i. m.*, 10.

törvények szerint élő népek közös hazája szerepel: „obsecrans ac libere pro communi patria et legibus deprecans, ne ...” (*Annales*, VI,8).²¹ Senecánál is a város minden odaseregltő közös hazájaként jelent meg: „An hac civitate discede, quae velut communis patria potest dici: omnes urbes circumi, nulla tam magnam partem peregrinae multitudinis habet” (*Ad Helviam matrem de Consolatione*).²² Ilyen előzmények után fogja a III. századi híres római jogelméletíró, Modestinus, jogi értelemben is kiterjeszteni a római jog érvényességét mondván: „Roma communis nostra patria est” (*De manumissionibus*, D,50,1,33), melyet Justinianus is átvett a középkori bolognai jogtudósok által felhasznált *Digestájába* (XXVII,1,6,9; L,1,3).²³

Ahogy a római birodalom idején ezrek és ezrek gyűltek Rómába, hogy részesei legyenek a Ludi Saeculareseknek, hasonlóképp a középkor évszázadai során ezrek és ezrek indultak zarándokútra, hogy felkeressék Szent Péter és a keresztény mártírok sírjait. Így lesz az „Orbis Caput”-ból a keresztény világ „Caput Mundi”-ja.²⁴ Ezt mutatja az a mondás is, amely az avignoni pápaság idején keletkezett: „Ubi est papa et imperator, ibi est Roma et communis patria”.²⁵ Cola di Rienzo római néptribun ezzel szemben magának a városnak tulajdonította a keresztény világ központjának rangját. Nagy Lajos itáliai hadjárata idején írta VI. Kelemen pápának küldött levelében, hogy Róma városának kell igazságot szolgáltatnia a magyar királynak a testvéröccse meggyilkolása miatti sérelemért: „quod nuper ambassiatores regis Ungariae venerunt ad Urbem, a me et Romano populo in parlamento publico postulantes, quod per me et populum Urbis, patriae toti mundo communis, de lugubri morte innocentis regis Andrea iusticia fieret.”²⁶ Szinte ugyanezzel indokolta meg IX. Bonifác pápa is Zsigmond magyar királyhoz írt, 1391-ben kelt levelében a Római Curia hatáskörének egész keresztény világra való érvényességét: „salvo in hoc iudice in Romana Curia, quae communis patria et oppressorum refugium esse dinoscitur, exercendo”.²⁷

Róma nemzetközi jelentőségét fokozta a pápaság visszatelepülése az örök városba, illetve az a tény, hogy a különböző olasz városok és nemzetek Rómába látogató zarándokjaik számára nemzeti templomokat és vendégházakat építettek.

21 L. LONGHI DE BRACAGLIA, *Augusto e l'universalità di Roma*, Quaderni Augustei: Studi Stranieri, Roma, 13(1938), 17; BANFI, *i. m.*, 11.

22 M. BESSO, *Roma e il papa nei proverbi e nei modi di dire*, Roma, 1904, 73; BANFI, *i. m.*, 11.

23 G. ERMINI, *Tradizione di Roma e unità giuridica europea = Miscellanea storica in memoria di Pietro Fedele*, Roma, 1946, 89; TRIFONE, *i. m.*, 92–98; BANFI, *i. m.*, 12.

24 P. RAJNA, *Per la data della Vita Nuova e non per essa soltanto*, Giornale Storico della letteratura Italiana, 1885, 120–126; BANFI, *i. m.*, 13.

25 L. GOMEZ, *Commentaria super Institutionibus: De actionibus*, Venetiis, 1582. Vö. BANFI, *i. m.*, 14.

26 *Briefwechsel des Cola di Rienzo*, ed. Karl BURDACH, Paul PIUR, Berlin, 1918, ep. XLIII, p. 167.

27 V. FRAKNÓI, *Bullae Bonifacii IX. P. M. = Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, III, Bp., 1888, n. CCV, p. 180.

(Ezek között elsőként épült Szent István akaratából a vatikáni mezőkön az 1026-ban alapított magyar ospicium és templom.²⁸) A XV–XVI. században a jubileumi zárándoklatokon túl is erősödött Róma nemzetközi jelentősége; előbb, Bizánc eleste után, komoly görög kolónia települt át az örök városba, majd ezt követően a XVI. századtól Róma a művészetekért lelkesedő európai írók és művészek kedvelt városává vált. 1515-ben Raffaele Riario kardinális Erasmusnak írt levelében Rómát már nemcsak a keresztények, de a művészek közös hazájaként is említi: „Tutti coloro che abbiano valore nelle lettere a questa citta convolano da ogni parte. Altri hanno ciascuno la loro patria. Roma communis literatorum omnium et patria est et altrix et evetrix”,²⁹ míg Montaigne 1580-ban Rómát „seule ville commune et universelle”-nek, „la plus commune ville du monde”-nak nevezte.³⁰

Az ellenreformáció kibontakozása idején Róma nemzetfeletti jellege általánosan elfogadottá lett, az örök város vált a reformációval szembeszálló közép-európai katolikus értelmiség képzésének központjává a Loyolai Szent Ignác által alapított Collegio Romano és a Collegio Germanico révén.³¹ A Santo Stefano Rotondóban Szántó Arator István által létrehozott magyar kollégiummal való egyesítés után, 1580-tól a máig létező Collegium Germanicum Hungaricum a magyarországi XVII–XVIII. századi kulturális megújulás egyik legfontosabb tényezője volt.³²

Amikor az idős Lászlai János 1517-ben Rómába érkezett, hogy a pálos kolostorban élve, a Szent Péter bazilika gyóntatójaként készüljön a végső nagy utazására, a „Róma minden keresztény közös hazája” gondolat „a levegőben” volt. Ugyanakkor mégis az ő 1524-ben, Brodarics István és Gyöngyösi Gergely³³ által felállított síremléke az egyetlen márványba vésett emléke annak, hogy a cicerói „communis nostrum omnium patria” immár minden magát kereszténynek valló európai nép sajátjává vált. Ezt hangsúlyozta a magyar epigrammaköltő tudatos választása is, hogy

28 F. BANFI, *Santo Stefano degli Ungari: La Chiesa e l'Ospizio Nazionale Ungherese a Roma*, Capitolium (Roma), 27(1952), 27–40; Uő., *Ricordi ungheresi in Italia*, i. m.

29 P. S. ALLEN, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, II, Oxonii, 1910, ep. 340, p. 117; BANFI, *La lapide sepolcrale di Giovanni de Lazo*, i. m., 19.

30 M. de MONTAIGNE, *Essais*, Paris, 1948, 521. Vö. A. D. ANCONA, *L'Italia del secolo XVI: Giornale del viaggio di Michele Montaigne in Italia nel 1580 e 1581*, Citta di Castello, 1889, 318–319.

31 Péter SÁRKÖZY, *Il ruolo dell'Università di Bologna e del Collegio Ungaro-Illirico nella storia culturale ungherese* = *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna 1553–1764*, Bologna, CLUEB, 1988; Uő., *Da I fiumi di Ungaretti al Danubio di Attila József*, Roma, Severa, 1994, 17–41.

32 István BITSKEY, *Il Collegio Germanico-Ungarico nella storia della cultura barocca ungherese*, Roma, Viella, 1996; Péter SÁRKÖZY, *Il ruolo di Roma nel rinnovamento culturale ungherese del XVIII secolo* = *Storia religiosa dell'Ungheria*, a cura di Luciano VACCARO, Varese, Martorlana, 1992, 213–231; Uő., *Ungheresi nell'Arcadia romana* = *Atti e Memorie III. Centenario dell'Arcadia*, Roma, 1994, 317–331.

33 SÖRÖS Pongrác, *Jerosini Brodarics István*, Bp., 1907, 17. Vö. BANFI, i. m., 35; V. KOVÁCS, i. m., 418–419.

a cicerói gondolatot nem „communis patria”, hanem „patria omnium” formában építette epitáfiumába.

Végezetül még egy vonatkozásáról kell szólnunk a Lászlai-féle síremléknek, mely Beato Angelico a Santa Maria Sopra Minerva templomban található sírjához hasonlítható. Határozottan mutatja ugyanis a magyar humanista tudatos választását, hogy nemcsak az epitáfiumot, de az egész síremléket önmaga „komponálta”. A 0,90 ö 2,185 méteres fehér márványlap az elhunytat teljes alakban, fekvő helyzetben, magyar kanonoki öltözetben, vállán az almutiával ábrázolja.³⁴ A márványrelief Lászlai Jánost halotti álmában mutatja, fejét párnára hajtva, melynek két oldalán a Sánkfalviak címerszimbóluma, a három nyílveesszőt markoló páncélos kéz látszik. Az alak lábánál külön táblán az epitáfium, míg a márványlap peremén az elhunyt neve, életkora, származása és egyházi titulusa, valamint az elhalálozás dátuma van feltüntetve: „IO. LAZO. ARCH. / IDI. TRANSSIL. PANNO. PENIT. AP. DUM. / ANN. AGERET. / LXXV. OBIIT. XVII. AUG. M.D.XXIII.” Klaniczay Tibor egyik utolsó magisztrális tanulmányában bizonyította, hogy a XV. század során a Magyarországon működő humanisták műveiben Pannonia túlterjedt a földrajzi és a hagyományos jelentés határain, és egész Hungariát, Magyarországot jelentette.³⁵ Magam vélekedése szerint az a tény, hogy a Rómát, minden keresztény közös hazáját halála színhelyének választó gyulafehérvári kanonok, római magyar gyóntató önmagát a sírkövén pannóniaiának és erdélyinek nevezi, túlmegy azon a tényen, hogy valószínűleg a Pannoniához tartozó, Torna megyei Lázón született. Tudatos választásról, hitvallásról van szó. Lászlai János minden bizonnyal az egyik első tudatosan „európai” magyar értelmiséginek számítható.

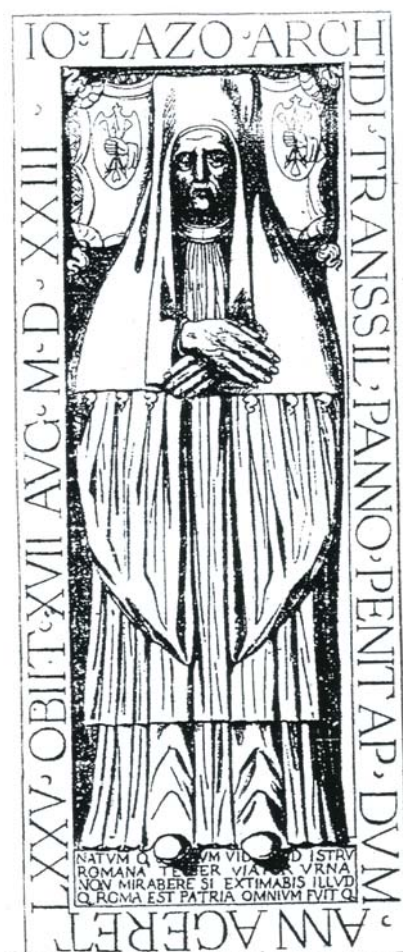
Ezért sem közömbös, hogy mi lesz a Lászlai-sír sorsa. A templom közepére épült sírt a már több évtizede folyó restaurálások során,³⁶ 1989-ben az ott dolgozó német archeológusok kiemelték eredeti helyéről, és a különböző hírek arról szólnak, hogy az új padlózat elkészültekor sem kívánják visszatenni eredeti helyére, az oltárkerítés hátsó bejáratához, ahol Pomarancio freskója – nem véletlenül – épp azt ábrázolja, amint Szent István protomártír megjelenik Sarolt álmában és megjövendőli Szent István magyar király megszületését,³⁷ hanem a teljesen jellegtelen, 1782-ben a templomhoz hozzáépített magyar kápolnában kívánják elhelyezni. Így végleg megszűnne a Santo Stefano Rotondo „magyar” jellege, és az is elfelejtődne, hogy mi, magyarok, kerültünk bár Rómába a Szamos vagy a Duna partjáról, megmaradhatunk abban a hitben, hogy Róma, a keresztény nyugati kultúra bölcsője, nekünk is otthonunk, közös hazánk: *Roma est patria omnium fuitque*.

34 BANFI, *i. m.*, 36–37.

35 KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*, ItK, 1987–1988, 1–19.

36 A Santo Stefano Rotondóban folyó ásatásokról a Római Magyar Akadémia 1996. október 10–12. között nemzetközi tudományos konferenciát rendezett, amelynek aktáit 1997-ben kívánják megjelentetni.

37 A freskó alatti felirat: „B. Stephanus Sancti Stephani Hungarorum Regis predicat ortum”. Vö. FORCELLA, *i. m.*, 206–209.

LÁZÓ JÁNOS ERDÉLYI FŐKESPERES SÍREMLÉKE.

Névmutató

- Aba Sámuel magyar király 155
 Ábel Jenő 9–11, 13–14, 17, 19–20, 22, 24, 26, 33, 37, 43, 49, 62
 Ács Pál 113, 192
 Adam, Melchior 138
 Adamik Tamás 82
 Ady Endre 209–210
 Ágoston, Szent 31, 49, 57, 77, 83, 86, 88–89, 97, 164, 166
 Aicher, Ottone (Dodone Richea) 43
 Ailianos, Klaudios 202–203
 Alaricus 20–21
 Alber, Ferdinand 131
 Albertus Magnus 90
 Alciato, Andrea 5–6, 173–177, 181–182, 185–187
 Áldásy Antal 116
 Allen, P. S. 213
 Alszeghy Zsolt 194
 Altaner, Berthold 98
 Altman, Ursula 57
 Alvinczi Péter 136–137, 139
 Amelung, Peter 61
 Amesius, Guilielmus 168
 Ammanati bíboros 43
 Ancona, A. D. 213
 András (Anjou) magyar herceg 207, 212
 András pécsi püspök 36
 Andreola Calandrini 55, 57
 Angelico, Fra Giovanni da Fiesole 214
 Angerianus, Hieronymus 101, 103–108, 110–112
 Angyal Endre 183
 Anonymus 160
 Anselmus Cantuariensis 93
 Antal, Remete Szent 92
 Apácai Csere János 166–167, 203
 Apponyi Sándor 55
 Aquaviva, Claudio 121, 130–132
 Arany János 113
 Arbesmann, Rudolphus 86
 Aresi, Paolo 177, 186
 Aretius, Benedictus 148–149
 Aristotelés 26, 64, 182, 204
 Arndt, Johann 185
 Árpád fejedelem 117, 161
 Artaxerxés, II. perzsa király 204
 Asklépiadés 28
 Aszalós Mihály 173, 186
 Attila 113–115, 117–119, 159
 Augustus, Octavianus 154, 158
 Aurispa, Giovanni 40–41
 Ausonius, Decimus Magnus 28
 Babai Ferenc 192
 Babits Mihály 210
 Badics Ferenc 192
 Bajoni István 43
 Bakócz Tamás 211
 Bakos József 18
 Balassi Bálint 101, 103–110, 112, 116, 143, 192
 Balázs Mihály 115, 118, 121
 Balbín, Bohuslav 176, 178, 186–187
 Balbus, Jacobus 27, 33
 Balduin, Friedrich 137
 Ballagi Aladár 84, 87
 Balogh Jolán 37, 116–117

- Bán Imre 166–167, 176–178
 Bánfi Florio (Holik Barnabás) 206, 211–214
 Baranyai Béla 124
 Baranyai Decsi János 125
 Barbaro, Francesco 33
 Barclay, John 183, 187
 Bárczi Ildikó 145, 201
 Bargagli, Scipione 174, 181
 Barius, Nicolaus (Bánfalvi Miklós) 36
 Baron, Frank 16
 Bartal Antal 96
 Bartók István 168, 170
 Bartoniek Emma 63, 65, 93
 Basinio da Parma 8, 28–29
 Báthori László 93, 96
 Báthory András, id. 116
 Báthory András, ifj. erdélyi fejedelem 116
 Báthory Boldizsár 116
 Báthory Gábor erdélyi fejedelem 118
 Báthory István (XI. sz.) 124
 Báthory István (†1493) 124
 Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király 113, 116–120, 124, 128, 130, 206
 Báthory István, ifj. 115–116, 118
 Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 121–126
 Bebek Zsuzsanna 116
 Beccadelli, Antonio (Panormita) 7, 19, 26–27, 40
 Beckher, Georgius 173–174, 178, 185
 Békés Gellért 210
 Békési Imre 136
 Békési István 141
 Bellarmino, Roberto 128–129, 150
 Bembo, Pietro 110
 Benda Kálmán 116
 Benedek, Szent 67
 Benedek váradi püspök 65, 69
 Benkő Samu 119
 Berényi Zsigmond 43
 Berger, Günter 185
 Bering, Vitus Petersen 154
 Bernardino López de Carvajal 89–90
 Bernát, Clairvaux-i Szent 57–58, 86–87
 Bertalot, Ludwig 7, 56, 58, 60–62
 Bertuccio, Giovanni 33
 Berzeviczy Márton 118
 Besomi, Ottavio 7
 Bessarion bíboros 42
 Besso, M. 212
 Bessone, Luigi 155
 Bethlen Farkas 122
 Bethlen Miklós 168
 Bèze, Théodore de 105, 135, 138, 147
 Bialostocki, Jan 196
 Biberger, Johann Ulrich 192
 Binet, Étienne 173
 Biondo, Flavio 206
 Birnbaum, Marianna D. 18, 48
 Bisticci, Vespasiano da 37, 41
 Bitskey István 130, 149–150, 153, 213
 Blado, Antonio 85
 Blasius testvér 83
 Bocatius, Johannes 139, 141, 143
 Boccaccio, Giovanni 103
 Bocchi, Achille 181–182, 186–187
 Bocskay István erdélyi fejedelem 127
 Bod Péter 153, 183–184
 Boda Miklós 35, 43
 K. Boér Sándor 187
 Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus 28
 Boissard, Jean Jacques 142
 Bollók János 48
 Bolyki János 163
 Bóna István 114
 Boncompagni, Giacomo 118
 Bonfini, Antonio 87, 150–151, 154, 159–160
 Bonifác, IX. pápa 212
 Bonnemère, A. 61
 Borromeo, Carlo 150
 Borsa Gedeon 83
 Borsetti, Ferrante 40–41
 Borso d'Este 40–41
 Bos, L. van den 154
 Bracciolini, Poggio 26–27
 Brackmann, Albert 137
 Brant, Sebastian 181
 Brehm, Alfred Edmund 204
 Brennus 20–21
 Breuer, Dieter 185
 Briquel, D. 157
 Brodarics István 213
 Bruck-Angermundt, Jacob von 173–174, 182
 Bruni, Leonardo 7, 10, 26

- Brúnó, Karthauzi Szent 58
 Bry, Theodor és Israel de 125
 Bucanus, Guilielmus 168, 174–175
 Buck, August 103, 141, 176, 181
 Bukovszky Andrea 153
 Bullinger, Heinrich 135
 Bunyitay Vince 98, 208, 211
 Burdach, Karl 212
 Busch, Johannes 96
 Buzinkai Mihály 174–175
 Bzovius, Abraham 150
- Caelestinus, III. pápa 206
 Callixtus, III. pápa 36
 Camerarius, Joachimus 173, 182, 187, 202–203
 Camillus, Marcus Furius 17–18, 20–22
 Campbell, M.-F.-A.-G. 56–57
 Capaccio, Giulio Cesare 181
 Carbone, Ludovico 23
 Caroti, St. 55
 Carrillo, Alphonso 121–122
 Cassianus, Johannes 98
 Castelletti, Cristoforo 111
 Catullus, Caius Valerius 18–19, 24
 Caussin, Nicolaus 177, 180, 186
 Caverio, P. Martínez 157
 Celtis, Conrad 16
 Cennerné Wilhelmb Gizella 126
 Ceparius, Virgilius 149
 Cesarini (Caesarinus), Giuliano 150
 Ceschi, Carlo 205–206
 Cevola, Bartolomeo 11
 Chappell, William 169
 Charron, Thibault 101
 Chrysoloras, Manuel 24–25, 33–34
 Cicero, Marcus Tullius 22–28, 48, 51, 81, 86–87, 147, 211, 213–214
 Cincio, Agapito 13
 Cipolla, Bartolomeo 11
 Claudianus, Claudius 19–21
 Coeffetau, F. N. 154
 Colocci, Angelo 39–40
 Comenius, Johannes Amos 167
 Constantinus (Nagy) római császár 154
 Conti, Natale 181
 Corazzini, F. 192
 Cornelius Nepos 154
- Cornificius 82
 Cortalán, D. Beltrán 157
 Costanzi, Antonio 39–40
 Costanzi, Iacopo 39
 Coster, Laurens Janszoon 56–58, 62
 Crato, Johannes 137
 Cugnoni, J. 9
 Curtius, Ernst Robert 81–82
 Curtius Rufus, Quintus 154
 Custos, Dominicus 126
 Cyprianus, Thascius Caecilius, Szent, Pseudo 87
- Csáky István 187
 Csanádi Albert 88, 96
 Csapodi Csaba 55
 Csáti Demeter 117
 Csernátoni Pál 158
 Csetri Lajos 169
 Csonka Ferenc 139, 143
 Csontos János 121
 Csorba Győző 191
- Dán Róbert 137
 Dankó József 75, 77, 93
 Dareios, III. (Kodomannos) perzsa király 204
 Dârja, Ileana 66
 Dávid Ferenc 118
 David, Jan 186
 Davidson-Reid, Jane 195–196
 De Cupis, Cesare 43
 Decsi N. István 136
 Demény Lajos 119
 Demerson, Guy 190
 Dévay András 187
 Dézsi Lajos 83, 110, 112, 135, 137
 Díaz y Díaz, Manuel C. 89
 Dietrich, Margret 123
 Dietrichstein bíboros 132
 Dionysios Areopagita 57
 Dionysios Halikarnasseus 157
 Dobó Jakab 104
 Dombrói Márk 97–98
 Drexel, Jeremias 173, 187
 Drugeth Bálint, Homonnai 142
 Drysdall, Denis L. 181
 Du Bellay, Joachim 190

- Du Cange, Charles Du Fresne Sieur 86, 96–98
 Du Cygne, Martin 178
 Dugonics András 192
 Durante, Francesco 10
 Duvallius, Dionysius 101
- Eberhard, Winfried 16
 Eble de Ventadorn 104
 Eckhardt Sándor 101, 104–106, 109–110, 112
 Eginhardt 204
 Elek Artúr 209–210
 Ember Győző 116
 Engelgrave, Henricus 179, 187
 Ennius, Quintus 23, 86–87
 Entz Géza 36
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 150, 176, 213
 Erath, Augustinus 179
 Ermini, G. 212
 Este család 35, 40
 Esterházy Miklós 139
 Esterházy Pál 192–193
 Esze Tamás 187
 Eubel, Conradus 90
 Eusebios 150
 Evans, Robert John Weston 125
- Faber, Felix 210–211
 Fabius Maximus Cunctator 21
 Facio, Bartolomeo 19
 Faragó László 52
 Farkas András 114
 Farkas István 160
 Farkas L. Gyula 161
 Fedele, Pietro 212
 Fejes István 139
 Felvinczi György 163
 Fenyő Miksa 210
 Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 140
 Ferdinánd, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 124, 140
 Ferenc, Borgia Szent 180
 Ferenc, Xavéri Szent 149, 180
 Festus, Sextus Pomponius 8
- Ficino, Marsilio 47, 49–50
 Fijalek, Jan 94
 Filelfo, Francesco 27
 Filiczki János 141, 143
 Firpo, Luigi 101
 Fitz József 98
 Florus, Lucius Annaeus 153–161
 Fodor István 159
 Fodor Pál 125
 Főgel József 87
 Font Zsuzsa 112
 Fonzio, Bartolomeo 55, 62
 Forcella, Vincenzo 208, 214
 Forcellini, Aegidius 97
 Forgách Mihály 136
 Forgách Simon 141
 Frachetta, Girolamo 125–126
 Fraknói Vilmos 207, 212
 Franciscus Pius 88
 Frigyes, III. (Habsburg) német-római császár 41
 Fugger, Philipp Edward 126
 Futó Mihály, Váradi 88
 Fügedi Erik 84
 Fülöp, II. (Habsburg) spanyol király 122
 Fülöp, III. (Jó) burgund herceg 123
- Gábor Csilla 145, 149
 Gadamer, Hans-Georg 146
 Gál György 112
 Galavics Géza 125
 Galeotto, Marzio 13–14, 36–39
 Garázda Péter 211
 Garin, Eugenio 17, 23, 48
 Gellius, Aulus 52, 58
 Gentilis, Valentinus 149
 Georgievic, Bartholomaeus 124–125
 Gerardus de Fracheto 91, 94
 Gerevich Tibor 211
 Gergely, I. (Nagy Szent) pápa 58, 86–89, 206
 Gergely, XIII. pápa 118, 206–207
 Gerhard, Johann 185
 Gerő László, ifj. 205
 Gerson, Johannes 91, 128, 130
 Geulen, Hans 184
 Géza magyar fejedelem 157

- Giovio, Paolo 173–174, 177, 180–182, 185–186
- Giraldi Cinzio, Giovanni Battista 112
- Gizella magyar királyné 155
- Glatz Ferenc 64
- Gomez, L. 212
- Gonzaga Alajos 149
- Gosárvári
lásd Kozárvári
- Göllner, Carl 125
- Graciotti, Sante 211
- Graf, Arturo 211
- Graff, Andreas 174–175
- Graff, Theodor 193
- Granada, Ludovicus de 128, 130
- Gregorius Pannonius 83–84
- Grimm, Gunter E. 140
- Grube, Karl 96
- Grüninger, Johann 61
- Gualterius de Castellione 58
- Guarino da Verona 7–11, 14, 16–26, 28–29, 31–35, 39–40, 60, 62, 191–192
- Guarino, Battista 10, 14, 24, 28, 33, 49
- Guastella, Salvatore 40
- Guillelmus Autissiodorensis 94
- Guillelmus de Saliceto 57–58, 60
- Gulyás Pál 181
- Gutenberg, Johann 56
- Gyenis Vilmos 166
- Gyöngyösi Gergely 81–87, 89–95, 97–99, 213
- Gyöngyösi István 192
- Györffy György 160
- Győri L. János 164, 170
- Győry János 88
- Gyula, II. pápa 89, 206
- Haberkamm, Klaus 184
- Haberling, W. 57
- Habsburg Mária 123
- Habsburg Mária Christierna 123
- Hadfield, A. 160
- Hadnagy Bálint 82, 92, 97
- Hadrianus, I. pápa 206
- Haefen, Benedict 187
- Hargittay Emil 187
- Harms, Wolfgang 185
- Harsdörffer, Georg Philipp 185
- Hartmann, Nicolai 146
- Hartvik püspök 194
- Harun al-Rasid bagdadi kalifa 204
- Hassler, C. D. 211
- Hathaway, Neil 88
- Hauckh, Johann V. 197
- Hausmann, Frank-Rutger 7
- Havas László 153
- Heinrich von Gundelfingen 15–16
- Hellebrant Árpád 121
- Hellinga, L. 56–57
- Hellinga, W. 56, 61
- Hellmayr (Hellmár) Antal 177–178
- Heltai Gáspár 113–115, 118–119
- Heltai János 136–138, 141
- Henkel, Arthur 202
- Henrik, I. (Madarász) német király 154
- Herepei János 139, 153
- Hermanar (Hermanarik) osztrogót király 114
- Herner János 112
- Hervay L. Ferenc 82
- Hesbert, Renatus Joannes 76, 98
- Hésiodos 103
- Hess András 83, 98
- Hessels, J. H. 56
- Hilasius 22
- Hiller István 123
- Hippokratés 41
- Hirsch, A. 57
- Hoechstrater, Johann Georg 137
- Hofer Tamás 159
- Holl Béla 67
- Holtrop, J. W. 56
- Holtzwardt, Mathias 181
- Homann, Holger 181
- Homéros 28–29, 60, 105
- Homonoëa, Claudia 57, 60
- Honffy Pál 166
- Hopp Lajos 187
- Horányi Elek 83
- Horatius Flaccus, Quintus 8, 29, 51, 140, 183, 189–191
- Horváth Iván 104, 112, 116, 118
- Horváth János (1878–1961) 113
- Horváth János (1911–1977) 9, 12, 15, 18, 58
- Howell, James 153

- Howell, Wilbur Samuel 165, 169
Höpel, Ingrid 181
H. Hubert Gabriella 112
Humbertus de Romanis 91
Hunyadi Ferenc 125
Hunyadi János 124, 150
Huszár Lajos 126
Husztai József 12, 36, 38–42
Hümpfner, Winfridus 86
Hyginus, Caius Julius 22
- Ignác, Loyolai Szent 149, 180, 213
Imre, Szent magyar herceg 64, 66, 207
Imre Mihály 105
Ince, II. pápa 206
Ince, III. pápa 78
Ince, VIII. pápa 206
Isotta, Nogarola 8
István, I. (Szent) magyar király 63–64, 66, 157, 160–161, 194, 206–207, 213–214
István, II. magyar király 73
Iván, IV. (Rettegett) orosz cár 118
Iványi Béla 87
Izidor, Sevillei Szent 22, 89, 95
- Jacobinus János 125
Jacobus de Segeto 82
Jacobus Traiectanus 87
Jankovics József 22, 136, 163, 173
Jankovits László 6, 38, 45, 106, 108
János, I. pápa 205
János István 48
János Zsigmond erdélyi fejedelem 119
Jánosi Béla 179–180, 182
Jánosi Monika 161
Janson, Tore 94
Jansonius, Johannes 142
Janus Pannonius 6–45, 47–53, 55–57, 60–61, 141–142, 191–192, 210–211
Jenei Márton 187
Jenő, IV. pápa 35, 40
Jeromos (Hieronymus), Szent 57–58, 65, 82, 85–86, 88, 94–96
Johannes de Gaibana 40–41
Johannes Philippus de Lignamine 98
Joó Tibor 160
Jordanus de Saxonia 86, 95
Josephus Flavius 57
- Joukovsky, Françoise 190
József Attila 201, 213
Juhász László 87, 98
Junius, Hadrianus 56, 181
Justinianus, I. bizánci császár 212
Justinus 94
- Káldi György 132, 145–152
Kálvin János 147–149
Kaprinai István 180, 187
Kapusi Bálint 206
Kardos József 64
Kardos Tibor 18, 31–32
Károly (Merész) burgund herceg 123
Károly, I. (Nagy) frank király, római császár 204
Károly, IV. (Luxemburgi) német-római császár 140
Károly, V. (Habsburg) német-római császár 123
Károly Róbert magyar király 157
Károlyi Gáspár 135, 141
Károlyi Péter 115
Káthay Ferenc, II. 121
Káthay Ferenc, Lugosi 121–123, 126
Káthay Mihály, Csegekátai 121
Kázmér Miklós 115
Keckermann, Bartholomaeus 138
Kecskeméti Gábor 6, 153, 155, 163–164
Kehr, Paul 137
Kelemen, VI. pápa 212
Kemény János 168
Kemény József 116
Keserű Bálint 139
Kettemann, Rudolf 16
Kilián István 176, 193
Kisbán Emil 88
Klaniczay Tibor 22, 122, 141, 153, 163, 172–173, 181, 187, 214
Klimó György 43
Klinda Mária 84
Knapp Éva 171–172, 174, 176–177, 180–181, 186, 192
Kocziszký Éva 47–48, 51
Koller József 36, 39
Komáromi Csipkés György 163–165, 167–168, 170

- Konstantin
 lásd Constantinus
- Kopernik (Kopernikusz), Mikolaj 151
- Kósa László 136
- Kostka, Sophia 116
- Kosztolányi Dezső 210
- Kovács József László 182
- Kovács László 159
- V. Kovács Sándor 9–15, 18, 36–37, 40–41, 50, 84, 166, 191, 210–211, 213
- Kovács Sándor Iván 153–154
- Kovács Zsuzsa 109, 112
- Kovacsóczy Farkas 116–118, 122
- Kozárvári István 115
- Kozárvári Mátyás 115–119
- Köpeczi Béla 176
- Körber Ágnes 48
- Kőszeghy Péter 105, 107, 110, 112
- Krakkai Demeter 136, 141
- Krautheimer, R. 205
- Krebs, Jean-Daniel 185
- Kristeller, Paul Oskar 7, 36, 49
- Kristó Gyula 161
- Kronenberg, M. E. 56–57
- Kruppa Tamás 118, 121
- Ktésias 204
- Kubinyi András 36, 42
- Kulcsár Péter 113–115
- Kyfert, Christian 168
- Lackner Kristóf 181–184, 186–187
- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 57, 60, 86–87
- Ladányi Sándor 127, 139, 160
- Laetus, Georgius 169–170
- Lahm, Sebastian Ambrosius 136, 143
- Lajos, I. (Nagy) magyar király 157, 212
- Lajos, II. magyar király 123
- Landino, Cristoforo 26–27, 191–192
- Laskai Csókás Péter 116
- Laskói Demeter 64, 67, 70–71
- Lasso, Orlando di 140
- Lászlai János 205, 208–211, 213–214
- László, I. (Szent) magyar király 63–79, 207
- László, V. magyar király 36, 57
- László Gyula 63, 161
- Laumonier, Paul 182
- Laureo, Vincent 118
- Lauretano 207
- Lausberg, Heinrich 81
- Lázár István Dávid 118, 127, 207
- Le Roy, Henri 195, 198
- Lee, Sidney 165
- Lehmann-Hartleben, C. 191
- Leibici Márton 166
- Lentzen, M. 192
- Leó, I. (Nagy Szent) pápa 114
- Leó, X. pápa 89
- Leonello d'Este 11, 31–32, 41, 192
- Lescalopier, Pierre 116
- Leto, Pomponio 13
- Lewalski, Barbara Kiefer 169
- Lewandowski, Ignacy 154
- Lindsay, Wallace M. 95
- Lipót, I. (Habsburg) német-római császár, magyar király 193–194, 197
- Lipsius, Justus 136, 142, 151
- Liudprandus 97
- Livius, Titus 20–21, 154, 156–157
- Longhi de Bracaglia, L. 212
- Lórántházi (V.) István 85–87
- Lorántffy Mihály 139, 142
- Losontzi István, Hányoki 176–177
- Lucanus, Marcus Annaeus 20, 23
- Luder, Peter 16
- Ludwig, Walter 11
- Lukács László 118, 121
- Lukácsy Sándor 63
- Lukcsics Pál 65, 69
- Lukianos 176
- Luther, Martin 147–148, 168
- Lüsebrink, Hans Jürgen 185
- Macrobius, Ambrosius Theodosius 32, 48–52
- Madas Edit 63–64, 67, 69
- Maffei, Timoteo 11
- Maffei, Petrus 149
- Maggio, Lorenzo 132
- Magnart, Charles 101–102
- Mágocsy András 136
- Mágocsy Ferenc 139, 142
- Mágocsy Gáspár 135–136
- Magyar Kálmán 124, 161
- Magyar Zoltán 161
- Makkai László 86, 167

- Malatesta, Sigismondo 8
Mályusz Elemér 89
Mannaerts, O. 133
Mantegna, Andrea 37
Maresius, Samuel 166–167, 170
Margócsy István 179
Maria, Antonio 37, 39
Marino, Giovanni Battista 190–191
Mariotti, Scevola 7, 36
Marosi Ernő 63
Marót Károly 172
Marquale, Giovanni 6
Marrasio, Giovanni 7–8, 10, 26
Martellus Rotomagnus, Ludovicus (Louis Martel di Rouen) 102
Martelotti, Guido 7
Martialis, Marcus Valerius 7, 12, 18–20, 24–27, 29–31
Martinkó András 146
Martonfalvi Tóth György 168–169
Marullus, Michaël 101, 110–112
Masen, Jacob 177–178, 185–187
Massing, Jean Michel 176
Mátyás, I. (Habsburg) német-római császár és cseh király, II. Mátyás néven magyar király 141
Mátyás, I. magyar király 13, 15, 37, 39, 42, 63, 115, 119
Mauss, Gerhardus 187
Mayer Gyula 6, 19, 55
Mazarinus, Julius 150
McGrath, Alister E. 149
Medgyesi Pál 167, 169–170
Medici, Cosimo de' 123
Melanchthon, Philipp 136, 147–148
Melissus (Schede), Paulus 137–138, 140–142
Mercati, Giovanni 39, 42
Mercurian, Everard 129
Merguet, H. 211
Mersenne, Marin 195, 198
Mertens, Dieter 15
Mezey László 86, 89, 91
Mignault, Claude 6
Mikes Kelemen 187
Miklós, V. pápa 28, 35–36, 40, 206
Mikó Árpád 117, 119
Miksa osztrák főherceg 121
Milton, John 170
Mindszenti Antal 194
Mindszenty József 207
Minoes, Claudius 178
Modestinus 212
Modrusi Miklós 42
Moesch Lukács 176, 178–179
Molnár Andrea 81
Molnár Erika 161
Monavius (Monau), Jacobus 136, 138
Monay Ferenc 206
Monfasani, John 39
Monok István 121, 153
Montaigne, Michel de 213
Montenay, Georgette de 187
Morassi, Antonio 195
Morus, Thomas 151
Mudronius, Andreas 143
Murad, II. török szultán 150
Muraközy Gyula 189
Müller, Georg 97
Müllner, Karl 28
Nadányi János 153–155, 157–161
Nadányi Mihály 154
Nagy Géza 117
Nagy Iván 121–122
Naiboda, Valentino 116
Naldini, Naldo 206
Nemeshegyi Péter 146
Németh Gyula 107, 109
Nero római császár 205
Nestorius 98
Nickel, Holger 57
Nicolaus de Lyra 82
Nuzzo, Armando 101
Nyerges Judit 136
Oates, J. C. T. 57
Odi, Pietro 13
Oláh Miklós 115
Olschki, Leo 56
Ong, Walter Jackson 166
Opitz, Martin 140
Orbán, V. pápa 42
Orientius 96
Órigenés 98

- Orosius 157
 Oroz Reta, Jose 89
 Otto, Walter F. 49
 Ovidius Naso, Publius 8–9, 18, 22, 25, 29, 49–50, 53, 78, 92, 110, 112, 153, 196
- Őry Miklós 146
 Óze Sándor 115
- Pajorin Klára 49
 Paksi Cormaeus Mihály 141
 Pál, II. pápa 36, 41
 Pál, Remete Szent 83–86, 89–90, 92–93, 96–97
 Pálfi György 161
 Pápai Páriz Ferenc 117
 Paradin, Claude 174
 Pareus, David 137–138
 Pareus, Johann Philipp 135, 137–138, 140–142
 Pastorius, J. 154
 Pauly, August Friedrich 49, 190
 Pázmány Péter 129, 146, 150, 152
 Perneszi Pál 116
 Perotti, Niccolo 13, 39–40, 42
 Pesti Gáspár 86
 Péter (Orseolo) magyar király 155
 Péter László 135
 Péterfy Jenő 210
 Petit, Jehan 61
 Petrarca, Francesco 8, 23, 58, 139, 173, 192
 Petrik Géza 192, 194
 Petrovich Ede 64, 69
 Petrus Lombardus 57
 Phaedrus, Caius Julius 94
 Philostratos, id. 191
 Physiologos 203–204
 Piacente, Luigi 49
 Piccard, G. 61
 Piccolomini, Aeneas Silvius
 lásd Pius, II. pápa
 Piccolomini, Silvio 124
 Picinelli, Filippó 176, 179, 185–186
 Pieri, M. 191
 Pietrangeli, Carlo 43
 Pietrasanta, Silvestro 173, 186
 Pigler Andor 195–196
 Pintér Márta 193
- Pirnát Antal 50, 105
 Piscator, Ludwig Philipp 175–176, 185
 Pittakos 51–52
 Piur, Paul 212
 Pius, II. pápa (Aeneas Silvius Piccolomini)
 7, 9, 12, 36, 56–58, 60–61, 111, 150
 Pius, VI. pápa 207
 Platón 26, 47–50, 52–53, 86–87
 Plinius, Caius Caecilius Secundus, ifj. 28
 Plinius, Caius Secundus, id. 6, 24, 201–202
 Plótinos 48, 52
 Pomarancio 207, 214
 Pontano, Giovanni Gioviniano 13, 27, 31
 Pontanus, Ludovicus 56, 58, 60–61
 Porcellio, Pandone 7, 14
 Possevino, Antonio 130
 Prideaux, John 164–170
 Prideaux, William 165
 Proklos 48
 Propertius, Sextus Aurelius 105, 110, 112
 Prothasius de Czernahora 17
 Publilius Syrus 76
 Pyrrhos epeirosi király 204
- Quintilianus, Marcus Fabius 23
 Quirinus de Salazár, Ferdinandus 150
- Radau, Michael 173–174
 Radó Polikárp 93
 Rajna, Pio 212
 Rájnis József 166
 Rákóczi Erzsébet 142
 Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 161
 Rákóczi Lajos 139, 142
 Rákóczi Zsigmond 135–136, 138–139
 Ramus, Petrus 142, 166, 169
 Rasch, Wolfdietrich 184
 Ravasz László 160
 Reedy, Jeremiah 103
 Reginus, Antonius 31
 Regiomontanus, Johann Müller von
 Königsberg 42
 Regnart, Jakob 111
 Regoliosi, Mariangela 7
 Reichert, Benedictus Maria 91
 Reimmann, Jacob Friedrich 184
 Reinalter, H. 16
 Resta, Gianvito 10, 36

- Reusner, Nicolaus 137, 140, 142, 173, 187
 Révész Imre 160
 Rhédey Ferenc 161
 Rhenanus, Beatus 55
 Riario, Raffaele 213
 Ribadeneira, Petrus 149
 Ricci, Corrado 206, 211
 Ricciardus, Antonius 187
 Riccoboni, Antonio 116, 118
 Riedl Frigyes 208–210
 Rienzo, Cola di 212
 Rimay János 143, 192
 Ripa, Cesare 201
 Ritókné Szalay Ágnes 6–7, 16–17, 56
 Ritz Sándor 205
 Rodericus Zamorensis 87
 Rollenhagen, Gabriel 173–174, 178–179, 182, 187
 Romani, Mario 38
 Ronsard, Pierre de 140, 182, 190
 Rucellai, Giovanni 206
 Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár, I. Rudolf néven magyar és cseh király 123, 125, 141
 Ruegg, J. F. 15
 Ruffino, C. 11
 Ruscelli, Girolamo 179, 187
 Ruttner Tamás 112
 Ruyschaert, José 97

 Saavedra Fajardo, Diego 183, 187
 Sabbadini, Remigio 9–10, 19, 32
 Sagundino, Giovanni 13
 Sagundino, Niccolo 13
 Sándor (Nagy) makedón király 204
 Sánkfalvi család 214
 Sarbak Gábor 81–82, 85, 94
 Sarbiewski, Matthias Casimir 191
 Sárközy Péter 205, 210–211, 213
 Sarolta, Géza fejedelem felesége 214
 Sárosi Molnár András 139
 Sauder, Gerhard 172
 Scaliger, Julius Caesar 103
 Scève, Maurice 190
 Schindler, Valentin 136
 Schmidt, Paul Gerhard 16
 Schmidt, Peter Lebrecht 8
 Schmitt, Otto 195

 Scholz, Bernhard F. 185–186
 Schottenloher, Karl 137, 140
 Schöne, Albrecht 202
 Schrauf Károly 68
 Sciglitano, Mariarosaria 163
 Scipio, Publius Cornelius Africanus Maior 21, 23
 Scultetus, Abraham 168–169
 Secundus, Ioannes 101
 Seneca, Lucius Annaeus 57, 76, 86–87, 147, 212
 Servius 32
 Siderius János 138
 Sidónios Antipatros 19
 Siegmund von Tirol 15–16
 Silius Italicus 21, 27
 Silvestre, M. L.-C. 61
 Simeoni, Gabriele 181
 Simon, Gertrud 88
 Simónidész 52
 Simplicius, I. pápa 205
 Sinkó Katalin 117
 Sinkovics István 124
 Sinor, D. 159
 Sixtus, IV. pápa 206
 Smičiklas, Tade 93
 Smyth, Craig Hugh 196
 Soares, Cypriano 173, 177
 Sókratész 50, 52–53
 Sommer, Johann 141
 Sommervogel, Carlos 193
 Soquand, Guchardus 101
 Soto, Domingo de 150
 Sörös Pongrác 213
 Squarcialupi, Marcello 125
 Stapletonus, Thomas 150–151
 Statius, Publius Papinius 30–31
 Staud Géza 179
 Stenius, Simon 138
 Stilicho, Flavius 20–21
 Stoll Béla 109
 Strabón 40
 Strnad, Alfred A. 16
 Strozzi, Tito 7, 10–11, 23, 55, 60
 Stuibier, Alfred 98
 Sulzer, Dieter 172
 Sunyer, Francisco 133
 Sári Orvos Mihály 141

- Súri Orvos Pál 140–142
 Świdziński, Stanislaus 97
 Sykutris, I. 8
 Sylvester János 182
- Szabó András 121–122, 135–136
 Szabó Ferenc 146
 Szabó Flóris 177
 Szabó G. Zoltán 81
 Szabó Géza 136–137
 Szabó Károly 141
 Cs. Szabó László 210
 Szádeczky Lajos 117
 Szádeczky-Kardoss Samu 159
 Szamosközy István 124
 Szántó (Arator) István 127–133, 206, 213
 Szatmári Baka Péter 167
 Széchényi György 179
 Szécsi Dénes 36, 42
 Szelestei N. László 69, 94
 Szenci Molnár Albert 135, 138, 142–143
 Szentiványi Róbert 66
 Szentmártoni Szabó Géza 105–107, 110, 112
 Szép János 179
 Szepsi Laczkó Máté 139
 Szerdahelyi György 179–180, 187
 Szervét Mihály 148
 Szikszai K. István 136–137
 Szilády Áron 101, 110, 112
 Szilágyi András 189, 196
 Szilágyi Sándor 122
 Szilágyi Tönkő Márton 169
 Szinán nagyvezér 122, 142
 Szita László 43
 Szittyay Dénes 127
 Szoldatics Ferenc 208
 Szombathelyi Tamás 90–92
 Szőnyi Etelka 112
 Szőnyi György Endre 171
 Szörényi László 81, 109
 Szűcs Jenő 157
- Tacitus, Publius Cornelius 154, 156, 211
 Takács Imre 67
 Tamás Attila 153
 Tardy Lajos 116
- Tarnai Andor 83–84, 140–141, 163, 169–170, 173, 176
 Taurellus, Nicolaus 181
 Taurinus, Stephanus 98
 Téglásy Imre 182
 Teleki Sámuel 153
 Temesvári Pelbárt 63, 70, 87
 Tencajoli, O. J. 207
 Tesauro, Emanuele 179, 185
 Theodosius, I. pápa 206
 Theodosius, II. római császár 205
 Theodulfus 98
 Thúri Farkas Boldizsár 141
 Thúri Farkas Pál 135, 141
 Thúri György 135–143
 Thúri Mátyás 135, 141
 Tiepolo, Giovanni Battista 195, 199
 Tihaméri Máté 139
 Timár Kálmán 127
 Timkovics Pál László 64, 69
 Toldy Ferenc 113
 Tolnai Balog János 143
 Tolnai Fabricius Tamás 136, 141
 Torquemada, Joannes 57
 Torquemada, Thomas 57
 Tossanus, Daniel 142
 Tóth Margit 186
 Tóth Tünde 101
 Török Gábor 201
 Török László 6, 17, 22
 Trausch, Josephus 125
 Tribacco, Gaspare 14
 Trifone, R. 211–212
 Trócsányi Zsolt 116
 Trost, Andreas 197
 Trunz, Erich 140
 Turóczi-Trostler József 167
 Tursellinus, Horatius 149
 Tüskés Gábor 171, 177, 180, 186, 192
 Typotius, Jacob 173, 177, 187
- Újfalvi Imre 139
 Ulászló, I. (Jagello) magyar, III. Ulászló néven lengyel király 150
 Uncius, Leonhardus 117–118
 Ungaretti, Giuseppe 213
 Ursmar, Szent 98

- Vaccaro, Luciano 213
 Vadai István 112, 115
 Vadász Géza 50–51
 Valagussa, Giorgio 36
 Valens kelet-római császár 114
 Valeriano, Giovanni Pierio 173, 177–178, 181–182, 186, 202
 Valerius Maximus 52, 67, 78
 Valignanus, Alexander 150
 Valkai András 114–115, 118
 Valla, Lorenzo 7, 17–18
 Vanossi Antal 183–184
 Varga László 181
 Vargyasi András 192
 Varjas Béla 113–114, 116, 118
 Varjú Elemér 66
 R. Várkonyi Ágnes 136, 161
 Vásárhelyi Mózes 139
 Vasari, Giorgio 37–38
 Vasoli, Cesare 211
 Vass Péter 146
 Vazul magyar herceg 155
 Vekov Károly 119
 Venantius Fortunatus 28
 Venzl, Josephus Andreas 187
 Veress Endre 116–118, 124–125, 207
 Vergilius Maro, Publius 18–19, 22, 32, 57, 86
 Vespasianus, Titus Flavius római császár 88
 Veszprémy László 159, 161
 Vitéz János 12, 15–16, 36–37, 42
 Vizkelety András 64, 69
 Vomanus 29
 Waczulik Margit 163
 Wagenknecht, Christian 186
 Waldapfel József 112
 Wall, T. 191
 Wattenbach, Wilhelm 90, 92, 94
 Weinrich, Lorenz 83
 Wentzlaff-Eggebert, F. W. 184
 Werbőczy István 94–96
 Werner, Carl 97
 Wesselényi István 186
 Wetter, P. J. 207
 Weydt, Günther 184
 Wilkins, John 169
 Wilson, A. 56
 Wilson, J. L. 56
 Winckelmann, Johann 180
 V. Windisch Éva 168
 Wissowa, Georg 49, 190
 Wright, Abraham 169
 Wujek, Jakób 131–132
 Wyss, Arthur 56, 58
 Zalánkeményi János 97–98
 Zamponi, S. 55
 Ziegler, Kurt 195
 Zimmermann, Franz 97
 Zincgreff, Julius Wilhelm 179
 Zinner, Ernst 42
 Zombori István 127
 Zoványi Jenő 127, 139, 141, 167
 Zovenzoni, Raffaele 7
 Zrínyi Miklós 153, 187
 Zwingli, Ulrich 147
 Zsámboki Zoltán 37
 Zsámboky János 142, 181–184, 186
 Zsigmond (Luxemburgi) német-római császár, magyar király 124, 206, 212

Tartalom

Előszó (<i>Jankovits László – Kecskeméti Gábor</i>)	5
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES	
Humanisták verses levélváltása	7
TÖRÖK LÁSZLÓ	
Adalékok a Guarino da Veronát dicsőítő	
Janus-epigrammák nyelvi-gondolati háttéréhez	17
BODA MIKLÓS	
A „két Róma” vonzásában	
(Adalékok Janus Pannonius Itáliájához)	35
JANKOVITS LÁSZLÓ	
<i>Ad animam suam</i>	
(Janus Pannonius platonikus elégiájáról)	45
MAYER GYULA	
Janus Andreola-epitáfiumának szöveghagyománya	55
MADAS EDIT	
Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban	63
SARBAK GÁBOR	
Gyöngyösi Gergely prológusai	81
TÓTH TÜNDE	
Balassi, Angerianus és a török bejtek	
(Angerianus <i>Erotopaignionja</i>)	101
ÁCS PÁL	
Attila-kultusz a Báthory-korban	113
KRUPPA TAMÁS	
A Sas és a Sárkányfog	
(Báthory Zsigmond dicsőítése)	121
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID	
Szándék és valóság	
(Szántó Arator István műveinek sorsa)	127

SZABÓ ANDRÁS	
Thúri György, a koszorús költő	135
GÁBOR CSILLA	
Káldi György latin forrásai	145
HAVAS LÁSZLÓ	
A honfoglalás és az államalapítás	
Nadányi János organikus történelemfelfogásában	153
KECSKEMÉTI GÁBOR	
Neolatin írók és magyar prédikátorok	
(Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)	163
KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR	
Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században	171
SZILÁGYI ANDRÁS	
Orpheus és Amphión	189
BÁRCZI ILDIKÓ	
Elefánt	201
SÁRKÖZY PÉTER	
Közös hazánk: Róma	
(Lászlai János síremlékének tanítása)	205
Névmutató	217

Troppo anzi tempo i fior questa produce:
E i troppo anzi l'eta maturi ingegni
Dirado Phebo a somma altezza adduce.

Virágát ez tán túl hamar kitárta:
S ha túl korán érik meg egy tehetség,
Phoebus ritkán növeszti szép sudárta.

(Giovanni Marquale magyarázó epigrammája
a borítón látható képhez, 1551)

De amygdalo in Pannonia nata

Quod nec in Hesperidum vidit Tiryntius hortis,
Nec Phaeaca, Ithacae dux, apud Alcinoum,
Quod fortunatis esset mirabile in arvis,
Nedum in Pannoniae frigidior solo;
Audax per gelidos en! floret amygdala menses,
Tristior et veris germina fundit hyems.
Progne, Phylli tibi, fuit expectanda; vel omnes
Odisti iam post Demophoonta moras?

(Janus Pannonius)

Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
Hósi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi hűs rögein.
S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?

(Weöres Sándor fordítása)